

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОГОМОЛЕЦЬ-БАРАШ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 811.161.2'373.21:908(4):801.8(=161.2)"15/17"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

Концепт ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI–XVIII ст.

03 – Гуманітарні науки

035 – Філологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Богомолець-Бараш О. М. _____

Науковий керівник:

Гнатюк Лідія Павлівна,
доктор філологічних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Богомолець-Бараш О. М. Концепт ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI–XVIII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 «Філологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Навчально-науковий інститут філології. – Київ, 2024.

Пропонована дисертація – комплексне дослідження історії становлення концепту ЄВРОПА в концептуальній картині світу українців XVI–XVIII ст. і специфіки його вербалізації в тогочасній мовній картині світу. Мета виконаної праці полягала у виявленні засобів мовної об'єктивації аналізованого концепту, встановленні його когнітивних ознак, з'ясуванні динаміки наповнення номінативного і семантичного просторів концепту впродовж розглядуваного часу. Для досягнення цієї мети було проаналізовано, систематизовано й описано різні типи вербалізаторів концепту, зафіксовані в різножанрових пам'ятках староукраїнської мови, з урахуванням специфіки синтагматичних (комбінаторних), парадигматичних і епідигматичних зв'язків між ними; змодельовано номінативне поле і семантичний простір концепту ЄВРОПА, у яких відбилася мовна діяльність українського суспільства ранньомодерної України. Концепт, згідно з усталеною науковою думкою, витлумачено як національно марковану й ціннісно зорієнтовану одиницю концептуальної картини світу, об'єктивовану в системі мови певної лінгвокультури та вербалізовану в мовній картині світу її носіїв. Наукова новизна результатів дослідження полягає у спробі комплексного аналізу концепту ЄВРОПА в синхронному та діахронному аспектах у руслі історичної концептології. Уперше в українській історичній лінгвістиці висвітлено особливості об'єктивації концепту ЄВРОПА в українській мові XVI–XVIII ст. з урахуванням лінгвальних та екстралінгвальних чинників, що дозволяє простежити еволюцію названого концепту в мовній картині світу наших предків у цей період.

Фактичний матеріал дібрано зі староукраїнських писемних пам'яток XVI–XVIII ст. різної стильової та жанрової належності (як перекладних, так і оригінальних): 1) наукового стилю хронікально-літописного («Кройніка М. Стрийковського», літописи С. Величка, Г. Граб'янки, Самовидця та ін.), науково-практичного (лікарські й господарські поради) жанрів, зокрема й лексикографічних праць та граматик (граматика «Адельфотес», «Лексис» Л. Зизанія, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, «Лексикон словенороський» П. Беринди, «Лексикон латинсько-слов'янський» І. Максимовича та ін.); 2) конфесійного стилю ораторського-проповідницького й полемічного жанрів (полемічні твори З. Копистенського, Й. Борецького та ін.; проповіді Й. Галятовського, А. Радивиловського; полемічне листування І. Вишенського, Клірика Острозького та ін.); 3) епістолярного стилю (приватне листування), зокрема мемуарного жанру (козацькі діаріуші Я. Марковича й М. Ханенка); 4) офіційно-ділового стилю (актові книги і грамоти, інвентарні описи, матеріали судових справ, ділове листування тощо); 5) художнього стилю (поезія кінця XVI – середини XVII ст. авторства Т. Земки, С. Почаського, К. Саковича, Я. Седовського, Д. Наливайка та ін.; кінця XVII – початку XVIII ст. – вірші К. Зіновієва), зокрема філософського жанру (поезія, філософські діалоги і трактати Г. Сковороди); 6) розмовного стилю (французький «Розмовник» сер. XVII ст. у перекладі І. Ужевича, українські інтермедії XVII–XVIII ст.); значна кількість джерел XVI – першої половини XVII ст. опрацьована через посередництво картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (зберігається в Інституті українознавства імені І.П. Крип'якевича НАН України, м. Львів). Кількість проаналізованих вербалізаторів концепту становить 936 одиниць у 1131 мікро- й макро контекстах. Виокремлені номінації належать до різних частин мови та тематичних груп (51 % – це лексичні засоби об'єктивації, 49 % відсотків – синтаксичні (АСС)). Розглянуті пам'ятки, що містять контексти, у яких вербалізовано концепт ЄВРОПА, репрезентують функційно-стильове розмаїття української мови XVI–XVIII ст.

із притаманним цьому періоду її розвитку мовно-стильовим синкретизмом (46 % відсотків проаналізованих номінацій належить до текстів вищезгаданих жанрів наукового стилю української мови, 19 % – до епістолярного, 13 % – офіційно-ділового, 12 % – відповідних жанрів конфесійного стилю, 5 % – художнього й 5 % – розмовного стилів української мови).

Для цілісного вивчення різних аспектів вербалізації концепту ЄВРОПА в роботі використано як загальнонаукові (індукція та дедукція, аналіз і синтез, описовий метод, порівняння), так і власне лінгвістичні методи і прийоми. Шляхом аналізу текстів виокремлено прямі й непрямі вербалізатори досліджуваного концепту з писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Для аналізу фактичного мовного матеріалу, порівняння явищ історії мови й особливостей сполучуваності лексичних одиниць використано описовий і зіставний методи, а також інтерпретативний семантичний аналіз контекстів; роль впливів екстралінгвальних чинників на формування концепту з'ясовано за допомогою лінгвокультурологічного методу; системно-класифікаційний метод слугував для поділу лексики на тематичні та лексико-семантичні групи, віднесення лексичних одиниць до того чи того семантичного поля. Елементи кількісного аналізу використано для встановлення рівня номінативної щільності вербалізаторів концепту. Для окреслення хронології мовних одиниць застосовано методику визначення часу появи лексеми в мові в опорі на писемні пам'ятки та історію позначуваних реалій.

Описано основні аспекти вивчення концептів крізь призму різних лінгвістичних підходів, зокрема лінгвокультурного й лінгвокогнітивного. Розглянуто співвідношення основних понять лінгвонцептології – «концепт», «концептуальна картина світу», «мовна картина світу». Концептуальну картину світу формують концепти, об'єктивовані в мовній картині світу за допомогою сукупності вербальних засобів. Особливу вагу в контексті нашого дослідження мають діахронні концептологічні студії, що дозволяють виявити закономірності еволюції змісту й структури значущих у лінгвокультурі концептів, з'ясувати

ментальну пам'ять слова – смислові характеристики мовного знака, пов'язані з системою духовних і матеріальних цінностей носіїв мови.

Розглянуто основні ознаки концепту та особливості його структури, у якій традиційно виокремлюють поняттєвий (фактуальний), (перцептивно-)образний та оцінний (ціннісний / аксіологічний) складники; залежно від специфіки досліджуваного концепту в його структурі також аналізують національно-культурний, символічний та ідейний компоненти. Поширеною в лінгвоконцептології є польова модель концепту, що складається з ядра, приядрової зони та периферії. Згідно з новітньою дослідницькою парадигмою, аналіз концепту передбачає моделювання двох «просторів»: форми концепту (номінативного поля, що охоплює систему номінацій різного типу) та його змісту (семантичного простору, сформованого значеннями одиниць номінативного поля).

У фокусі вивчення українських лінгвістів перебуває широке коло концептів і концептосфер, які умовно можна розглядати в межах матеріальної чи духовної культури, з традиційним переважанням кількості досліджень останньої. До значущих у концептуальній картині світу українців концептів належить і концепт ЄВРОПА, про що свідчать різноаспектні, проте здебільшого синхронні, дослідження його репрезентації в різних дискурсах: публіцистичному/медійному, політичному, геополітичному та культурному, євроінтеграційному тощо.

Установлено екстралінгвальні й лінгвальні чинники формування концепту ЄВРОПА. До *екстралінгвальних* зараховуємо геополітичну ситуацію (належність українських земель до різних державних утворень), поширення католицизму, мандрівки українців Європою і здобуття ними освіти в європейських університетах, навчання наших співвітчизників у братських школах і Київській академії, де викладали освічені професори, унаслідок чого в ранньомодерній Україні поширювалися знання про різні аспекти життя в Європі та її культурну спадщину; діяльність чужоземних і вітчизняних купців, які торгували європейськими товарами; широкі мовно-культурні контакти

українців з іншими народами тощо. До *лінгвальних* чинників належить мовна ситуація в ранньомодерній Україні; входження європейських хоронімів, ойконімів, гідронімів, етнонімів і катойконімів (здебільшого в адаптованій формі) в мовну картину світу українців, утворення від цих лексем численних дериватів, які, поєднуючись із питомими словами, функціонували у складі ад'єктивно-субстантивних сполук на позначення різних понять, пов'язаних із Європою, а також запозичення із різних європейських мов та ін.

З метою аналізу вербальної репрезентації концепту ЄВРОПА побудовано номінативне поле, що складається з ядра, приядрової зони та периферії. *Ядро концепту* формує його слово-ім'я – Європа, що має (залежно від контексту вживання) різні лексико-семантичні варіанти (характеризуємо їх як відповідні когнітивні ознаки ядра аналізованого концепту): ‘частина світу’, ‘сукупність народів Європи’, ‘європейська цивілізація’, ‘об'єднання християнських країн’. В останньому лексико-семантичному варіанті ключова лексема *Європа* в проаналізованих пам'ятках протиставлена Азії – встановлено, що цей ядровий смисловий елемент входить до ментальної пам'яті слова-імені концепту, актуалізуючись у новітніх реаліях історії України та Європи. До ядрової зони належать деривати від слова-імені концепту, зафіксовані в пам'ятках XVIII ст.: прикметник *європейській* (*європийский, европський*), за допомогою якого утворені перифрази на позначення Європи, а також іменник *європейцы*.

До *приядрової зони* належать: а) хороніми, ойконіми, гідроніми; етноніми та катойконіми; б) номінаційні АСС на позначення історичних земель, країн, міст та інших географічних об'єктів Європи; описові номінації європейців; АСС на позначення предметів і явищ матеріальної та духовної культури Європи; в) прислівники із загальним значенням ‘по-європейськи’. Встановлено, що *приядрова зона* є найбільш об'єктивованою у структурі концепту ЄВРОПА (90 % від загальної кількості одиниць його номінативного поля, які в більшості проаналізованих контекстів репрезентують поняттєвий складник концепту).

Периферію концепту становлять: а) міфоніми (передусім *Європа* – етимон слова-імені концепту) як вербальні репрезентанти духовної спадщини Європи; б) семантичні деривати від етнонімів/ойконімів/антропонімів; в) паремії з хоронімом/ойконімом/етнонімом у їхньому складі. Вербалізатори периферійної зони репрезентують образний, оцінний та національно-культурний компоненти концепту. Аналіз пам'яток XVI–XVII ст. засвідчив, що антична спадщина була потужним джерелом збагачення мовної картини світу тогочасних книжників; у XVIII ст. вплив античності мав дещо слабший мовний вияв, натомість актуалізувалися фразеологічні засоби об'єктивації концепту ЄВРОПА, що репрезентували народне мовлення.

На основі значень одиниць номінативного поля концепту ЄВРОПА змодельовано його семантичний простір, до якого ввійшли семантичні поля «Історія», «Географія», «Людина та соціум», «Релігія», «Духовна культура», «Матеріальна культура»; останні два, як засвідчили пам'ятки, розгалужуються на субсемантичні поля й семантичні мікрополя відповідно до розвитку позначуваних ідеографічних сфер та появи нових реалій. З'ясовано характерну рису семантичного простору концепту ЄВРОПА – семантичну поліплощинність (належність вербалізаторів концепту до різних СП), що засвідчує поєднання матеріального (продукція еталонного гатунку) й духовного (християнство, високий рівень освіченості, знання європейських мов тощо) складників європейської культури в концептуальній і, відповідно, мовній картинах світу українців XVI–XVIII ст.

Висновки здійсненого дослідження сприяють поглибленому розумінню окремих питань історії української літературної мови, історичної концептології і лінгвокультурології, унаочнюють теоретичні положення про здатність концепту виступати ретранслятором культури (як матеріальної, так і духовної), про суперечливі вияви еволюції концепту: його динамічний характер, з одного боку, і константність – з іншого, виразну етнокультурну забарвленість, виявлену в множинності образів і стереотипів різних країн, об'єднаних у

мовній картині світу українців спільною географією, історією, культурою, цінностями.

Ключові слова: історія української мови, українські писемні джерела ранньомодерної доби, мовна картина світу, концепт, вербалізація, номінативне поле, семантичний простір, словосполучення, географічні назви, власні назви, полемічний дискурс, дериват, запозичення, мовна динаміка, мовна ситуація.

ABSTRACT

Bohomolets-Barash O. M. The concept of EUROPE in the linguistic picture of the world of Ukrainians of the XVI–XVIII centuries. – Qualified scientific work on the right of the manuscript.

Dissertation for Doctor of Philosophy (035 Philology (the Ukrainian language) – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Educational and Scientific Institute of Philology. – Kyiv, 2024.

The proposed dissertation is a comprehensive study of the history of the formation of the concept of EUROPE in the conceptual picture of the world of Ukrainians of the XVI–XVIII centuries and the specifics of its verbalization in the linguistic picture of the world of that time. The purpose of the work was to identify the means of verbalization of the analyzed concept, to establish its cognitive features, and to clarify the dynamics of the concept's nominative and semantic spaces during the time under consideration. To achieve this goal, various types of verbalizers of the concept, recorded in multi-genre texts of the Old Ukrainian language, were analyzed, systematized and described, given the specifics of syntagmatic (combinatorial), paradigmatic and epidigmatic (word-creating) connections between them; the nominative field and semantic space of the concept of EUROPE, which reflected the linguistic activity of the Ukrainian society of early modern Ukraine, are modelled. The concept, according to established scientific opinion, is interpreted as a nationally marked and value-oriented unit of the conceptual picture of the world, verbalized in the linguistic system of a certain linguoculture as well as in the linguistic picture of the world of its speakers. The scientific novelty of the research results lies in an

attempt to comprehensively analyze the concept of EUROPE in synchronic and diachronic aspects in line with historical conceptology. For the first time in Ukrainian historical linguistics, the features of verbalization of the concept of EUROPE in the Ukrainian language of the XVI–XVIII centuries are highlighted considering verbal and nonverbal means, which allows us to trace the evolution of this concept in the linguistic picture of the world of our ancestors during this period.

The thesis is divided into three sections. The first chapter gives an overview of the terminology, methodology and past-to-present literature. The second chapter examines the means of verbalization of the concept of EUROPE in the XVI – late XVII centuries, whilst the third chapter analyses its verbal means in the late XVII–XVIII centuries.

The factual material is selected from Old Ukrainian written texts (both translated and original) of the XVI–XVIII centuries belonging to various styles and genres: 1) scientific style of chronicle (“Chronicle of Poland, Lithuania, Samogitia and of all Ruthenia” by Maciej Strykowski, chronicles written by Samiilo Velychko, Hryhorii Hrabianka, Samovydet, etc.), scientific (lexicographical works and grammars: “Adelphotes”, “Lexis” by L. Zizania, “Lexicon Slavonic-Latin” by E. Slavinetskyi and A. Koretskyi-Satanovskyi, Latin-Slavic Lexicon” by I. Maksymovych, etc.) and scientific-practical genres (medical and household manuals); 2) confessional style of oratorical-preaching and polemical genres (polemical works by Z. Kopystensky, J. Boretsky, etc.; sermons by J. Galatowski, A. Radyvylovsky; polemical correspondence of I. Vyshenskyi, Kliryk Ostrozkyi (Cleric of Ostroh), etc. 3) epistolary style (private correspondence), in particular, the memoir genre (diaries of Cossack noblemen Y. Markovych and M. Khanenko); 4) the official documents style (act books, inventory descriptions, court case materials, business correspondence, etc.); 5) the belles-lettres style (poetry of the late 16th – mid-17th centuries by T. Zemka, S. Pochasky, K. Sakovych, J. Sedovskyi, D. Nalyvaiko, and others; late 17th – early 18th century poems – by Klymentii Zinoviiv), in particular, the philosophical genre (poetry, philosophical dialogues and treatises by Hryhorii Skovoroda); 6) colloquial style (Ivan Uževyč’s Ruthenian and Church Slavonic

Berlaimont «Rozmova», Ukrainian interludes of the XVII and XVIII centuries); a significant number of sources of the XVI and first half of the XVII century were processed through the card index of the “Ukrainian Language Dictionary: XVI – first half of XVII century” (kept at the I. Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv). The number of analysed verbalizers of the concept is 936 units in 1131 micro and macro contexts. The selected nominations belong to different parts of speech and thematic groups (51 % are lexical means of objectification, and 49 % are syntactic (adjective-substantive phrases). The considered texts, including contexts in which the concept of EUROPE is verbalized, represent the functional and stylistic diversity of the Ukrainian language of the XVI–XVIII centuries with linguistic and stylistic syncretism inherent in this period of its development (46 % of the analyzed nominations belong to the texts of the scientific prose style of the Ukrainian language, 19 % – epistolary, 13 % – the official documents, 12 % – confessional, 5 % – the belles-lettres, and 5 % – colloquial styles of the Ukrainian language).

For a holistic study of various aspects of the verbalization of the concept of EUROPE, the work uses both general scientific (induction and deduction, analysis and synthesis, descriptive method, comparison) and linguistic methods and techniques. By analyzing the texts, direct and indirect verbalizers of the studied concept from the written texts of the XVI–XVIII centuries are distinguished. To analyse the actual language material, compare the phenomena of the history of the language and the features of the compatibility of lexical units, descriptive and comparative methods, as well as interpretive semantic analysis of contexts were used; the role of the influence of nonverbal factors on the formation of the concept was clarified with the help of the linguoculturological method; the systemic-classification method was used to divide analysed words into thematic and lexical-semantic groups, to assign lexical units to a particular semantic field. Elements of quantitative analysis were used to define the level of nominative density of the concept’s verbalizers. To outline the chronology of language units, the method of determining the time of

appearance of the lexeme in the language was applied based on written texts and the history of the designated phenomena.

The main aspects of the study of concepts through the prism of various linguistic approaches, in particular linguocultural and linguocognitive, are described. The correlation of the basic terms of linguoconceptology – “concept”, “conceptual picture of the world”, “linguistic picture of the world” – is considered. The conceptual picture of the world is formed by concepts expressed in the linguistic picture of the world through a set of verbal means. Of particular importance in the context of our research are diachronic conceptual studies, which allow us to identify the patterns of evolution of the content and structure of concepts significant in linguoculture, to shed light on the mental memory of the word – the semantic characteristics of a linguistic sign associated with the system of spiritual and material values inherent to a certain linguoculture.

The main features of the concept and features of its structure, in which factual, (perceptual-)figurative and evaluative (axiological) components are traditionally distinguished. Depending on the specifics of the concept under study, the national-cultural, symbolic and ideological components are also analyzed in its structure. Common in linguoconceptology is the field model of the concept, which consists of a core, a core zone and a periphery. According to the latest research paradigm, the analysis of the concept involves the modelling of two “spaces”: the form of the concept (the nominative field covering the system of nominations of various types) and its content (the semantic space formed by the meanings of the units of the nominative field).

The focus of the study of Ukrainian linguists is a wide range of concepts and conceptual spheres, which can be conditionally considered within the framework of material or spiritual culture, with the traditional predominance of the number of studies of the latter. The concept of EUROPE is one of the most significant concepts in the conceptual picture of the world of Ukrainians, as evidenced by multifaceted, but mostly synchronous, studies of its representation in various discourses: journalistic/media, political, geopolitical and cultural, European integration, etc.

Nonverbal and verbal factors in the formation of the concept of EUROPE have been determined. *Nonverbal means* include the geopolitical situation (the belonging of Ukrainian lands to different state formations), the spread of Catholicism, the travels of Ukrainians in Europe and their studies in European universities, the studies of Ukrainians in brotherhood schools and the Kyiv Academy, where educated professors taught, as a result of which knowledge about various aspects of life in Europe and its cultural heritage spread in early modern Ukraine; the activities of foreign and domestic merchants who traded in European goods; wide linguistic and cultural contacts of Ukrainians with other nations, etc. *Verbal means* include the linguistic situation in early modern Ukraine; the entering of European endonymic choronyms, oikonyms, hydronyms, ethnonyms and catoikonyms (mostly in exonymic form) into the linguistic picture of the world of Ukrainians, the formation of numerous derivatives from these lexemes, which, combined with specific words, functioned as part of adjective-substantive compounds to denote various phenomena related to Europe, as well as lexical borrowings from various European languages, etc.

In order to analyze the verbal representation of the concept of EUROPE, a nominative field consisting of a core, a core zone and a periphery is built. The core of the concept is formed by its keyword – *Europe*, which has (depending on the context of use) different lexical-semantic variants: ‘part of the world’, ‘the population of Europe’, ‘European civilization’, and ‘the union of Christian countries’. The abovementioned meanings of the keyword of the concept form its cognitive features. *Europe* as a ‘union of Christian countries’ in the analyzed texts is opposed to Asia – it is established that this very antithesis, being the concept’s core semantic element, is inherent to the mental memory of the concept, being actualized in the modern phenomena of the history of Ukraine and Europe. The core zone includes derivatives from the name of the concept, mentioned in the texts of the XVIII century: the adjective *European* with the help of which periphrases are formed to denote Europe, as well as the noun *Europeans*.

The *core zone* consists of a) choronyms, oikonyms, hydronyms; ethnonyms and catoikonyms; b) nominative adjective-substantive phrases for the designation of historical lands, countries, cities and other geographical objects of Europe; descriptive nominations of Europeans; attributive phrases to designate phenomena of the material and spiritual culture of Europe; c) adverbs with the general meaning of 'European'. It has been established that the core zone is the most objectivated in the structure of the concept of EUROPA (90 % of the total number of units of its nominative field, which in most of the analyzed contexts represents the factual component of the concept).

Peripherals of the concept are: a) mythonyms (primarily *Europe* – etymon of the word-name of the concept) as verbal representatives of the spiritual (antique) heritage of Europe; b) semantic derivatives from ethnonyms/oikonym/anthroponyms; c) paremias with a choronym/oikonym/ethnonym as part of them. The verbalizers of the peripheral zone represent the figurative, evaluative, and national-cultural components of the concept. Analysis of the texts of the XVI–XVII centuries testified that the antique heritage was a powerful source of enrichment of the linguistic picture of the world of the scribes of that time; in the XVIII century, the influence of antiquity had a relatively weaker linguistic expression, while the phraseological means of verbalization of the concept of EUROPE, which represented the colloquial speech, evolved.

Based on the meanings of the nominative field's units of the concept of EUROPE, its semantic space is modelled, which includes the semantic fields "History", "Geography", "People and Society", "Religion", "Spiritual Culture", "Material Culture". The last two, as evidenced by the analyzed texts, branch into sub-semantic fields and semantic micro-fields under the development of the designated ideographic spheres and the emergence of new phenomena of European science, fashion, food, etc. A characteristic feature of the semantic space of the concept of EUROPE is clarified – semantic diversity (belonging of the concept's verbalizers to different semantic fields), which testifies to the interaction of the material (products

of the finest quality) and spiritual (Christianity, high level of education, knowledge of European languages, etc.) components of European culture in the conceptual and, accordingly, linguistic picture of the world of Ukrainians of the XVI–XVIII centuries.

The conclusion of the study contributes to an in-depth understanding of certain issues of the history of the Ukrainian language, historical conceptology and linguocultural studies. The obtained results offer compelling evidence of the ability of the concept to reflect the cultural phenomena of Europe (both material and spiritual). The evidence from this study points toward the idea of the dynamic nature of the analyzed concept, on the one hand, and its constancy, on the other. The significance of the concept of EUROPE, thereby, lies in ethnocultural diversity manifested in the multiplicity of images and stereotypes of different countries, united in the linguistic picture of the world of Ukrainians by a common geography, history, culture, and values.

Keywords: history of the Ukrainian language, Ukrainian written texts of the early modern period, linguistic picture of the world, concept, verbalization, nominative field, semantic space, attributive phrase, geographical names, proper names, polemical discourse, derivative, borrowings, linguistic dynamics, linguistic situation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Богомолець-Бараш О. М. «Єврослова» в мовній картині світу українця XXI століття (за матеріалами асоціативного експерименту). *Мовні і концептуальні картини світу*. 2019. Вип. 2 (66). С. 17–25. URL: <https://doi.org/10.17721/2520-6397.2019.2.02>
2. Богомолець-Бараш О. М. Специфіка вербалізації концепту ЄВРОПА в мовній картині світу Г. Сковороди. *Studia Linguistica*. 2021. Вип. 18. С. 37–56. DOI: <https://doi.org/10.17721/StudLing2021.18.39-54>
3. Богомолець-Бараш О. М. Об'єктивація концепту ЄВРОПА в українській мові XVI – першій половині XVII ст. *Українське мовознавство*. 2022. Вип. 1 (52). С. 54–78 DOI: [https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).54-78](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).54-78)
4. Богомолець-Бараш, О. Репрезентація матеріальної культури Європи в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі назв тканин та одягу). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2022. Вип. 1 (33). С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.33.02>
5. Богомолець-Бараш О. М. Європейський «слід» у мовній картині світу освіченого українця XVIII ст. (на матеріалі приватних козацьких діаріюшів). *Українське мовознавство*. 2023. Вип. 1 (53). С. 88–119. DOI: [https://doi.org/10.17721/um/53\(2023\).88-119](https://doi.org/10.17721/um/53(2023).88-119)
6. Богомолець-Бараш О. М. Мовні маркери репрезентації духовної культури Європи в оповідальному збірнику Й. Галятовського «Небо нове». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2023. Вип. 2 (50). С. 34–43. DOI: [https://doi.org/10.24144/2663-6840/2023.2\(50\).34-43](https://doi.org/10.24144/2663-6840/2023.2(50).34-43)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ	18
Список використаних лексикографічних та енциклопедичних джерел	18
Джерела ілюстративного матеріалу.....	21
<i>Матеріали картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII століття»</i>	<i>21</i>
<i>Тексти пам'яток XVI–XVIII ст., видані в XIX–XXI ст.</i>	<i>26</i>
ВСТУП.....	30
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ <i>ЄВРОПА</i> В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ XVI–XVIII СТ.....	41
1.1. Концепт як об'єкт вивчення в сучасній лінгвістиці.....	41
1.1.1. Зміст поняття «концепт» крізь призму різних лінгвістичних підходів.....	41
1.1.2. Ознаки концепту та його структура	50
1.1.3. Методологія аналізу мовної об'єктивації концептів.....	55
1.2. Концептуальна і мовна картини світу в синхронії та діяхронії.....	61
1.2.1. Сучасна лінгвістична інтерпретація мовної та концептуальної картин світу	61
1.2.2. Становлення значущих концептів як предмет вивчення історичної концептології	67
1.2.3. Концепт <i>ЄВРОПА</i> в сучасних лінгвістичних студіях.....	72
1.3. Лінгвальні та екстралінгвальні чинники формування концепту <i>ЄВРОПА</i> в мовній картині світу українців XVI – XVIII ст.	78
1.3.1. Особливості геополітичної, мовної і релігійної ситуації в Україні XVI–XVIII ст.	78
1.3.2. Європейська культура, наука та освіта в Україні XVI – XVIII ст.	88
1.3.3. Запозичення з європейських мов як чинник становлення концепту <i>ЄВРОПА</i>	97
Висновки до I розділу.....	103
РОЗДІЛ II. ОБ'ЄКТИВАЦІЯ КОНЦЕПТУ <i>ЄВРОПА</i> В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ XVI – КІНЦЯ XVII СТ.	106
2.1. Специфіка вербалізації ядрової зони концепту <i>ЄВРОПА</i>.....	107
2.1.1. Слово-ім'я концепту	107
2.2. Особливості мовної об'єктивації приядрової зони концепту <i>ЄВРОПА</i>	111
2.2.1. Лексеми на позначення європейських країн і міст.....	111
2.2.2. Етноніми й катойконіми	123
2.2.3. Номінаційні ад'єктивно-субстантивні словосполучення на позначення історичних земель, країн, міст та природних об'єктів ландшафту Європи	133
2.2.4. Ад'єктивно-субстантивні словосполучення на позначення європейських мов, релігійних явищ, осіб і подій як відображення духовної культури Європи.....	143

2.2.5. Ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення тканин і одягу як репрезентація матеріальної культури Європи.....	147
2.2.6. Ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення грошових одиниць та предметів побуту європейського походження.	160
2.2.7. Прислівники зі значенням 'по-європейськи'.....	163
2.3. Мовна репрезентація периферійної зони концепту ЄВРОПА	166
2.3.1. Міфоніми й конотоніми	166
2.3.2. Семантичні деривати	169
Висновки до II розділу	172
РОЗДІЛ III. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ <i>ЄВРОПА</i> В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ.	178
3.1. Специфіка вербалізації ядрової зони концепту ЄВРОПА	180
3.1.1. Слово-ім'я концепту	180
3.1.2. АСС із дериватом <i>європейський</i> як перифрази на позначення Європи.....	185
3.2. Особливості мовної об'єктивації приядрової зони концепту ЄВРОПА	189
3.2.1. Європейські хороніми, ойконіми та гідроніми.....	189
3.2.2. Етніоніми та катойконіми.....	204
3.2.3. Номінаційні ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення історичних земель, країн, міст та природних об'єктів ландшафту Європи	209
3.2.4. Ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення предметів і явищ матеріальної культури Європи.....	216
3.2.5. Ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення предметів і явищ духовної культури Європи	227
3.2.6. Прислівники зі значенням 'по-європейськи'.....	233
3.3. Мовна репрезентація периферійної зони концепту ЄВРОПА	237
3.3.1. Паремії.....	237
3.3.2. Семантичні деривати	238
3.3.3. Запозичення з європейських мов	240
Висновки до III розділу	243
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	249
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	255
ДОДАТОК А.....	288
ДОДАТОК Б.....	289
ДОДАТОК В.....	290

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АСС – ад’єктивно-субстантивна словосполука

ККС – концептуальна картина світу

МКС – мовна картина світу

СП – семантичне поле

СМП – семантичне мікрополе

ССП – субсемантичне поле

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

Список використаних лексикографічних та енциклопедичних джерел

1. **БН:** Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1966. 423 с.
2. **ЕЕД:** Етнічність: енциклопедичний довідник / В.Б. Євтух; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.
URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/731/evtuh-enc-slov.pdf?sequence=3> (дата звернення 20.11.2023)
3. **ЕСУМ:** Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ: Наукова думка, 1982–2002.
4. **ЕССУМ:** Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон; за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег : накладом т-ва «Волинь», 1979–1994. (Інститут дослідів Волині; ч. 39). 1979. Т. 1–4.
5. **ЄСФ:** Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. Наукові керівники проекту: Барбара Кассен і Костянтин Сігов. Пер. з фр. Том перший. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 576 с.
6. **ІСУЯ:** Історичний словник українського язика / уложили Є. Тимченко [та ін.] ; зредагував Є. Тимченко. Харків : Держ вид-во України, 1930. Т. 1, [зошит 1]. XXIV, 528 с.; Укр. рад. Енциклопедія, 1932. Т. 1. Фотопередрук О. Горбача. Мюнхен, 1958. 947 с.
7. **ЛЕ:** Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2011. 844 с.
8. **ЛЗ:** Лексис Лаврентія Зизанія. Пам'ятки української мови XVI–XVII ст / підготов. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1964. 208 с. (серія наукової літератури).
9. **ЛЛЄС:** Лексикон латинський Є. Славинецького / Підготував до видання В.В. Німчук ; відп.ред.: К. К. Цілуйко; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1973. 541 с.: табл. (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури).

10. **ЛЛ**: Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт / 3-тє вид., змін. і допов. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. 895 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

11. **ЛСПБ**: Лексикон словенороський Памви Беринди : пам'ятки української мови XVII ст. / Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; відпов. ред. К. К. Цілуйко, передм. В. В. Німчук. Київ: друк. видавництва АН РСР, 1961. 272 с.

12. **ЛСІ**: Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації. Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство. 2014–2016.

13. **ЛСЛ**: Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підготував до видання В.В. Німчук ; відп.ред.: К. К. Цілуйко; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – Київ: Наукова думка, 1973. 541 с.: табл. (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури)

14. **ЛЛС**: Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1724). Рим: Вид-во УКУ ім. св. Климентія Папи (фотопередрук О. Горбача). Ч.1 (А – Philosophia); Ч. 2 (Philosophia – Zythu).

15. **ЛУС**: Литвинов В. Латинсько-український словник у чотирьох томах. Антична, середньовічна й ренесансна лексика. Т. 1. А, В, С. Київ: Наукова думка, 2018.

16. **ОСУМ**: Головащук С. І. Орфографічний словник української мови. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. 496 с.

17. **ПС**: Голоскевич Григорій. Правописний словник. Львів : Априорі, 2020. 648 с.

18. **СГ**: Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. URL: <http://hrinchenko.com/>

19. **СЛУМ**: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17.

20. **СОТ**: Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.

21. **СПУМ-1**: Є. Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Упорядники: Німчук В. В., Лиса Г. І. Київ–Нью-Йорк, 2002. Т. 1. 512 с.

22. **СПУМ-2**: Є. Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Упорядники: Німчук В. В., Лиса Г. І. Київ–Нью-Йорк, 2003. Т. 2. 512 с.

23. **СРЯ**: Словарь русского языка XI–XVII вв. / Рос. акад. наук, Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. М. : Наука. Вып. 1–28. 1975–2008.

24. **СРЯ-18**: Словарь русского языка XVIII века. Вып. 10. СПб. : Наука, 1998. URL: <https://slovar-russkogo-yazyka-xviii-v.slovaronline.com/23240-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%82> (дата звернення: 16.12.2023)

25. **СС**: Синоніма славеноросская. Пам'ятки української мови XVI–XVII ст / підготов. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1964. 208 с. (серія наукової літератури). URL: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz69.htm>

26. **СУМ**: Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наук. Думка, 1970–1980.

27. **СУМЖ**: Жайворонок В. В. (ред.) Словник української мови. Київ: ВЦ «Просвіта», 2012, 1320 с.

28. **УЄ1-5**: УКРАЇНА–ЄВРОПА: ХРОНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ 1500–1800 рр. // УКРАЇНА–ЄВРОПА: ХРОНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ: у 5 т / Укл. В. О. Зубанов, О. О. Григор'єва, Л. Ю. Нескромнюк та ін. Київ : КРІОН. Т. 4, 2009 р. 612 с.

29. **УК:** Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVII ст. Слово — текст — словник. Львів, 2015. 384 с.

30. **УМ:** Українська мова: Енциклопедія [Електронний ресурс]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>

31. **УП:** Український правопис / Нар. комісаріят освіти УСРР. Вид. 1-ше. [Київ]: Держ. вид-во України, 1929. 103 с. URL: <https://r2u.org.ua/data/other/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81-1928.pdf>

32. **LASiS-1-5:** Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, red. nacz. Jerzego Bartmiński, t. 1. DOM, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2015; t. 2. EUROPA, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole: Wydawnictwo UMCS 2018; t. 3. PRACA, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2016; t. 4. WOLNOŚĆ, [współred. Maciej Abramowicz], Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS 2019; t. 5. HONOR, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin, 2017.

33. **SEJP:** Franciszek Sławski. Słownik etymologiczny języka polskiego. Tom II. K–Kot. Kraków, 1958–1965.

Джерела ілюстративного матеріалу

Матеріали картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII століття»

КСУМ – Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII століття» [зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова]:

1. Адел.: Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаого языка... Львів, 1591.

2. АЖМУ: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / Підготував до видання М. К. Бойчук. Київ, 1965.

3. Аз.В.: Іеромонах Азаріас. Вѣра Єдиної Стої каѳолической Ап^стлскои Цркѣе на Вcходѣ. Київ, бл. 1619.

4. Анаф.: Анаѳима тнѣ тїмнѣ кир Григорію Кїрніцкому. Венеція, 1641 // ЗНТШ. Львів, 1896. Т. XII. С. 19–22.

5. Ант. Антиризис або апологія проти Христофора Фїлалета. Вільна, 1599 // РИБ. Т. XIX: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Пг., 1903. Кн. 3. С. 477–982.

6. Апокp.: Апокpисисъ албо ѿ(т)повѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ... чере(з) христофора филалета, Врихлѣ дана. Острог, 1598–1599.

7. АрхЮЗР: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Київ, 1859–1911.

8. АСО: Акти села Одрехови. [Прикарпаття. Пам'ятки української ділової писемності XVI–XVII ст.].

9. Бут.: Єводіа албо сла(д)ковон(н)ый дойзрѣлы(х) в' молодо(м) вѣкѣ: Єго милости Господина W(т)ца Арсенія Желиборского... дхѳовны(х) цноть запах. Презь Григорія Бүтовича ұсмакованный. Львів, 1642 // ЗНТШ. 1896. Т. XII. С. 23–32.

10. Відп.ПО: Відповідь Іпатія Потія Клирику Острозькому. Володимир, 1598–1599.

11. Вол.В.: Волинський релігійний вільнодумець. Поч.XVII ст. (Тексти з антикатолицьких протестантських заміток іеромонаха Пахомія на полях Острозької біблії) // ЧИОНЛ. Київ, 1905. Кн. XVIII, отд.3. С. 71–101.

12. Гр.Сл.: Прп(б)наго Максима грека, Инока ѿ(т) стѣа Аѳонскїа горы, ижъ годитьсѧ, нѣкому придавати што або оуймавать в Бозскомъ визнаню або складѣ непокаланой христїанской вѣры Слово а... Слово в. Київ, 1619 // Іеромонах Азаріас. Вѣра Єдиної Стої каѳолической Ап^стлскои Цркѣе на Вcходѣ.

13. ДМВН: Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. Київ, Наук.думка, 1981.

14. Дух.б.: Дхѡвнѣи Бесѣды ст҃го ѡтца нашего Макарія үстелника єгѳпсе(т)ского ѡ досконалствѣ Хрїстіанѣ Православныхъ: Многими пожитками...наполнены. Вільна, 1627.

15. DBV: Documente Bucovinene de Teodor Balan. Vol. I (1507–1653), Vol. II (1519–1662).

16. Евфон: Євфонія веселобрмачаа. Київ, 1633 // Проф.Хв.Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Київ, 1924. С. 306–310.

17. Євх.: Євхарістиріон, албо вдачність... Петру Могилѣ...одъ спудеєвъ гимназіум є(г) мл(с) з школы Реторіки за гойныи Добродѣйства собѣ у Цр҃кви православної в фундованю школь показаныи... Київ, 1632 // Проф. Хв.Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Київ, 1924. С. 291–305.

18. ЖКК: Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыне // Акты, изданные Временной Комиссией, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Київ, 1849. Т. I–II.

19. Зап.Черн.Губ.Ст.Ком.: Записки Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. Кн. 2. Черниговъ, 1868.

20. Зб.Мат.Лів.Укр.: Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. Надруковано в Українському Археограф. збірнику, т. I. Київ, 1926 р., ст. 57–161.

21. Зем.Зам.: Т.Земка. На пресвѣтлый Клейноть гербу Корѡнѣ Полской Пре знаменито(г) Ясне велможно(г)... П.П.Томаша Замоиского // Триѡдіон си єсть Трипѣснець ст҃ои Великой Патдесатницы... Київ, 1631. Арк.тит.зв.

22. Ист.фл.син.: Истѡрїа w листрикїйскомъ, то єсть w разбойническомъ ферарскомъ або флоренско^м синодѣ, в коротцѣ правдиве списанаа. Острог, 1598.

23. Кас.: Іоан(н)а Кассіана пүстын(н)ожителя ѿ устава(х) манастырски(х). Б.м.н., серед. XVII ст. Зберігається в Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф.3, N 32, 1–236.
24. КЛ: Київський літопис. Б.м.н., поч. XVII ст.
25. Коп.Пал.: Копистенський Захарія. Палінодія. Київ, 1621.
26. Коп.Четв.: Копистенський Захарія. Присвята, князю Степану Яковичу Святополк-Четвертинському.
27. Крон.: Кройника то єсть исторіа свѣта на шість вѣков, а чтыри монархіи роздѣлена. З rozmaity^x гисторико^v жидовски^x, и погаⁿскихъ. Львів, поч. XVII ст.
28. Кр.Стр.: Кройника которая пре^d тымъ николи свѣта не видала с полского на рүский діалектъ преложона презъ Матфея Стриковського, 1582.
29. Леополіс Адел. тит. зв.: Аделфотнѣ. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаого языка... Львів, 1591
30. ЛНБ: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України.
31. ЛБ: Беринда П. Лексикон словеноросський. Київ, 1627.
32. ЛТ: Львівський літопис 1498–1649.
33. Мел.л.: Листъ мелетїа, стїшого патрїархи александрійского, До велебного епископа ипатїа потѣа. Дерман, 1605. Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр СдК 422.
34. МИВР: Кулиш П. Я. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. I. (1578–1630).
35. Мит.кн.: Берестейська митна книга. Б.м.н., 1583. Зберігається у ЦНБ АН Литви у Вільнюсі, ф.16, N 3, арк. 1–100 зв.
36. Няг.єв.: Поучения на євангелие по Няговському списку 1758 г. // Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковнорелигиозной жизни угро-русов XVI–XVIII вв.
37. ОЛЗ: Опис Луцького замку. Луцьк, 1552.
38. ОЧерк.З: Опис Черкаського замку. Черкаси, 1552.

39. О обр.: Ѡ образѣхъ. Ижъ якъ в старомъ законѣ розказана бжго были, так и в новомъ Ѡт сáмого Ха́ Бга́ почáтокъ мають // Іеромонах Азаріас. Вѣра Єдиной Стої каѡолической Апѣтлскої Цркѣе на Вєходѣ. Київ, бл. 1619.
40. Остр.: Острозький літопис. Острог, 1509–1633 pp.
41. Перест.: Борецький І. Пересторога зѣло потрібная на потомные часы православным христіаном. Львів, 1605–1606.
42. Перло: Сіа книга названна Перло Многоцѣнноє. Сѣставленна Трудолюбіємъ: презъ Кирила: Транквѣліона. Чернігів, 1646.
43. Прич.: Марка Антонїа архієпскопа Спалантенского. Причины ѡтеханїа его зє Влохъ. Єв'є або Вільна, п. 1616.
44. Проп. Д.: Проповіді Данила (Смотрицького). Смотрич, II пол. XVI ст.
45. Проп.р.: Різні проповіді. Б.м.н., поч. XVII ст.
46. Просф.: Просфонима. Львів, 1591.
47. Розм.: Бєсїда. Староруський (старобілоруський/староукраїнський) та церковнослов'янський берлемонтовський розмовник Івана Ужевича.
48. Сак.: Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Пєтра Конашевича Сагайдачного... Зложоный Презъ... Касїана Саковича. Київ, 1622.
49. Розм.пап.: Розмова папіста з православним. Б.м.н., 1598. Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф.77, N 291.
50. Травн.: Травник – лікарський порадник. XVI ст.
51. ЦДІАК: Центральний державний історичний архів України.
52. Уж. 1643: «Граматика слов'янська» І. Ужевича. Київ : Наук. думка, 1970 (паризький список).
53. Хрон.: Книга глаголемаа кроникъ, сиречь собранїє Ѡ(т) многих лѣтописецѣ («Хронограф»). Б.м.н., серед XVII ст. Зберігається в Державній бібліотеці ім. В.І.Лєніна (Москва), ф. 236, N 4.

54. **А:** [А. Л. [Лазаревський О.] Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. — май 1727 г.) // Киевская старина. 1895. Т.50. №7/8. Отд.2. С.100–155.].

URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm>

55. **АП-1:** Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр. Збірник актових документів. Кн. 1 / Упоряд.: І.П. Чепіга, У.М. Штанденко; Відп. ред. В. В. Німчук. К.: Наукова думка, 2017. (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот)

56. **АП-2:** Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Кн. 2 / Відп. ред. Г. В. Воронич. Київ, КММ, 2017. 568 с. (Серія «Актові документи і грамоти»).

57. **БАР:** Антоній Радивилівський. Барокові проповіді XVII століття / Підгот. наук. дослідження, тексту, покажчиків Оксана Ніка, Юлія Олешко. Київ : «Освіта України», 2019. XIV + 381 с.

58. **Виш.:** Вишенський І. Твори / Іван Вишенський; вступ. ст., упорядкув., підгот. текстів та прим. І. П. Єршоміна. Київ : Держ. вид-во худож. л-ри, 1959. 270 с.

59. **ДДГ:** Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : збірник документів / Національна академія наук України, Археографічна комісія, Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; упоряд., авт. передм. та комент. В. Й. Горобець ; вступ. ст. В. В. Панасенко ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. К.: Наукова думка, 1993. 392 с. : іл. (Пам'ятки політично-правової культури України) 5-12-003205-2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001862>

60. **З:** Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті /АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; відп. ред В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1971. 391 с.

61. **ЗГ І:** «Записки поседневнії» І.Г. Галагана. Книга І. Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського, шифр Ф. І, № 1043.

62. **ЗГ II**: «Записки поседневніи» І.Г. Галагана. Книга II. Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського, шифр Ф. I, № 3421.

63. **Єпис.**: Писаніє к утекшим от православной вѣры епископом // Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн., Київ : Либідь, 1995. Т. 5. Кн. 2. 352 с. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush520.htm>

64. **КР**: Галятовський І. Ключ розуміння. Пам'ятки української мови / підгот.: І. П. Чепіга; відп. ред. В. В. Німчук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1985. 448 с.

65. **ЛВ**: Величко Самійло. Літопис. Упор. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2020. 931 с.

66. **ЛГ**: Гисторія... Г. Граб'янки. / Упор. В. Мойсієнко. Національна академія наук України, Інститут української мови. Житомир, 2001 (Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія козацьких літописів). С. 40–173.

67. **ЛЖ**: Лѣтопись краткій... / Упор. В. Мойсієнко. Національна академія наук України, Інститут української мови. Житомир, 2001 (Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія козацьких літописів). С. 176–253.

68. **ЛС**: Літопис Самовидця / Видання підготував Я. Дзира. Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с.

69. **ЛСФ**: Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. Київ: Наук. думка, 1992. 336 с. (Пам'ятки укр. літописання).

70. **М. I, II, III**: Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717 – 1767 гг.) / А. Лазаревский. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. 329 с. // Киевская старина. Ч. 1 : 1717–1725 гг. 1893; Ч. 2 : 1726–1729 гг. 1895; Ч. 3 : 1730–1734 гг. / 1897.

71. **М. IV**: Дневник Якова Марковича / видав В. Модзалевський. Київ ; Львів : Накладом НТШ, 1913. (Жерела до історії України-Руси / Археогр. коміс. НТШ ; т. 22). Т. 4 : 1735–1740 роки. 1913. VIII, 385 с.

72. **Мел.:** Сучасна сатира: промова Мелешка. // Михайло Грушевський. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ, 1995. Т. 5. Кн. 2. С. 294–301. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush530.htm>

73. **МУД:** Малі українські діярії XVII–XVIII ст. / упоряд. вступ. стат. та комент. В. Шевчука. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. 407 с.

74. **НН:** Небо новое // Галятовський І. Ключ розуміння. Пам'ятки української мови / підгот.: І. П. Чепіга; відп. ред. В. В. Німчук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1985. С. 242–343.

75. **ОтпКО:** Діалогізм в історичних вимірах староукраїнського часу: W(т)пись Клирика Wстро(з)ского / Підгот. наукового дослідження, тексту, покажчиків О.І. Ніка. Київ : Освіта України, 2016. 238 с. (XLIV с., 63 л., 66 с.).

76. **ПЛ:** Приватні листи XVIII ст. / Підг. до видан. В. А. Передрієнко; Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ Наукова думка, 1987. 176 с. (Пам'ятки української мови. Серія приватних листів)

77. **С.:** Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011, 1400.

78. **Стор.:** Стороженко О. Українські оповідання Олекси Стороженка. СПб.: [Тип. П.А. Кулиша], 1863.

79. **ТУ:** Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф, комісія та ін.; Упор. В. Кравченко, Н. Яковенко; Редкол.: М. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ, 1990. 408 с.

80. **Х.:** Ханенко Н. Д. Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727 – 1753) / [с предисл. и пояснениями А. М. Лазаревского]. К.: ред. «Киев. старины». 1884. 554 с. Прил. к журн. «Киев. старина».

81. **ХЖ:** Диариуш, или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясневельможного его милости пана Иоанна Скоропадского событий... наченшийся 1722 году и оконченный в том же году по преставлении и погребении упомянутого гетмана Иоанна Скоропадского, в

месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком / Изд. О. Бодянского // Чтения в обществе истории и древностей российских. 1858. № 1. XXI + 74 с. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan23.htm>

82. **ХТ**: Дневник Николая Ханенка (1719–1723 и 1754 гг.). Под ред. А. Титова. Киевская старина. Кн. 7–8. Київ, 1896.

83. **УІ**: Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; вступ. ст. і відп. ред. М. К. Гудзія; підгот. тексту Л. Є. Махновця. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 239 с.

84. **УП-1**: Українська поезія: Кінець XVI – початок XVII ст. / Упор. В. Колосова, В. Крекотень. Київ, 1978.

85. **УП-2**: Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. В. Крекотень, М. Сулима. Київ, 1992.

86. **SWP**: Sukiennictwo wielkopolskie, XIV–XVII wiek, Antoni Maćzak, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1955.

ВСТУП

Поняття Європи – складного й неоднозначного феномену – набувало різного змісту впродовж тривалої історії свого становлення. У давнину не існувало Європи в сучасному значенні: появу цього поняття пов’язують із раннім Середньовіччям та формуванням цивілізації, основою якої слугувало християнство. Як визначив бельгійський історик економіки Анрі Пірен, «Європа виникла тільки у VIII столітті християнського літочислення, коли Середземне море було блоковане внаслідок експансії арабського й ісламського світу. Саме через пов’язані з цим наслідки – розрив торгових зв’язків, а також значною мірою супутніх їм культурних контактів – Європа як континент виділилася з простору античного світу» [цит. за Мюнклер 2007, URL: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm> (дата звернення – 23.08.2023)]. Становлення Європи як політичної і культурної величини традиційно співвідносять з імперією Каролінгів і сферою її впливу, передусім з Карлом Великим (742–814), якого називали *Pater Europae* (батьком Європи). Як пише англійський історик Норман Дейвіс, «саме при дворі Карла Великого воскресла давня назва “Європа”. Каролінги потребували етикетки, щоб позначити ту частину світу, де вони були господарями, та відрізнити її від поганських земель, від Візантії і від християнського світу загалом. Отже, “перша Європа” була ефемерним західним уявленням, що прожило не довше за самого Карла» [Дейвіс 2020, с. 319].

Згідно з українськими науковцями, «Європа – це реальність і міф. Реальність географічна і міф культурологічний. Історія Європи – це історія змін її географічних складових частин та історія ідей, що їх наповнювали. Якщо регіон Європа – це стала географічна локація на карті з чітко юридично визначеною ідентифікацією певної території як європейської, то концепт – це мінлива, відносно нестабільна структура, що зазнає постійної еволюції» [Концепт «Європа», 2018]. Відповідно, пише Н. Дейвіс, прикметник *європейський* «можна вживати й для назви народів та культур, які

сформувалися на Півострові, – і в такому разі перед істориком постають широкі, як світ, проблеми “європейської цивілізації”» [Дейвіс 2020, с. 106].

Ранньомодерна доба, якій передувало пізнє Середньовіччя, була часом формування національних ідентичностей у Європі, зокрема й в Україні. Як пише Ентоні Д. Сміт, «націоналістичні ідеали, мотиви й символи спершу з’явилися у Західній Європі кінця XVII – початку XVIII ст. Адже дарма що в XVI – на початку XVII ст. Європа стала свідком могутніх рухів месіанського релігійного націоналізму – надто в Голландії та Англії, а також у Чехії та Польщі, – концепції, ідеали, символи і міфи нації як остаточної мети в собі мали чекати пізнішої доби, а «центральна доктрина» й ідеологічні рухи — ще довше <...> Концепція національного характеру та ідея національного генія стали корисним і потрібним елементом у новій мові й у новому світогляді Європи освічених держав, що змагалися між собою» [Сміт Ентоні Д., 1994, URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm>]. Як зазначають історики, саме в ранньомодерний час європейці починають усвідомлювати себе культурно-політичною спільнотою. При всіх етнічних, культурних, мовних і конфесійних відмінностях жителі європейських країн відчували спільність свого історичного походження території, Христової віри, культурних і політичних традицій. А поняття «Європа» стало ще актуальнішим на фоні відкриття нових континентів і знайомства з іншими цивілізаціями, культурними, релігійними віруваннями та традиціями [Балух 2016, с. 23].

Загалом, для української культурної традиції характерний європоцентричний підхід, що полягає в баченні Європи як усвідомленої моделі творення історії, придатної для порівняння з іншими культурами світу [Балух 2016, с. 3]. Дослідники українського масмедійного дискурсу наголошують, що «останнє десятиріччя XX ст. актуалізувало концепт ЄВРОПА, задекларувало його як ментальний прообраз майбутнього України, як найважливішу сучасну ідеологему. Активізація концепту ЄВРОПА зумовлена, з одного боку, пошуками свого місця в світі самої України, свого шляху, а з іншого, – новітнім осмисленням питання про “власну ідентичність та майбутнє” Європи.

Осмилення концепту ЄВРОПА як своєрідного міфу, феномену все частіше перетворюється на усвідомлення його як мети» [Яроцька, Пономаренко 2020, с. 218]. Цю константу в осмиленні Європи українцями Г. Яворська та О. Богомолів влучно схарактеризували в назві монографії «Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі [Яворська, Богомолів 2010].

Науковці слушно зауважили, що «зближення термінів *Європа і цінності* чітко вказує на те, що наші розмисли стосуються передусім не географічної, дипломатичної чи економічної реальності, а *культурної спільноти (виокремлення наше. – О. Б-Б.)*, яка, втім, обумовлена спільними політичними та економічними проектами та інститутами, без яких вона не могла б існувати» [Комісар 2018, с. 55]. Провідними для європейської культури вважають такі цінності, як *свобода, розмаїття, раціональність, самоздійснення і внутрішній світ*, а також *справедливість, права людини і/як громадянина, толерантність і національна гідність*. Про суспільну важливість концепту ЄВРОПА, а саме його оцінного складника, свідчить виокремлення окремого концепту **ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ** [Комісар 2018, с. 54–59].

У процесі формування концепт ЄВРОПА набув певних домінантних рис. Дослідники наголошують, що в ХІХ – на початку ХХ ст. уже «сформувалися стійкі поєднання *європейська культура, європейські ідеї*, так само, як позначилися певні стійкі (стереотипні) ознаки концепту. У першу чергу, це уявлення про Європу як вмістилище еталонної продукції й еталонного зразка (у сфері духовних цінностей), відхилення від якого характерне для України у вигляді “відставання”» [Яроцька, Пономаренко 2020, с. 212–213].

Те, що Україна поділяла з Європою не лише континент, а передусім культуру й цінності, які формувалися впродовж тривалого часу, знайшло безпосереднє відображення в українській мові різних періодів. Як зазначають історики мови, об'єктивація проблем взаємодії мови і культури, соціуму, характерна для сучасних студій, ґрунтується на джерельній основі – зокрема, «писемних пам'ятках, яскравих свідченнях про історичну спадщину ХVІІ ст.,

про барокову книжність і проповідництво» [Ніка, Олешко 2019, с. II]. Для української історичної лінгвістики важливим є осмислення процесу становлення концепту ЄВРОПА впродовж XVI – XVIII ст., зокрема мовних засобів його об'єктивації, шляхів входження в мовну картину світу українців минулого, його закріплення й розвитку в ній у наступні століття.

Обґрунтування вибору теми дослідження. Динаміку євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні з початку здобуття нею Незалежності, репрезентовано в низці історичних, науково-популярних, публіцистичних, філософських, культурологічних, навчальних, художньо-мистецьких видань, а також у декількох лінгвістичних розвідках; за підтримки ЄС реалізовано інформаційні урядові кампанії.

Історію України та Європи в зіставному аспекті репрезентовано в межах загальнонаціонального патріотичного проєкту «Україна. Історія великого народу», що складається з п'ятих томів, у яких простежено хронологію історичних подій в Україні та Європі: 1) від стародавніх часів до 1000 р.; 2–3) 1000–1500 рр.; 4) 1500–1800 рр.; 5) 1800–2010 рр. [УЄ1–5]. Українську версію історії Європи в науково-популярному висвітленні запропоновано в електронній книжці-мальованні Братів Капранових «Історія Європи. Український погляд» [Капранови 2023, URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kapranovy_Braty/Istoriia_Yevropy_Ukrainskyi_pohlia_d/, дата звернення 20.11.2023].

Бачення України та її місця в Європі викладене у збірці есеїв «Нова Європа» з погляду українців-інтелектуалів – істориків, політиків, журналістів, релігійних та громадських діячів (О. Пахльовської, В. Єрмоленка, Я. Грицака та ін.) [Нова Європа, 2018]. У межах міжнародного проєкту «Європейський словник філософій», здійснюваного під керівництвом Барбари Кассен, вийшли друком чотири частини української версії словника (2009–2016). Метою цього проєкту є поглиблення діалогу між різними філософськими традиціями Європи завдяки з'ясуванню філософських неперекладностей європейських філософських мов. Як зазначають перекладачі, нині вони пропонують

українському філософському загалу «власну версію українського дзеркала європейського мовно-філософського мультиверсуму» [ЄСФ, с. 9].

Результати дослідження концепту ЄВРОПА в політичному дискурсі та соціокультурному наративі викладено в навчальному посібнику «Концепт “Європа”», де простежено розвиток євроінтеграційних ідей у Європі з епохи античності до сьогодення; показано, як особистісний вимір сприйняття Європи дозволяє через ціннісні пріоритети підкреслити важливість здобутків європейської цивілізації [Концепт «Європа», 2018]. У 2021 р. за підтримки Представництва Європейського Союзу в Україні було реалізовано урядову кампанію УКРАЇНА, що «розповідає про 6 базових європейських цінностей (*Повага до людської гідності, Свобода, Демократія, Рівність, Верховенство права, Повага до прав людини*), розкриває практичний зміст євроінтеграції і ті переваги та можливості, які з’являються в житті українців завдяки інтеграції нашої країни до ЄС» [URL: <https://association4u.in.ua/>, дата звернення 20.11.2023].

Українські та зарубіжні науковці розглядають концепт ЄВРОПА в різних дискурсах: публіцистичному/медійному (Я. Прихода, Х. Петрів, О. Гоцур, У. Галів, Г. Яроцька, Т. Пономаренко), політичному (Г. Яворська, О. Богомолів), геополітичному та культурному (О. Гоцур, Є. Бартмінський), євроінтеграційному (В. Кравченко, А. Баровська) тощо; кількатомне видання «Лексикону аксіологічного слов’ян та їхніх сусідів» присвячене процесам становлення цього концепту в лінгвокультурах давньої і сучасної Греції, Польщі, України, Болгарії, Сербії, Хорватії, Німеччини, Америки, Китаю та деяких інших країн [LASiS-2].

Увагу дослідників уже привертала окремі аспекти репрезентації культури Європи в українській мові: окреслено становлення поняття «Європа» в ранньомодерній Україні на прикладі перших фіксацій відповідної назви і її перифраз та іншої європейської географічної номенклатури, уживаної в українських текстах XVII ст. [Яковенко 2012, с. 204–223], розглянуто роль

іншомовних лексичних впливів на розвиток української мови XVI–XVII ст. у контексті взаємодії українців із сусідніми та територіально віддаленими народами [Гриценко 2017], на основі проведеного вільного асоціативного експерименту досліджено особливості сприйняття нових слів із компонентом *євро*- студентами-філологами й виявлено тенденції розуміння елементів «євромови» респондентами [Богомолець-Бараш 2019] тощо [доклад. див. розділ I, §1.2.3].

Пропоноване дослідження, у якому враховано попередні наукові розвідки із цієї тематики, є спробою комплексного осмислення історії становлення концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI–XVIII століть, що передбачає виявлення та аналіз засобів його вербалізації, з'ясування домінантних рис концепту і динаміки його розвитку.

Актуальність роботи. Численні студії в галузях історії, політології, соціології, культурології і філології засвідчують значний науковий інтерес до осмислення концепту ЄВРОПА, однак переважно його сучасного вияву. Недостатньо вивченою залишається репрезентація названого концепту в українській мові XVI–XVIII ст. У зв'язку з цим виникає потреба дослідити історію становлення концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців у часи ранньомодерної України на основі писемних пам'яток XVI–XVIII ст., що дозволить: а) з'ясувати, які мовні й позамовні чинники впливали на формування і розвиток названого концепту у вказаний період; б) виявити структуру концепту і специфіку мовних засобів його об'єктивації; в) висвітлити особливості репрезентації європейської матеріальної і духовної культурної спадщини крізь призму української мови XVI–XVIII ст.; г) на основі зіставлення мовних і культурних реалій тієї доби із сучасними відповідниками з'ясувати витоки формування уявлень про Європу як вмістилища еталонної продукції й еталонного зразка (не лише у сфері духовних, а й матеріальних цінностей).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Навчально-наукового

інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 за 17 листопада 2020 року); формулювання теми уточнено (протокол № 12 за 13 червня 2023 року).

Об'єкт дослідження – концепт ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI–XVIII ст.

Предметом дослідження є динаміка наповнення номінативного поля і семантичного простору концепту ЄВРОПА, синтагматичні й парадигматичні відношення мовних засобів його об'єктивації, специфіка вербалізації поняттєвого, образного, оцінного, ідейного, символічного й національно-культурного складників досліджуваного концепту.

Мета дослідження – на основі різножанрових пам'яток української мови XVI–XVIII ст. з урахуванням екстралінгвальних чинників виявити вербальні засоби об'єктивації концепту ЄВРОПА в тогочасній мовній картині світу українців, структуру концепту, простежити динаміку в наповненні його номінативного поля і семантичного простору впродовж розглядуваного часу.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) визначити зміст, обсяг і взаємозв'язок понять *концепт*, *концептуальна картина світу*, *мовна картина світу* з позицій історичної концептології;

2) встановити лінгвальні та екстралінгвальні передумови формування концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI–XVIII ст.;

3) виявити в писемних пам'ятках староукраїнської мови XVI–XVIII ст. лексичні, синтаксичні й фразеологічні засоби мовної об'єктивації концепту ЄВРОПА;

4) встановити синтагматичні (комбінаторні), парадигматичні й епідигматичні зв'язки, у яких перебувають виявлені мовні одиниці в мікро- й макроконтекстах;

5) на основі виокремлених вербалізаторів концепту побудувати його номінативне поле: ядро, приядрову зону й периферію;

6) на підставі значень одиниць номінативного поля змодельовати семантичний простір концепту;

7) здійснити когнітивну інтерпретацію результатів опису семантики мовних одиниць з метою виявлення когнітивних ознак, що формують досліджуваний концепт як ментальну одиницю;

8) з'ясувати особливості вербалізації поняттєвого, оцінного, образного, національно-культурного, символічного та ідейного складників концепту ЄВРОПА.

Для цілісного вивчення різних аспектів вербалізації концепту ЄВРОПА та розв'язання поставлених завдань у роботі використано такі **методи**: загальнонаукові (*індукція та дедукція, аналіз і синтез, описовий метод, порівняння*) та власне лінгвістичні методи і прийоми. Шляхом *аналізу текстів* виокремлено прямі й непрямі вербалізатори концепту ЄВРОПА з писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Для докладного аналізу фактичного мовного матеріалу, порівняння явищ історії мови й особливостей сполучуваності лексичних одиниць використано *описовий і зіставний методи*, а також *інтерпретативний семантичний аналіз контекстів*; роль впливів екстралінгвальних чинників на формування концепту з'ясовано за допомогою *лінгвокультурологічного методу*; *системно-класифікаційний метод* слугував для поділу лексики на тематичні та лексико-семантичні групи, віднесення лексичних одиниць до того чи того семантичного поля. У межах сучасної дослідницької парадигми застосовано методіку *побудови номінативного поля* та моделювання *семантичного простору* концепту. *Елементи кількісного аналізу* використано для встановлення рівня номінативної щільності вербалізаторів концепту. Для окреслення хронології мовних одиниць застосовано методіку *визначення часу появи лексеми в мові в опорі на писемні пам'ятки та історію позначуваних реалій*.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного аналізу концепту ЄВРОПА в синхронному та діяхронному аспектах у руслі історичної концептології. Уперше в українській історичній лінгвістиці висвітлено особливості об'єктивації концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI–XVIII століть, окреслено лінгвальні й екстралінгвальні чинники

становлення названого концепту, з'ясовано його структуру й динаміку наповнення номінативного поля і семантичного простору впродовж названого періоду.

Джерельну базу дисертації сформували староукраїнські писемні пам'ятки XVI–XVIII ст. різної стильової та жанрової належності (як перекладні, так і оригінальні): 1) наукового стилю хронікально-літописного («Кройніка М. Стрийковського», літописи С. Величка, Г. Граб'янки, Самовидця та ін.), науково-практичного (лікарські й господарські поради) жанрів, зокрема й лексикографічних праць та граматик (граматика «Адельфотес», «Лексис» Л. Зизанія, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, «Лексикон словенороський» П. Беринди, «Лексикон латинсько-слов'янський» І. Максимовича та ін.); 2) конфесійного стилю ораторського-проповідницького й полемічного жанрів (полемічні твори З. Копистенського, Й. Борецького та ін.; проповіді Й. Галятовського, А. Радивиловського; полемічне листування І. Вишенського, Клірика Острозького та ін.); 3) епістолярного стилю (приватне листування), зокрема мемуарного жанру (козацькі діаріуші Я. Марковича й М. Ханенка); 4) офіційно-ділового стилю (актові книги і грамоти, інвентарні описи, матеріали судових справ, ділове листування тощо); 5) художнього стилю (поезія кінця XVI – середини XVII ст. авторства Т. Земки, С. Почаського, К. Саковича, Я. Седовського, Д. Наливайка та ін.; кінця XVII – початку XVIII ст. – вірші К. Зіновієва), зокрема філософського жанру (поезія, філософські діалоги і трактати Г. Сковороди); 6) розмовного стилю (французький «Розмовник» сер. XVII ст. у перекладі І. Ужевича, українські інтермедії XVII–XVIII ст., приповідки К. Зіновієва); значна кількість джерел XVI – першої половини XVII ст. опрацьована через посередництво картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (зберігається в Інституті українознавства імені І.П. Крип'якевича НАН України, м. Львів).

Теоретичне значення роботи полягає в науковому осмисленні й лінгвістичному аналізі концепту ЄВРОПА, його структури, особливостей

вербалізації в мовній картині світу українців XVI–XVIII ст. Висновки здійсненого дослідження сприяють поглибленому розумінню окремих питань історії української літературної мови, лінгвоконцептології і лінгвокультурології, унаочнюють теоретичні положення про здатність концепту виступати ретранслятором культури (як матеріальної, так і духовної), про суперечливі вияви еволюції концепту: його динамічний характер, з одного боку, і константність – з іншого, виразну етнокультурну забарвленість, виявлену в множинності образів і стереотипів різних країн, об'єднаних у мовній картині світу українців спільною географією, історією, культурою, цінностями (девiз Європейського союзу – *In varietate concordia* ‘єдність у розмаїтті’). Обґрунтовані в дисертації положення і зроблені висновки можуть слугувати концептуальною та методологічною основою для подальшого вивчення динаміки концептуальної і мовної картин світу українців у діяхронному вимірі.

Практичне значення дисертації полягає в різних площинах: академічній, науково-популярній, дипломатичній тощо. Лексико-граматичний матеріал дисертації придатний для укладання історичних словників української мови, словників власних назв, лінгвокультурних словників (антологій концептів) тощо. Результати дослідження стануть у пригоді у процесі проведення лекцій і практичних занять із лексикології, ономастики й лінгвокультурології, зокрема планується створення відповідного тематичного блоку в межах предмета «Лінгвокультурологічні концепти в рекламі» [Богомолець-Бараш 2022]. Отримані результати можна використати як мовно-культурний базис для подальшої співпраці та взаємодії України з країнами Європи в контексті інтеграції нашої країни до ЄС. Лінгвістичне висвітлення питань культурної, релігійної та національної ідентичності українців, духовної і матеріальної спадщини Європи в Україні, українсько-європейських історичних, дипломатичних і економічних зв'язків може бути цікавим широкому загалу як в Україні, так і за її межами; за тематикою дисертації плануються відповідні науково-популярні розвідки в ЗМІ, презентації, відкриті лекції тощо.

Особистий внесок здобувача. Усі результати та висновки дисертант отримав самостійно. Шість опублікованих статей, у яких викладено основні теоретичні та практичні здобутки дослідження, автор підготував одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації представлено в доповідях на *восьми* українських і міжнародних наукових заходах: VI Всеукраїнських наукових читаннях за участю молодих учених «Філологія XXI століття: нові дослідження і перспективи» (7–8 квітня 2021 р., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Навчально-науковий інститут філології); Міжнародній науковій конференції молодих українців і дослідників слов'янознавства (31 травня 2021 р., Варшавський університет); Міжнародному науковому семінарі «Поняття цінності в суспільному житті і в мові» (Інститут української мови НАН України та Інститут славістики Польської академії наук, 8–9 червня 2021 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Мова, література, переклад у комунікативному просторі сучасного світу» з нагоди 20-річчя Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (4–5 листопада 2021 р.); Міжнародній науковій конференції молодих українців «Українська культура має силу» (Україна – Польща, 23–24 травня 2022 р.); Всеукраїнській науковій онлайн-конференції «Нові виміри сучасних філологічних досліджень: міждисциплінарний підхід» (10–11 листопада 2022 р.); XVII Всеукраїнських читаннях за участю молодих учених «Філологія XXI століття: нові дослідження і перспективи» (6–7 квітня 2023 р.); Міжнародній науковій конференції «Мова як світ світів: граматики і поетика текстових структур» (9–10 листопада 2023 року).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в шести одноосібних публікаціях у фахових виданнях України.

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (294 позиції) та джерел (86 позицій) і трьох додатків. Загальний обсяг роботи становить 289 сторінок, з них основного тексту – 224 сторінки.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ *ЄВРОПА* В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ XVI–XVIII СТ.

1.1. Концепт як об'єкт вивчення в сучасній лінгвістиці

1.1.1. Зміст поняття «концепт» крізь призму різних лінгвістичних підходів

Відомо, що слово *концепт* уживається майже в усіх слов'янських (укр., болг., рос. *концепт*; білор. *канцэпт*; пол., чес., словац. *koncept*; словен. *koncépt*) та романських і германських (фр., англ. *concept*; рум. *concept*; нім. *Konzept*; ісп. *concepto*; італ. *concetto*) мовах [ЕСУМ, Т.2, с. 561] Його інтернаціональний характер лінгвісти пояснюють індоєвропейською генезою, зокрема латинськими формами *conceptus*, *conceptum* [Іващенко 2006, с. 34].

За даними новітнього «Латинсько-українського словника», лексема *conceptus*, зокрема, має такі значення: 1) накопичення річкових вод (*novenorum ~ dierum*); 2) водоймище (*~ aquarum inertium*); 3) загорання; 4) зачаття, запліднення (*hominum residumque*); 5) плід, зародок (*~ utere exemtus*); 6) проростання, виростання (*~ id est germinatio*); 7) нидіння; *св.* 1) початок; плід; 2) помисел, намір; 3) поняття, уява; 4) речення, думка, судження; 5) поміщення; 6) міське зібрання; простолюди; *КМА*: поняття, концепт [ЛУС, с. 742].

Як свідчить «Słownik etymologiczny języka polskiego» (F. Sławski), лексема *concept* зафіксована у слов'янських мовах (польській) уперше в XVI ст. у розумінні «задум, думка»; «проект, ескіз, начерк»; «дотеп» (ст.-пол. «задум; проект») [SEJP, с. 407]

О. Ніка дослідила історію вживання терміна *концепт* в українській літературній мові XVII ст. Дослідниця зазначає, що для староукраїнського книжника слово *концепт* було відоме передусім за науковими текстами в значенні 'поняття'. Саме так тлумачить цю лексему І. Гізель у латиномовному трактаті з логіки [Ніка 2013, с. 211–212]. Змістове наповнення відповідного

поняття складалося під впливом середньовічних філософських поглядів. Ідеться про логіків-концептуалістів Т. Гоббса, П. Абеляра, В. Оккама, які й увели термін *концепт* (від лат. *conceptus* – ‘схоплювання’). На їхню думку, «загальне існує в речах (*in rebus*) і виявляється у мовленнєвих актах», що «відзначає середньовічний характер мислення, тісно зв’язаного з ідеєю втілення Слова і тим самим таким, що забезпечує розуміння речей і їхніх зв’язків» [Ніка 2013, с. 212].

У «Словнику російської мови XVIII ст.» *концепт* зафіксовано у двох значеннях: «1. Лат. *conceptus*, через пол. *koncept*. ‘Мнение, представление о чем-л.; замысел, проект...’; 2. Лат. *conceptum*, через пол. *koncept*, нем. *Concept*. ‘Краткая записка, выписка; черновик письма, деловой бумаги... || Низший сорт писчей бумаги, используемой для черновиков’» [СРЯ-18, URL: <https://shorturl.at/zAOY6> (дата звернення: 20.11.2023)].

Водночас у тогочасних поетиках і риториках закріпилося вужче розуміння *концепту* як *прийому концептизму* (стилістичної категорії бароко): неочікуваність, нонсенс як гнучкість розуму і риторична майстерність поєднувати протилежне, суперечності (характеристика барокової естетики) [Ніка 2013, с. 212–213].

У значенні ‘замисел, задум’ уживав *концептъ* Й. Галятовський у праці «Наука, албо способъ зложенъ казанъ»: *Можешъ в(ъ) казаню учынити концептъ ω(t) часу, в(ъ) который умеръ члѣкъ...<...> Можешъ концептъ взати з(ъ) мѣстца, на которомъ що са дбало* [КР, с. 228].

У сучасній лінгвістиці існують різні визначення концепту. З погляду сучасної концептології концепт розуміють як ментальну одиницю й елемент свідомості, що виступає посередником між реальним світом і мовою; він охоплює і культурну інформацію, у якій фільтрується, переробляється й систематизується [Полюжин 2015, с. 217]. Як лінгвокультурне явище, концепт – це одиниця, призначення якої полягає в об’єднанні в єдине ціле наукових пошуків у галузі культури, свідомості й мовознавчих студій. Такий концепт –

культурно детермінований виразник свідомості, зафіксований у мові [Полюжин 2015, с. 217]. Концепт – породження мовної одиниці в певному обсязі її змісту, включно з конотацією і конкретно-чуттєвими асоціаціями. Він містить не тільки поняття про класи предметів і явищ довкілля, а й *асоціативне соціокультурне уявлення (виокремлення наше – О. Б.-Б.)* про них в узагальненому вигляді [Полюжин 2015, с. 218].

За А. Загнітком, концепти – це ментальні утворення, основним виявом яких постають збережені в людській пам'яті в тих чи тих стереотипах усвідомлювано-типізовані фрагменти досвіду, що уможлиблює передання інформації про них іншим [Загнітко 2010, с. 16]. Т. Вільчинська вважає, що концепт – це лінгвально матеріалізована багатокомпонентна й залежна від контексту одиниця, яка, охоплюючи сигніфікативний і денотативний аспекти лексичного значення слова-вербалізатора, акумулює суспільно-історичну, етнокультурну, оцінну інформацію, значущу для певного соціуму та мовної особистості [Вільчинська 2009, с. 11]. У «Словнику основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики» концепт визначено як мінімальну структурну одиницю знання [СОТ, с. 38]. Л. Лисиченко під концептом розуміє ментальне домовне уявлення про явище, яке супроводжується у свідомості певними ознаками й асоціаціями. Інакше кажучи, в когнітивній лінгвістиці оперують концептом, який зазвичай охоплює знання, думки, уявлення пересічного носія мови про певний реальний чи уявний об'єкт [Лисиченко 2009, с. 23]. Т. Радзієвська у праці «Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту» визначає концепт як «певну сукупність або конфігурацію смислів, що стоїть за мовною одиницею, тобто єдність плану вираження і плану змісту як вмістилища смислів, що охоплюють предметні, предикатні, модальні, дискурсивні та інші «кванти» значення і відповідають обсягу знань, представленому мовною свідомістю та культурною пам'яттю» [Радзієвська 2010, с. 8].

В. Іващенко виокремила п'ять основних напрямів наукових пошуків у межах лінгвоконцептології: 1) *етнолінгвоконцептологія*, що тісно взаємодіє з

лінгвокраїнознавством, лінгвокультурологією, етнолінгвістикою, етнопсихолінгвістикою й представлена науковими дослідженнями концептів окремої етнокультури (В. Жайворонок, О. Селіванова та ін.); 2) *порівняльна етнолінгвоконцептологія*, в аспекті дослідницьких проблем якої є порівняння концептуальних та мовних картин світу різних етнокультур або концептуалізація того самого фрагмента дійсності чи знання про нього як міжмовної універсалії в різних лінгвокультурах (І. Голубовська, В. Старко та ін.); 3) *художня лінгвоконцептологія* в її тісній взаємодії з лінгвостилістикою та лінгвофольклористикою, об'єктом дослідження якої є або [літературно-] художні концепти, що їх вивчають мовознавці та літературознавці в контексті як окремого літературно-художнього твору, так і життєдіяльності його автора, або [художні] концепти крізь призму уснопоетичної народної творчості (В. Кононенко, Л. Масенко та ін.); 4) *наукова лінгвоконцептологія*, або когнітивна термінологія, в центрі уваги якої перебувають наукові концепти переважно суспільних наук; 5) *лінгвоконцептографія*, або лінгвоконцептологічна лексикографія, пов'язана зі створенням словників концептів [Іващенко 2006, с. 3–4].

Н. Слухай виокремлює чотири підходи в осмисленні культурно-мовного феномену «концепт»: *системно-мовний* (як міст між системно-структурною та комунікативно-функційною мовознавчими парадигмами), *денотативний*, *сигніфікативний та фреймовий* [Слухай 2011, с. 154]. Так, сутність *системно-мовного підходу* полягає в осмисленні концепту в єдності його системно-мовних вимірів за осями синтагматики, парадигматики та асоціативних зв'язків, що в сукупності дозволяє відтворити типові пропозиції (лінгвістичні моделі ситуації), у центрі яких перебуває певний концепт. *Денотативний* підхід передбачає посилену увагу до опису позамовного корелята пропозиції – ситуації й укладання переліку таких корелятів пропозиції, які дозволяють коректне використання концепту. *Сигніфікативний* підхід до визначення концепту забезпечує осмислення цього мовного феномену через аналіз його сигніфікативного поля (в єдності енциклопедичних і лінгвістичних

компонентів). *Фреймовий підхід* до аналізу концептів, як стверджують Н. Слухай, О. Снитко та Т. Вільчинська, є одним із найбільш результативних. Він представлений у дослідженнях Г. Яворської, І. Філатенко, У. Карпенко-Іванової, О. О. Коляденко та ін. Так, У. Карпенко-Іванова визначила фрейм як узагальнену модель організації культурного знання навколо певного концепту. Дослідниця сформулювала засадниче для названого підходу твердження про те, що фрейм є формою, а концепт – змістом неподільного «ментального вузла», «духовно-інформаційного згущення», в якому міститься цілісна лінгвокультурна інформація, виражена вербально і невербально [Карпенко-Іванова, с. 26–27].

Деякі дослідники виокремлюють чотири аспекти дефініції концепту: 1) *логіко-філософський*, що пов'язує його із поняттям; 2) *логіко-семантичний*, орієнтований на ототожнення його зі значенням; 3) *психологічний*, який виходить з ідеї О. Потебні про трирівневу структуру слова, складником якої (поряд із внутрішньою та зовнішньою формою) є зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу чи розвинутому з нього поняттю; 4) *інтегративний*, орієнтований на розуміння концепту як інформаційної структури свідомості з огляду на різні способи отримання інформації [ЛЕ, с. 293].

А. Приходько розрізняє кілька дефініційних моделей концепту: 1) *концепт як епістемічне утворення*, що ґрунтується на усвідомленні інформаційних витоків знань і досвіду людини; 2) *концепт як психоментальне утворення*, зумовлене розумінням концепту як продукту людської свідомості; 3) *концепт як етнокультурне утворення*, що відбиває уявлення про концепт як концентроване вираження духовно-емоційного досвіду певного етносу, згусток культури; 4) *концепт як прагматичне утворення*, що відображає інтенційний характер використання ментальних сутностей у дискурсі; 5) *концепт як аксіологічне утворення*, що є результатом ціннісних домінант культури; 6) *синтетичну дефініцію концепту*, що містить поєднання кількох аспектів [Приходько 2008, с. 48].

Ж. Краснобаєва-Чорна визначила сім векторів вивчення концепту (з відповідними їм термінополями): 1) *логіко-філософський* (концепт – поняття) – Дж. Кемені, Ч. Пірс, Г. Фреге; 2) *власне філософський* (концепт – пропозиція) – Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі; 3) *лінгвістичний* (концепт – поняття – лексичне значення) – В. Гак, В. Звегінцев, О. Тараненко; 4) *психолінгвістичний* – О. Залевська, О. Селіванова, Л. Лисиченко, В. Старко; 5) *лінгвокультурологічний* (концепт – стереотип) – А. Вежбицька, В. Красних, В. Маслова, В. Іващенко; 6) *когнітивний* – О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін, В. Дем'янков; 6) *літературно-культурологічний* (концепт – художня дефініція) – Л. Грузберг, Л. Іванова, О. Кагановська [Краснобаєва-Чорна 2006, с. 67].

Зазначена поліаспектність, на думку дослідників, демонструє складну і багатогранну природу самого концепту та наукових знань про нього й, згідно з О. Селівановою, свідчить про складність і суперечливість головного питання лінгвоконцептології – з'ясування її об'єкта. Дослідниця виокремлює основні дискусійні проблеми, пов'язані із кваліфікацією феномену концепту: 1) розмежування концепту й поняття; 2) залежність концепту від мовної вербалізації; 3) його диференціація за способами формування; 4) зв'язок концепту та значення; 5) наявність у структурі концепту оцінно-емотивних, ціннісних і прагматичних компонентів; 6) належність концепту індивідуальній / колективній (загальнонаціональній / груповій / регіональній) свідомості; 7) обсяг концепту залежно від індивідуальної або етнічно-колективної репрезентації, наукової чи наївної картини світу; 8) типологія концептів; 9) їхня структура; 10) методи та процедури опису й аналізу концепту тощо [ЛЕ, с. 293].

Лінгвокультурологічний підхід застосований у працях таких лінгвістів, як А. Приходько, М. Полюжин, Н. Венжинович, Є. Бартмінський та ін., які розуміють концепт як ментальне утворення, що відбиває своєрідність лінгвокультури. *Когнітивно-культурологічний підхід* об'єднує лінгвістів (А. Вежбицька, В. Телія та ін.), які розглядають концепт як етнокультурно марковану структуровану одиницю знання, що відбиває перцептивний досвід людини крізь призму мови лінгвокультури [СОТ, с. 59].

Представники *лінгвокогнітивного* напрямку інтерпретують концепт як одиницю оперативної свідомості, як глобальну мисленнєву одиницю, що становить квант структурованого знання, відображає предмет реального чи ідеального світу та зберігається в національній пам'яті носіїв мови у вербально означеному вигляді [Слухай 2011, с. 164]. О. Селіванова визначає концепт як «інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості у взаємодії з позасвідомим» [ЛЕ, с. 292].

У наукових працях із лінгвоконцептології обґрунтовано різні погляди на співвідношення *концепту* і *поняття*, *значення слова*, *константи*. Так, в українському мовознавстві *поняття* і *концепт* розрізняють за критерієм їхньої належності до різних наук: *поняття* – до сфери філософії і логіки, *концепт* – лінгвософії. Якщо за *поняттям* стоїть передусім реалія, предметна субстанція, то за *концептом* – не лише предметна віднесеність, предметний смисл, а й слово – ім'я реалії [Слухай 2011, с. 117].

На думку Л. Лисиченко, *концепт*, *поняття* і *значення* відповідають різним рівням картини світу, що й зумовлює різницю між ними. Термін *концепт* є одиницею домовної (психоментальної) картини світу (КС), *поняття* – концептуальної (логічної) КС, *значення* – мовної (власне лінгвальної) КС [Лисиченко 2009, с. 7; 24]. Іншими словами, *поняття* є базовою одиницею наукової картини світу, а *концепт* – наївної, яка лежить в основі мовної картини світу.

Науковці здебільшого пов'язують вираження концепту в мові зі словом, яке набуває статусу імені концепту – мовного знака, що найбільш повно й адекватно об'єктивує концептуальний зміст. Відповідно функціонує термін *слово-концепт* (за В. Жайворонком, «вмістилище узагальненого культурного смислу»). На позначення однієї з розрізнявальних ознак концепту дослідник уживає також термін *слово-знак* (у значенні 'певна інтелектуально осмислена сутність як субстанція значуща, або знак смислу') [Жайворонко 2002, с. 53].

При структуруванні певної концептуальної сфери діє така формула: якщо слово – це ім'я концепту, яке має безліч референтів – відповідників асоціаціям кожного носія мови, то число цих асоціацій зростає пропорційно числу слів, які потенційно можуть назвати концепт.

Однак тлумачення концептів, незважаючи на їхнє мовне вираження, не обмежується суто лексичним значенням. Якщо визнати концепт планом змісту мовного знака, до його семантичної сфери належить уся комунікативно значуща інформація: *парадигматичні, синтагматичні й дериваційні зв'язки; прагматична інформація, зумовлена експресивною та ілокутивною функціями; а також когнітивна пам'ять слова – смислові характеристики мовного знака, пов'язані з системою духовних цінностей носіїв мови*. Таким чином, концепт співвіднесений із планом вираження лексико-семантичної парадигми – власне лексичними, фразеологічними, афористичними засобами [Слухай 2011, с. 121]. Концепт мислиться ширше, ніж слово, яке є його ім'ям, і може виражатися словами-синонімами (виявляючи близькість сигніфікативних полів слів-номінантів) та іншими мовними засобами, що, своєю чергою, уможливорює вивчення його в контексті. На думку У. Карпенко-Іванової, концепт «замикає в собі» загальнолюдські / індивідуальні смисли, виражені багатьма словами, що й дозволяє вивчати його в дискурсі [Карпенко-Іванова 2006, с. 26–27].

Дотичним до терміна *концепт* є термін *константа*. Константи визначають як сталі концепти культури, що існують постійно або досить тривалий час. За О. Селівановою, «константи культури – це відносно стійкі концептуальні структури свідомості, що несуть культурно ціннісну інформацію та представлені у знакових продуктах культури, зокрема в текстах, явищах природної мови» [Селіванова 2008, с. 275].

Перетинаються і взаємодіють терміни *концепт* і *ключове слово*. Так, ключові слова мають ознаки, певною мірою властиві й концептам: знаність, репрезентованість у мові й культурі, смислову навантаженість, здатність викликати культурні асоціації в носіїв мови, високу частотність і можливість переносного вживання, контекстуальну залежність та ін. Це особливо важливі й

показові для окремо взятої культури центральні точки, навколо яких організовуються помітні ділянки культури. Потенційне «ключове слово» повинно відповідати умовам загальноживаності, частотності вживання в певній семантичній сфері, наявності значної кількості фразеологізмів з цим словом, широкого використання у прислів'ях, висловах, популярних піснях, назвах книжок тощо [Саєвич 2013, с. 249–250]. За І. Голубовською, слова-концепти повинні відповідати й таким критеріям: словникова (культурна) розробленість, висока словотвірна розробленість, облігаторність аксіологічної маркованості [Голубовська 2009, с. 91]. Завдяки ключовим словам здійснюється опис певної національної культури в зіставному аспекті. Водночас актуалізовані вербально концепти й виступають «ключовими словами» відповідної мови й культури [Слухай 2011, с. 124].

В. Кононенко досліджує особливості концептів на матеріалі художньої літератури, оскільки «звернення до художніх текстів забезпечує, так би мовити, внутрішню глибинну характеристику концепту, його приховані, підсвідомі або несвідомі, архетипні підвалини» [Кононенко 2004, с. 15]. Дослідник наголошує, що аналіз концептів передбачає залучення широкого кола додаткових до значення слова-поняття конотацій, асоціативних та онтологічних параметрів, які лише у своїй сукупності дозволять наблизитися до смислу концепту. У художніх текстах образи є функційно-структурними домінантами мовної картини світу автора, їх тлумачать як художні, образні, аксіологічно й емоційно марковані концепти [Кононенко 2004, с. 15].

У своїх працях, присвячених вивченню певних концептів / концептосфер, дослідники послуговуються й іншими термінами. Н. Голікова оперує терміном *концептеми* (у значенні 'смиислово значущі для досліджуваного концепту лексеми, що є його вербалізаторами'). Наприклад, знаковою концептемою в романістиці П. Загребельного є *Софія Київська* [Голікова 2018, с. 311]. Дослідниця ототожнює (семантичні) (мікро)поля концепту та когнітивні коди. Так, структуру лінгвокультурного концепту-власної назви «Київ» у мовотворчості П. Загребельного репрезентовано такими когнітивними кодами:

онімним, духовно-моральним, соціально-просторовим, архітектурним, вітальним, біоморфним, теософським, колоративним [Голікова 2018, с. 326]. Ці коди умовно розташовано на горизонтальній осі «простору» та вертикальній осі «часу» – локальній і темпоральній константах змісту концепту.

Н. Попова вдається до понять *архетипу* і *прототипів*. За визначенням дослідниці, *архетип* – це початкова форма концепту, реконструйована завдяки зіставленню мовних форм та когнітивної інтерпретації. Архетип входить до *внутрішньої форми концепту* – найближчого попереднього значення концепту (архетипу, або *первинного прототипу*), за допомогою якого відбуваються його нові актуалізації, засвідчені у *вторинному прототипі концептуального ядра*, що характеризується якісно новим набором найбільш типових категорій [Попова 2018 (д), с. 441].

На основі розглянутих дефініцій з урахуванням історичної специфіки становлення концепту пропонуємо його власне визначення: *концепт – це складний ментальний конструкт, який відображає уявлення певного соціуму / мовної особистості про значущий для певного часового проміжку об'єкт дійсності разом із важливою суспільно-історичною та етнокультурною інформацією шляхом вербалізації цих уявлень у відповідному фрагменті мовної картини світу.*

1.1.2. Ознаки концепту та його структура

Серед основних ознак концепту розрізняють такі: *динамічність, універсальність, константність, абстрактність, здатність до взаємодії і конвергентності, менталізованість, здатність виступати ретранслятором феноменів культури, образність, емоційність* тощо [Слухай 2011, с. 128]. Важливою рисою концепту є його оцінність. Здебільшого науковці одностайні в тому, що протиставлення концептів є культурно зумовленим і залежним від ціннісних орієнтирів.

А. Приходько узагальнив виокремлені науковцями властивості концепту, до яких належать: 1) ціннісність як наявність оцінного складника в

найменуваннях концептів і частотність їх уживання; 2) комплексність побутування як одночасна належність концепту мові, свідомості й культурі; 3) обмеженість свідомістю носія; 4) умовність і нечіткість; 5) складноструктурованість; 6) 7) тривірневе лінгвальне втілення як здатність концепту існувати у вигляді: а) системного потенціалу, б) суб'єктного потенціалу, в) текстових реалізацій; 8) метамовне титулування (іменування концепту одиницями тієї мови, яку піддають концептуальному аналізу) [Приходько 2008, с. 51–53].

Ж. Краснобаєва-Чорна виокремила такі диференційні ознаки концепту: зв'язок з мовою, мисленням, пам'яттю та психікою; абстрагування, етнокультурне забарвлення, момент переживання, специфікація, узагальнення, автореферентність, безтілесність, відкритість, вічність, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційна суб'єктивність, тривалість і складність формування, стереотипність і константність, кодованість у чуттєво-образних уявленнях, відображення ментальної дійсності [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 41]. На соціальному складнику наголошує О. Ясіновська у визначенні концепту як «ідеального образу, який відображає національно-культурний та особистий досвід і знання людини про світ» [Ясіновська 2000, с. 152–153].

О. Селіванова окреслює такі риси концепту: 1) неізолюваність, тобто пов'язаність з іншими концептами; відкритість як невичерпність їхнього змісту; наявність концептів у межах структурованих концептуальних сфер, які є фоном концепту; 2) цілісність і нежорстку структурованість; 3) динамізм і креативність як здатність змінюватися, поповнюватися новим значенням, уточнюватися [ЛЕ, с. 297]. Дослідники наголошують на тому, що кількість концептів та обсяг інформації, яку вони акумулюють, постійно змінюються, оскільки люди пізнають щось нове.

На основі численних названих рис концепту в його структурі виокремлюють певні складники. У сучасній лінгвістиці поширена ідея про трикомпонентність семантичної структури лінгвокультурного концепту, що

містить фактуальний (поняттєвий), (перцептивно-)образний та оцінний (ціннісний) складники [Голубовська 2011, с. 32].

Поняттєвий складник репрезентує повсякденні знання, втілені в мовних дефініціях, елементи наукового знання і загальної ерудиції та стереотипні й прототипні структури. Фактуальний компонент зберігається у свідомості у вербальній формі, а тому може безпосередньо відтворюватися в мовленні (на відміну від образного складника, який можна лише описати). *Перцептивно-образний компонент* включає внутрішні форми мовних одиниць і образи, закріплені в авторських або фольклорних прецедентних текстах. Образний складник фіксує метафори, які підтримують концепт у мовній свідомості [Слухай 2011, с. 135–136]. *Оцінний (ціннісний / аксіологічний / валоративний)* компонент ґрунтується на національно-культурній маркованості конотацій слова-концепту в лексикографічному (суто словникові дефініції) та психолінгвістичному (індивідуальні асоціації мовця – носія мови) значеннях. Саме аксіологічний компонент, наголошує Я. Яремко, є стрижневим в «омовленій» частині концепту [Яремко 2009, с. 66]. Неповна (неадекватна) вербалізація концепту (лакунність) зумовлює виокремлення ще одного компонента у його структурі – *адоративного* (утаємненого) [Яремко 2009, с. 68]. Для суспільно важливих концептів, таких як ЄВРОПА, оцінний складник є визначальним, про що свідчить виокремлення окремого концепту ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ [Комісар 2018].

А. Приходько розглядає лінгвокогнітивну модель концепту як синтез трьох складників – поняття, образу й оцінки. *Поняттєвий субстрат* відбиває денотативну основу концепту, *перцептивно-образний адстрат* фіксує його асоціативний і метафоричний фон, які підтримують його в мовній свідомості, *ціннісний (валоративний) епістрат* вказує на місце, яке він посідає в лінгво- й етнокультурі етносу. У такий спосіб концепт постає як ідеальний феномен етно-, соціо-, психо-, лінгвокультурного порядку, поняттєве начало якого, проходячи крізь сито перцептивно-образних асоціацій, органічно поєднується з

ціннісним і знаходить своє матеріальне втілення у знакових формах [Приходько 2008, с. 300].

Деякі дослідники виокремлюють у структурі концепту додаткові компоненти: національно-культурний (В. Козловський), ідейний та символічний (Т. Бойко, О. Ладика). Так, Т. Бойко обґрунтовує необхідність виокремлення ідейного складника в структурі лінгвокультурного концепту MINNE/КОХАННЯ його потужним ідейним потенціалом, який утілює моральний ідеал суспільної поведінки [Бойко 2011 (а), с. 7–8]. Схожу структуру має лінгвокультурний концепт AMERICAN DREAM / АМЕРИКАНСЬКА МРІЯ і в дослідженні О. В. Ладика [Ладика 2017 (а), с. 11].

Я. Яремко звертає увагу на явище вербальної лакунності концепту, що виявляється на трансцендентному рівні буття і пов'язується із самою природою комунікації. Дослідник зіставляє структуру концепту й комунікативної (мовної) особистості, виокремивши *адоративний складник* концепту, який співвідноситься із трансцендентним рівнем мовної особистості [Яремко 2009, с. 62].

О. Селіванова вказує на розмаїття репрезентації структури концепту: *польова модель, сіткова структура, метафорична модель, ментально-психологічний комплекс* тощо. Найбільшого поширення серед дослідників набула польова модель концепту, яка містить *ядро* та *периферію*. Витоки такого уявлення про концепт, на думку Ю. Калюжної, слід убачати в працях Л. Вітгенштейна. Згідно з поглядами німецького філософа, «спочатку концепт являє собою симбіоз чуттєвого досвіду та ключових для людини характеристик предмета, який трансформується у базове уявлення про об'єкт суб'єктивної дійсності – ядро концепту. Після цього на базове уявлення нашаровуються нові смисли, це відбувається у процесі зміни поколінь, при різних соціальних та культурних взаємодіях» [Калюжна 2020, с. 417].

Ядрову частину зазвичай становлять поняттєвий і знаковий компоненти, що включають у себе універсальні знання, виражені переважно іменем концепту. Ядрова зона нерідко ототожнюється зі значенням відповідної ключової

лексеми, з поняттям, яке часто також постає у вигляді семного набору ключового слова. До ядра приєднуються перехідна частина – *приядрова зона* (яка складається з дериватів і етимологічної семантики, а також інших лексичних репрезентантів концепту, його синонімів тощо). *Периферійну частину*, яка включає в себе образний компонент, формують також асоціативні зв'язки, відчуття. Периферія концепту представлена також поглибленою інформацією, суб'єктивними досвідними знаннями, конотативними елементами тощо. Периферію розмежовують на *ближню* та *дальню*. Перша представлена асоціативними й образними репрезентантами, а друга виявляє об'єктивно-модальні смисли [ЛЕ, с. 297].

Н. Слухай, О. Снитко та Т. Вільчинська звертають увагу на одне з основних положень когнітивізму про індивідуальний характер значення, згідно з яким досвід кожного мовця є індивідуальним, кожний мовленнєвий акт має свій контекст і ситуацію, тому *значення є завжди значенням для когось*. У зв'язку з цим дослідники пропонують розрізняти, з одного боку, мовне значення в тексті, яке може варіюватися в широких межах і впливати на смисл висловлювання; з іншого – значення-конструкт, що приблизно однаково інтерпретується всіма мовцями, є спільним результатом їхньої категоризації світу й актуалізатором концепту [Слухай 2011, с. 140].

Чимало дослідників застосовують фреймовий підхід до аналізу концептів, а отже, виокремлюють у структурі концепту фрейми. За визначенням О. Коляденко, «фрейм – багатоаспектний когнітивний феномен, безпосередньо пов'язаний із процесами мовної категоризації, зберігання та представлення інформації, а також із продукуванням мовлення та організацією дискурсу» [Коляденко 2013, с. 142]. За допомогою фреймового моделювання проаналізовано особливості вербалізації концепту УКРАЇНА у промовах Президентів України [Кирилюк, Лашкіна 2022].

А. Плахтій проаналізувала такі фрейми у структурі ядра концепту АНГЛІЯ [Плахтій 2015, с. 18]: «географія», «природа», «погода», «державна», «вільна країна», «село», «промисловість», «Лондон». Як фрейми, що формують

субконцепт «англієць», дослідниця розглянула «зовнішність», «характер», «одяг», «поведінку», «спосіб життя» [Плахтій 2015, с. 11–12].

Дослідники часто аналізують польову структуру концепту. Зокрема, Н. Попова оперує поняттями *номінативного, асоціативного та інтерпретаційного* полів концептів, які допомагають виявити їх прямі чи опосередковані вербалізатори [Попова 2018 (д), с. 433]. Т. Ястремська поєднує аналіз ядрової структури концепту (номінативний простір, що поділяється на ядро й периферію) із польовою (семантичний простір, що містить семантичні поля й субполя) [Ястремська 2021, с. 76–77].

З лінгвокультурного погляду дослідники виокремлюють у структурі концепту, з одного боку, зміст поняття, а з іншого, – усе те, що робить концепт фактом культури – етимологію, історію, сучасні асоціації, оцінки тощо. У складі концепту розрізняють три шари, відмінні за своїм походженням, часом утворення, семантикою: 1) основний, або актуальний, значущий, вербально виражений і знаний усіма носіями культури; 2) «пасивний», або «історичний», актуальний і доступний не для всього етносу, а для представників певних соціальних груп, для конкретного мікросоціуму; 3) «внутрішню форму» – найменш актуальний для носіїв концепту будь-якої культури шар, відомий переважно фахівцям, але на якому виникли й базуються решта шарів [Слухай 2011, с. 137].

1.1.3. Методологія аналізу мовної об'єктивації концептів

Як зазначає А. Приходько, «одним із важливих завдань когнітивної лінгвістики є проблема реалізації / онтологізації концептів – виведення їх внутрішнього змісту назовні (“озовнішнювання”), тобто їх екстеріоризація» [Приходько 2008, с. 105]. У концепті розмежовують два семіотичні плани – план змісту (інтеріоризація) та план вираження (екстеріоризація). Утім, наголошує дослідник, «між ідеальною суттю концепту та його матеріальним утіленням немає ізоморфізму: мовна об'єктивація певного концепту

не має однозначної прив'язки до певного слова. У цьому сенсі концепт є дисперсним ментальним утворенням: будучи “розсіяним” серед мовних знаків, він може втілюватися чи реалізовуватися цілою низкою вербальних і навіть нонвербальних засобів. Можливість звертатися до того самого концепту за допомогою різних знаків називають *поліапелюваністю* [Приходько 2008, с. 106].

Підходи науковців до визначення вербалізаторів концепту різняться. В. Старко зараховує до них *етимологію слів, синоніми, антоніми, типові синтаксичні позиції, контексти вживання (семантичні комплекси), семантичні поля, оцінки, образні асоціації, метафорику, фразеологію та мовні шаблони*. Л. Компанцева до вказаних вербалізаторів додає *паремії, афористику, суб'єктивні дефініції*. Водночас досить часто вчені зосереджують увагу на певному одному вербалізаторі або вважають, що вербальним еквівалентом концепту є *сукупність лексичних засобів* (Т. Романова). *Прямі й непрямі вербалізатори концепту розрізняє А. Вежбицька*. Прямі засоби вербалізації – це слова, етимологію яких можна звести до *ключової лексеми концепту*, натомість непрямі засоби мовної репрезентації включають *сполучуваність, граматичні характеристики слів та іншу інформацію* [Слухай 2011, с. 144].

Апеляція концепту до знака («вихід із концепту») – це процес і результат кодування інформації за алгоритмом «стимул → реакція» з перспективи мовця (ономасіологічний рух від значення до форми). Зворотний процес – презентація знаком концепту («вхід у концепт») – полягає в декодуванні адресатом мовних знаків – «реакція → стимул» (семасіологічний рух від форми до значення). Утім, наголошує А. Приходько, мовну реалізацію концепту не можна зводити лише до процесу означування його власного референта. Паралельно завжди протікає процес експлуатації концепту для означування інших сутностей, що виражається у вторинних (автономних чи фразеологічних) значеннях імені концепту. Чим різноманітнішим є потенціал знакового вираження концепту, тим більш актуальним є цей концепт для лінгвокультури, тим вища його

ціннісна значущість у межах певного мовного колективу [Приходько 2008, с. 107–108].

Вербальна об'єктивація концептуального референта є фактично вибором адекватного імені концепту. Переважна більшість концептів номінуються лексичним шляхом, менша – синтаксичним і фразеологічним.

Лексична об'єктивація концепту, на думку дослідників, є основним і найбільш продуктивним прийомом його реалізації, а точніше – надання йому (прототипового) імені, зазвичай субстантивного. Попри це дослідники фіксують і схильність деяких концептів до свого ад'єктивного втілення, що, можливо, відбиває національну специфіку його використання. *Синтаксична об'єктивація* є одним із аналітичних (дискретних) прийомів вербальної репрезентації певного ментального конструкта через словосполуку. Попри те, що синтаксична реалізація є менш продуктивною порівняно з лексичною, вона вельми придатна для вираження окремих ідей, що через різні причини виявилися не забезпечені однослівними номінантами і продовжують апелювати до аналітично оформлених одиниць. *Фразеологічна об'єктивація*, за А. Приходьком, є ще одним прийомом аналітичного втілення концептів у тому сенсі, що фразеологічні одиниці (ФО), відбиваючи лінгвокультурний досвід поколінь, є кристалізованими дискурсивними знаками, які тематизують певну предметно-референтну ситуацію. Таким чином, концепт реалізується в мові за допомогою лексичних, фразеологічних та синтаксичних прийомів. До первинних номінацій належать словесна (лексемна) і надсловесна (словосполуки, стійкі словесні комплекси) форми реалізації концептів. Первинні номінації є найбільш інформативними концептуальними корелятами, оскільки сприяють породженню, модифікації та архівації смислів. Водночас у них фіксуються численні смислові трансформації, які відбуваються в мові та культурі [Приходько 2008, с. 110–113].

Серйозним здобутком сучасної концептології О. Воробйова вважає вироблення алгоритму моделювання концептів (за двома типами моделей: капсульною та шаровою) [Воробйова 2011, с. 8].

Алгоритм моделювання концептів містить кілька послідовних етапів аналізу. Традиційно це: 1) визначення способів і засобів входження, або «входу в концепт» (термін А. Приходька) з мовленнєвої, дискурсної чи текстової тканини; 2) метамовне (вербальне) титулування (термін А. Приходька) [Воробйова 2011, с. 51]) концепту; 3) етимологічний та/або компонентний аналізи; 4) поняттєвий аналіз за довідковими та енциклопедичними джерелами; 5) побудова синонімічних або семіотичних рядів [Слухай 2011, с. 56–57]; 6) реконструкція (перцептивно-)образного шару концепту за допомогою концептуальних тропів; 7) визначення ціннісного (валоративного) складника концепту; 8) встановлення асоціативних зв'язків між концептами шляхом побудови мережі концептів у концептуальній / художній картині світу, включаючи індивідуально-авторську, у тексті/дискурсі або на їхніх окремих ділянках [Воробйова 2011, с. 9].

Концептуальний аналіз, за С. Жаботинською, має логічний та ейдетичний аспекти. *Логічний аспект* спрямований на встановлення закономірностей внутрішньої організації концепту, виявлення його елементів і моделювання зв'язків між ними. *Ейдетичний аспект* більшою мірою концентрується на сутнісній природі концепту, а саме на тому, як цілісний концепт існує в мисленні – ізольовано від інших концептів чи у вигляді відносно сфокусованих сутностей, «розмитість» чиїх меж зумовлює плавний перехід від одного концепту до іншого [Жаботинская 1999, с. 14].

На думку О. Селіванової, «головною проблемою різних підходів до концептуального аналізу є пошук проміжної метамови опису концептів. Якщо така метамова не використовується, то концептуальний аналіз обмежується дистрибутивним і контекстуальним аналізом, який інтерпретує зміст певного поняття шляхом опису контекстного оточення й пояснення різних метафоричних перенесень ключового знака концепту та його дистрибуції. Такий підхід багатьма лінгвістами сприймається досить критично через інтроспективність і суб'єктивізм» [ЛЕ, с. 304].

Спираючись на вже наявні методики, Н. Плотнікова розробила алгоритм аналізу лінгвокультурних концептів, який включає в себе такі процедури: 1) побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності (суцільна вибірка мовних репрезентантів концепту зі словників різного типу та етнографічних джерел); 2) виокремлення та опис структурних елементів концепту; 3) моделювання польової структури концепту [Плотнікова 2013, с. 167–169].

За спостереженнями О. Ладика, найпоширенішими методами дослідження лінгвокультурних концептів є: 1) аналіз словникових дефініцій; 2) етимологічний аналіз (ключового слова-імені концепту); 3) побудова лексико-фразеологічного поля (ключового слова); 4) аналіз синонімічних одиниць; 5) метод контекстуального аналізу; 6) аналіз когнітивних метафор; 7) аналіз репрезентації слова-імені концепту в пареміях, афоризмах, індивідуально-авторських конотаціях; 8) встановлення семіотичного й асоціативного полів концепту; 9) кількісний аналіз; 10) лінгвістичний експеримент [Ладика 2015, с. 47–50]. Дослідниця залучає названі методи для опису структурних компонентів лінгвокультурного концепту AMERICAN DREAM. Так, *аналіз словникових дефініцій* слугує для виявлення *поняттєвого складника концепту* – за його допомогою виокремлюються незмінні, сталі доміанти імені концепту (наприклад, *мрія, надія, свобода, рівність, достаток, успіх...*) *Образний компонент концепту* оприявнюється через *аналіз метафоричних засобів вираження концепту* в мовній свідомості (такою є концептуальна метафора «*American dream*» – *двері*). За допомогою *інтерпретативного аналізу* вивчається *ціннісний складник концепту*, а саме ті національно-ціннісні конотації, які потребують тлумачення в тексті (переносні значення слів чи фразеологічні звороти). *Символічний компонент концепту* розкривається через *контекстуальний аналіз*, який передбачає тлумачення символу залежно від його тла (таким є символ *green light* у контексті роману «Великий Гетсбі») [Ладика 2015, с. 49 – 50].

Набула поширення методика аналізу семантичного простору концепту (М. Скаб, Т. Ястремська, В. Дячук та ін.) За М. Скаб, модель семантичного простору об'єднує всю сукупність значень слова, які функціонують у мові й мовленні та реалізуються в усіх напрямках розгортання його семантики, зокрема при розширенні змістової структури лексеми й виникненні похідних утворень, а також у сполучувальних властивостях аналізованого слова [Скаб 2006, с. 358]. Аналіз семантичного простору слова-імені концепту, таким чином, розгортається в трьох напрямках: *парадигматичному* – розвиток його семантичної структури, *словотвірному* – динаміка наявності похідних від аналізованого слова та *синтагматичному* – його сполучуваність з іншими словами [Скаб 2008].

За Т. Ястремською, аналіз концепту зводиться до моделювання двох «просторів»: форми концепту та його змісту. Форма концепту представлена номінативним полем (яке поділяється на ядро та периферію), а зміст – семантичними полями, виокремленими на підставі узагальненої семантичної структури аналізованих слів. *Форма концепту* – вербальне вираження – «*номінативний простір*», який охоплює систему номінацій: передусім *лексичні, фразеологічні та синтаксичні одиниці* – знаки, які слугують засобами активації концепту; це відкрита система номінацій, а тому всіх засобів зафіксувати неможливо. *Зміст концепту* – «*семантичний простір*» номінацій концепту – формує система семантичних ознак; у межах семантичного простору, відповідно до семантичних особливостей номінацій, виокремлюють *семантичні поля* (для концептів зі складною багаторівневою структурою – *субполя, мікрополя*) [Ястремська 2021, с. 76–77].

В. Дячук наголошує, що «семантичний простір концепту не однорідний за своєю структурою. Попри те, що він відображає уявлення про конкретний фрагмент світу чи частину цього фрагмента, його компоненти одночасно можуть бути пов'язані з іншими фрагментами дійсності» [Дячук 2022, с. 13]. Для виокремлення семантичних полів у семантичному просторі концепту застосовують ідеографічний принцип групування лексики, який, на думку

С. Гриценко, сприяє сегментації лексико-семантичної системи. На думку дослідниці, «у принципах класифікації лексики за тематичними групами (чи об'єднання слів за іншим принципом), у способах установлення взаємозв'язків між ними відбиваються уявлення про зовнішній світ, створюється своєрідна мовна картина світу» [Гриценко 2017, с. 58]. Як зазначає Л. Лисиченко, «відносно повний зміст концепту відбивається в мовній картині світу не тільки ключовим словом, а цілим семантичним полем, що співвідноситься з ним» [Лисиченко 2009, с. 12].

П. Гриценко постулює тезу про поліплощинність семантичних полів: «семантичні поля, навіть уявно суміжні, часто належать до ієрархічно неспіввідносних площин, а окремі поля перетинають ряд інших. Все це створює складну картину лексичних і семантичних відношень у межах цілої системи, зумовлює полівалентність зв'язків між компонентами системи і відповідно – складну семантичну структуру» [Гриценко 1984, с. 35–36].

Отже, з огляду на поліаспектність поняття «концепт», існують різні методики аналізу його змісту й вираження, які втім зводяться до екстеріоризації концепту, тобто вербалізації в мові. До засобів мовної об'єктивації концептів належать лексичні, синтаксичні та фразеологічні. Поширеною в сучасних концептологічних дослідженнях є методика моделювання й аналізу номінативного поля (форми концепту) та семантичного простору (змісту концепту), яку ми використовуємо для аналізу концепту ЄВРОПА. У структурі досліджуваного концепту також виокремлюємо поняттєвий, оцінний, образний, національно-культурний, символічний та ідейний складники.

1.2. Концептуальна і мовна картини світу в синхронії та діячронії

1.2.1. Сучасна лінгвістична інтерпретація мовної та концептуальної картин світу

Згідно з В. Жайворонком, концепт – це водночас і форма поняття, і його ідея, втілена в словесних образах буття. Відповідно, концептуальна картина світу – не лише система понять про сукупність реалій довкілля, але й система

смислів, що втілюються в ці реалії через слово-знак і слово-концепт. Мовну картину світу дослідник визначає як мозаїкоподібну польову систему взаємопов'язаних мовних одиниць, що відбиває об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини [Жайворонок 2002, с. 53]. Таким чином, «концепт наділений не лише власне лінгвістичною, але й культурною інформативністю, тобто в ньому спостерігаємо асоціативне нашарування культурних смислів на основне значення, або культурні сугестії речі, виражені в слові» [Жайворонок 2007, с. 11].

Н. Слухай, О. Снитко та Т. Вільчинська зазначають, що, незважаючи на численні відмінності в інтерпретації концепту, зумовлені різноманітними підходами, напрямками вивчення цього феномену, всі науковці вказують на здатність концепту виступати маркером картини світу – одного з фундаментальних понять, важливих для етики людського буття [Слухай 2011, с. 163].

Дослідники наголошують, що найуживанішим термін *концепт* є в когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурології, об'єктом дослідження яких виступає насамперед картина світу – національна, індивідуально-авторська, концептуальна, оцінна тощо.

Картина світу, за Н. Слухай, О. Снитко та Т. Вільчинською, – результат певного світобачення, яке має системний характер, тому вона з'являється в більш системному вигляді, ніж реальність. Картина світу є глибинним шаром у світорозумінні людини, і носій мови не завжди може адекватно виявити цю картину, а може й узагалі не усвідомлювати її наявності у своїй свідомості. Згідно з О. Селівановою, мовна картина світу (МКС) – це «представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості» [ЛЕ, с. 441], а концептуальна картина світу (ККС) – «представлення у свідомості інтеріоризованого людиною світу». У науковій літературі загальноприйнятим є положення про те, що мовна картина світу

передує концептуальній і формує її, тому що людина здатна розуміти світ і саму себе завдяки мові; саме в мові закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний [ЛЕ, с. 300].

Здебільшого в полі зору дослідників перебувають національні мовні картини світу, об'єктивно чи суб'єктивно змодельовані, в загальномовному чи авторському вираженні. Термін «національна мовна картина світу» («національномовна»), як стверджують мовознавці, означає не якусь особливу картину світу, а лише пояснює «специфічне “зabarвлення”» цього світу, зумовлене національною вагомістю предметів, явищ, процесів, вибіркоким ставленням до них, породженим специфікою діяльності, способу життя і національної культури певного народу. Національні особливості сприйняття світу пояснюють наявність різних асоціацій, стереотипів мислення, символів, характерних як для концептуальної, так і для мовної картин світу [Слухай 2011, с. 30–31]. Як наголошує Т. Ястремська, «кожна мова варіює і концептуальну, і мовну картину світу, формуючи національні мовні картини світу. Вони є модельними і ніколи не відповідають на 100 % реальному світові, адже будь-яке відображення є біднішим за “оригінал”» [Ястремська 2021, с. 55].

За визначенням І. Голубовської, національно-мовна картина світу (НМКС) є виражене етносом засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі [Голубовська 2004, с. 29].

Згідно із *семантико-когнітивним підходом*, різноманітні концепти у свідомості людини об'єднують у глобальну когнітивну структуру – концептуальну картину світу. Її розуміють як глобальну, цілісну, динамічну (таку, що безперервно формується) систему інформації (знань і оцінок) про універсум, якою володіє індивід [СОТ, с. 45].

ККС містить значні пласти невербалізованого знання, які належать до сфери підсвідомого й таким чином не об'єктивуються в мовних формах. Та частина ККС, яка перебуває у сфері свідомого, об'єктивується в МКС. Це уявлення є поширеним серед науковців. Так, Л. Лисиченко розуміє МКС як

«характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї» [Лисиченко 2009, с. 14].

МКС відбиває: 1) знання про мову як знакову систему; 2) знання в мові, тобто знання про світ, об'єктивовані формами мовних знаків [СОТ, с. 46]. На мовній об'єктивації знань про світ наголошують й інші науковці. Наприклад, за С. Єрмоленко – це «членування предметного і поняттєвого світу засобами мови – словниковими, граматичними одиницями, власне, одиницями всіх мовних рівнів» [Єрмоленко 2009, с. 96]. С. Жаботинська тлумачить мовну картину світу як «глобальну, цілісну, безперервно конструйовану систему інформації (думок і знань) про універсум, якою володіє індивід» [Жаботинская 2009, с. 3].

Т. Монахова пов'язала концепт, концептуальну і мовну картину світу в одній дефініції – «ідеальні уявлення про окремі явища реального світу з усіма конотаціями, емоційними характеристиками й національними символами (концепт) складають загальне уявлення про світ (концептуальна картина світу), яке реалізується мовними засобами, закріплюється в узусі (мовна картина світу)» [Монахова 2010, с. 271–272].

Мовна картина світу (*językowy obraz świata*) та культурна картина світу (*kulturowy obraz świata*) є ключовими об'єктами дослідження польських лінгвістів, представників Люблінської (Є. Бартмінський, Р. Гжегорчикова, Р. Токарський та ін.) та Вроцлавської (Я. Анушевич, А. Домбровська, М. Флейшер та ін.) наукових шкіл, що вивчають питання когнітивної етнолінгвістики, антропологічної лінгвістики та лінгвокультурології [Пугач 2021, с. 104].

МКС тлумачиться як «закладена в мові, по-різному вербалізована інтерпретація дійсності, яка може бути узагальнена у вигляді набору суджень про світ» [Bartmiński 2008, с. 24; Пугач 2021, с. 104]. Іншими словами, це «сукупність суджень про властивості та способи існування об'єктів позамовної дійсності, суджень, закріплених різною мірою в мові» [Bartmiński, Tokarski 1986, с. 72].

На основі лінгвістичного аналізу картини світу як цілісного концептуалізованого образу світу відтворено стереотипи культури (концепти).

Як зазначає Т. Ястремська, від перших досліджень концептів і до сучасних не складно помітити показову «культурність», інтелектуальність чи емоційність, зокрема в колективній монографії «Логічний аналіз мови. Культурні концепти»: істина, правда, брехня, борг, творчість, ширість, причина, доля, добро і зло, закон і порядок, краса, свобода... [Ястремська 2021, с. 46].

Українські науковці досліджують різні концепти української лінгвокультури, серед яких зокрема: 1) концепти, які маніфестують загальнолюдські цінності: БАТЬКО / МАТИ [Чернова 2010], РОДИНА [Щербатюк 2011], ВІРА [Гошовська 2016], СВОБОДА/ВОЛЯ [Шаповалова 2012], ВОЛЯ [Письменна 2019], ДОБРОЧЕСНІСТЬ [Черненко 2016], ЧЕСТЬ [Ярмак 2017], ЖИТТЯ [Бобро 2019, Краснобаєва-Чорна 2009], ЖИТТЯ / СМЕРТЬ [Близнюк 2008], ЖІНКА [Сукаленко 2009], ЗДОРОВ'Я [Милик 2017, Радзієвська 2010], КРАСА [Цапок 2003], ЛЮБОВ [Галів, Легка 2023], ТЕРПІННЯ [Фрасинюк 2014], ПРАВДА [Маленко 2014]; 2) концепти, які репрезентують життєвий шлях людини і пошук нею сенсу життя (*екзистенційні концепти* – термін Т. Радзієвської): ВИПАДОК, ПОДІЯ [Радзієвська 2010], НАВЧАННЯ [Дзюбенко 2014], ПРАЦЯ/РОБОТА [Радзієвська 2010, с. 10–27; Мартінек 2016], ШЛЯХ [Радзієвська 1997, 2010]; 3) концепти, пов'язані з тілом людини та сферою фізичних відчуттів: БІЛЬ [Бріцин 2009; Яворська 2009; Сахнюк 2014; Ворожко, Мінич 2020], ЗОВНІШНІСТЬ ЛЮДИНИ [Дуденко 2020], МОЛОДИЙ/СТАРИЙ [Стисло 2015]; 4) концепти, пов'язані з внутрішнім світом людини, її раціональною сферою та етичними аспектами поведінки: ДУМКА [Полиця 2013], [ДУМКА/ГАДКА, ІДЕЯ, УЧИНОК, ГРІХ [Радзієвська 2010], ГРІХ/СПОКУСА [Сірант 2016], ГРІХ/СОРОМ [Вдовиченко 2014], СУМЛІННЯ/СОВІСТЬ [Радзієвська 2010], КАЯТТЯ [Кардашук 2002], ДУША [Скаб 2007], СЕРЦЕ [Щепанська 2014], ІНТИМНІСТЬ [Струкевич, Краєвська 2016], СЛОВО, ЛЮДИНА, НАРОД [Голобородько 2010], ЧОЛОВІК/ЖІНКА [Ставицька 2015], ПАМ'ЯТЬ [Купіна 2009], РОЗУМ [Саєвич, Ключник 2018],

РОЗУМІННЯ [Остапчук 2018], ЗНАННЯ [Остапчук 2019]; СТРАХ [Коляденко 2018, Сазонова 2019]; 5) концепти, пов'язані з мовленнєвою сферою людини: РОЗМОВА [Єрмоленко 2016], ПОРАДА [Бондарєва 2005]; 6) концепти, пов'язані з просторовими і часовими поняттями, а також явищами природи: ВЕРХ/НИЗ [Ястремська 2021], НЕБО/ЗЕМЛЯ [Огар 2017], МОРЕ, СВІТ, ЧАС [Єрмоленко 2016], СОНЦЕ [Саєвич 2011], ПТАХ [Казимир 2007]; ЗЕМЛЯ, ПРОСТІР, ЧАС, ПРИРОДА [Голобородько 2010]; 7) національно-культурні слова-концепти: КОБЗАР [Івашенко 2006], ХАТА [Єрмоленко 2016]; 8) сакральні-хтонічні концепти: БОГ, БОГОРОДИЦЯ, ЧОРТ [Вільчинська 2009, 2022]; 9) концепти – назви країн: ключові топоніми-концепти в когнітивній ономастиці [Кліментова 2018], концепт ЄВРОПА [Прихода 2005; Кравченко 2007, 2010; Гоцур 2016; Петрів 2017; Яворська 2018; Квасниця 2019; Яроцька, Пономаренко 2020; Галів 2021]; УКРАЇНА [Голобородько 2014; Єрмоленко 2016; Огар 2018; Кирилюк, Лашкіна 2022]; 10) концепти в мовотворчості українських письменників: О. Олесь – УКРАЇНА, НАРОД [Голобородько 2014], О. Довгого – НАРОД, ПРИРОДА [Строкаль 2020, 2023] тощо. Упродовж останнього десятиліття об'єктом уваги лінгвістів були також концепти ВІЙНА [Яворська 2016; Огар 2019; Вільчинська 2023], ВОРОГ [Кондратенко 2017], ПЕРЕТВОРЕННЯ [Звонко 2017], НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ [Петрів 2019], ХРЕСТ [Калита 2021], БІЖЕНЕЦЬ [Вільчинська 2022] та ін. Загалом, до ключових слів-концептів українського дискурсу, які формують національну концептосферу, дослідники відносять такі: ЗЕМЛЯ, МАТИ, ХАТА, ХЛІБ, ДОЛЯ [Кононенко 2013], ЧОБОТИ, ДОРОГА, ЛАВА, ПОРІГ, ОСИКА, ВОГОНЬ [Ужченко 2007], ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДОЛЯ, МАТИ, ЛЮБОВ/КОХАННЯ, СВОБОДА [Огар 2017].

Базовим концептам української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст. присвячено словник Н. Мех «Одвічні слова української культури», у якому проаналізовано словникову й текстову реалізації досліджуваних концептів, які авторка словника відносить до трьох розділів української лінгвокультури: «Логосвіту» (концепти релігійної картини світу: АНГЕЛ, БОГ,

БЛАГОДАТЬ, ВІРА, ДУША, ДУХ, ІСТИНА, ЛЮБОВ, ПРАВДА); «Мікросвіту» (БАТЬКО, МАТИ, БАБА, ДІД, ДОЧКА, СИН, ДИТИНА) й «Макросвіту» (концепти категорії «природа»: ВОДА, ЗЕМЛЯ, НЕБО, МОРЕ й «суспільство»: ДЕРЖАВА, ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, НАРОД) [Мех 2020].

Тематика концептологічних розвідок свідчить про інтерес дослідників до духовної культури. Утім, як зазначають науковці, «ігнорування концептів “матеріального світу” збіднює наукову картину світу» [Левченко 2003, с. 110]; а отже, матеріальна культура перебуває з духовною в тісному взаємозв'язку, хоча увагу дослідники надають переважно останній. Як наголошує Т. Ястремська, «варто дещо змістити акценти: концепти не мають бути репрезентантами тільки “високої культури”, а навпаки – культура повинна визначати, корегувати інформацію, яку мовці вкладають у концепт <...>» [Ястремська 2021, с. 46].

Саме тому в пропонованому дослідженні концепту ЄВРОПА ми звертаємо увагу на вербалізатори і матеріальної, і духовної культури.

1.2.2. Становлення значущих концептів як предмет вивчення історичної концептології

Як зазначають дослідники, історичні концептологічні студії базуються на властивості концептів зазнавати трансформацій із плином часу [Шевченко 2014, с. 124]. Джерела діахронної порівняльної концептології впливають із праць Е. Бенвеніста, М. Бреалю, Р. Будагова, Д. Герартса, А. Мейє, М. Покровського, Ю. Степанова, Х. Фернандеса Хаена [Попова 2018 (д), с. 21].

Відомо, що *синхронія* і *діахронія* – це не тільки протиставлення станів мови, а насамперед наявність протилежних домінант у її характеризованні: адже діахронія не лише динамічна, а й водночас стабільна, а синхронія, навпаки, не лише статична, а й динамічна [Гриценко 2017, с. 7].

В історичних дослідженнях концептів продемонстровано наявність у них сталих і змінних ознак, які варіюються з розвитком лінгвокультур, що свідчить про становлення нового напрямку в межах когнітивної лінгвістики – історичної концептології [Шевченко 2014, с. 125]. Свідченням початку його формування в

європейській і вітчизняній науці є опубліковані практично водночас результати досліджень історичних змін прототипічних смислів та когнітивної метафорики LOVE з 1500 року [Tissari 2003] і мовної об'єктивації концепту GOD/БОГ в англійському дискурсі XIV–XX століть [Поліна 2004] [Шевченко 2014, с. 121].

У межах історичної концептології вироблено певний алгоритм аналізу, отримано відомості про розвиток різних, переважно лінгвокультурних концептів. На матеріалі різних концептів і мов доказово доведено, що відповідно до основних етапів історичного поступу трансформацій зазнають ціннісні та образні ознаки концепту, засоби його мовної реалізації, структура концепту (конфігурація фрейму та наповнення окремих слотів), засоби метафоричної і метонімічної номінації концепту тощо, а також еволюційні тенденції розвитку в цілому [Шевченко 2014, с. 125].

Діахронні студії в межах когнітивної лінгвістики розвиваються у двох споріднених напрямках: суто історичному та зіставно-історичному [Шевченко 2014, с. 121]. Якщо перший охоплює певну історичну добу (опис трагедійної картини світу у поетиці Шекспіра [Ніконова 2008], встановлення дискурсотвірних концептів Вікторіанства [Шевченко 2010]), то другий напрям репрезентовано працями, що охоплюють різні історичні періоди (розвиток концептосфери сакрального в українській поетичній мові XVII–XX ст. [Вільчинська 2009], еволюція концепту SIN/ГРІХ в англійському дискурсі XIV–XXI століть [Ваховська 2011], еволюція національно маркованих концептів у мовній картині світу Іспанії XVI–XXI ст. [Попова 2018] та ін.

Методика діахронного дослідження концепту передбачає поетапне зіставлення відомостей про концепт – його слоти, їхнє наповнення, засоби омовлення, окремі метафоричні й метонімічні моделі, спектр і діапазон метафор тощо в різні історичні періоди для виявлення історично змінних і сталих елементів і тенденцій їхнього варіювання [Шевченко 2014, с. 124]. При цьому вибір періодів дослідження зумовлений матеріалом аналізу й може охоплювати як мікродіахронію з відмінностями в часі протягом кількох десятиліть, так і макродіахронні відмінності, розглянуті відповідно до етапів

історії мови [Шваб 2006] чи історії літературних течій, розвитку суспільства тощо [Шевченко 2014, с. 124].

Вибір часових відтинків дослідження визначають як мовні, так і позамовні чинники. Так, вибір XVI ст. як початкового періоду дослідження концепту AMERICAN DREAM / АМЕРИКАНСЬКА МРІЯ зумовлений історичними подіями: переселенням пілігримів на східне узбережжя Північної Америки – землю майбутніх Сполучених Штатів Америки. Вже тоді у свідомості переселенців панували ціннісні орієнтири, що пізніше сформували оцінний складник досліджуваного концепту (*Better Life, Money, Equality / краще життя, гроші, рівність*). Часове обмеження дослідження серединою XX ст. обґрунтовано значними змінами ціннісних орієнтирів у суспільстві США [Ладика 2017 (а), с. 2–3].

А. Корольова наголошує на динамічному характері концепту, який відбиває постійні трансформації в колективній та індивідуальній свідомості носіїв мов унаслідок змін аксіологічних установок соціуму. На думку дослідниці, принципова різниця між синхронним та діахронним векторами аналізу полягає в тому, що якщо в першому випадку ми йдемо від периферії до ядра концепту, часто не досягаючи його сутності, то в другому, навпаки, – від ядра до периферії, що дозволяє розкрити глибинні процеси його формування [Корольова 2011, с. 57].

На думку Н. Гудкової, необхідність ретроспективного погляду на природу концепту зумовлена тим, що сучасна інтерпретація концептів певною мірою викривляє істинний мовний статус реалій минулого з позицій сучасних знань, з погляду традицій сьогодення і в цілому – сучасного стану культури. Тому адекватний аналіз будь-яких культурних феноменів має бути контекстним, реально наближеним до часу їхнього народження [Гудкова 2012, с. 1].

Н. Коч порівнює концепт та мовні структури, що його вербалізують, із айсбергом, де надводна частина – це репрезентація концепту, а підводна – сам концепт. Численні сучасні дослідження концептів схожі на опис верхньої

частини айсберга, тимчасом як його підвалини залишаються непізнаними. Навіть саме значення латинського слова *conceptus* містить у собі поняття «початок появи». Дослідниця вживає терміни *діахронний* (архаїчний, генетичний) та *синхронний концепт*, наголошуючи на тлумаченні діахронії як синхронії в розвитку [Коч 2010, с. 317].

Таким чином, хоч значна кількість синхронних досліджень (лінгвокультурних) концептів і уможлиблює опис актуального стану людської свідомості, проте не пояснює, *звідки походять відмінності в процесі її формування (виокремлення наше. – О.Б.-Б.)*, яким є вектор розвитку нинішнього суспільства [Попова 2018 (а), с. 10]. Н. М. Попова наголошує на необхідності діахронного розширення досліджень концептів із метою досягнути їхню структуру та їхній зміст, виявивши закономірності еволюції поняттєвих, асоціативних та оцінних векторів концептів [Попова 2018 (а), с. 10].

Діахронні дослідження в концептології – свідчення зрілості науки, досягнення такого рівня розвитку, коли кількість накопичених даних стає достатнім для якісного «стрибка» [Шевченко 2016, с. 131]. Історичний аналіз репрезентацій концептів дозволяє встановити системні зв'язки в діахронії, що є базовим, вихідним прийомом у дослідженні еволюції концептуальної картини світу та її елементарних одиниць – концептів [Довганюк 2017, с. 42].

Серед сучасних українських дослідників історії формування окремих концептів та концептосфер можна назвати Г. Поліну (2004), Т. Шваб (2006), Т. Вільчинську (2009), О. Ваховську (2011), Т. Бойко (2011), Н. Гудкову (2012), Г. Наєнко (2013), А. Плахтій (2015), Н. Черненко (2016), О. Ладику (2017), К. Тищенко (2018), Н. Попову (2018), Н. Мех (2020) та інших.

Н. Попова вибудовує діахронну структуру концепту у вигляді мережі концептуальних полів із «вузловими значеннями», які можуть мати прямі або опосередковані зв'язки з прототипним ядром [Попова 2018 (д), с. 284]. У запропонованій дослідницею схемі наріжним каменем є *архетип* («початкова форма концепту, реконструйована завдяки зіставленню мовних форм та когнітивній інтерпретації» [Попова 2018 (д), с. 441]), із якого утворюється

первинний прототип, а за ним *вторинний прототип* ('концептуальне ядро, що характеризується якісно новим набором найбільш типових категорій' [Попова 2018 (д), с. 441]). Важливим при цьому є *нелінійність зв'язків між ядром і периферією*: так, нове значення слова може творитися не лише від прототипу, але й від проміжних/периферійних уявлень, які до того ж можуть накладатися одне на одне в процесі еволюції концепту. Таким чином, вторинний прототип концепту засвідчує «факт зміни мовних одиниць, які вербалізують концепт у мовній картині світу, розвиток полісемії та метафоричних / метонімічних зв'язків» [Попова 2018 (а), с. 16]

Для з'ясування змін, що відбулися в мовній свідомості людей, дослідники вдаються до вільного асоціативного (психологічного) експерименту (BAE). Таким, зокрема, є асоціативне лінгвістичне опитування, яке провела А. Плахтій, досліджуючи вербалізацію концепту АНГЛІЯ в російській мові (XVII–XXI ст.); психолінгвістичний експеримент, який здійснила Н. Черненко в межах дослідження концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ, результати якого виявили зміни в моральних константах сучасного суспільства; BAE, проведений з метою виявлення тенденцій у сприйнятті й розумінні «єврослів» українськими студентами [Богомолець-Бараш 2019].

О. Ваховська визначила одним із завдань свого дослідження «виявити тенденції діахронічного варіювання поняттєво-ціннісного та образного складників концепту ГРІХ у світському англomовному дискурсі XIV–XXI ст. порівняно з біблійним прототипом ГРІХА [Ваховська 2011, с. 2]. Зміна світоглядної парадигми зумовила діахронні зміни й у концептуалізації сакрального в українській поетичній мові XVII–XX ст., що дослідила Т. Вільчинська [Вільчинська 2009]. У дисертації М. Ракітіної проаналізовано еволюцію лінгвокультурного концепту ЛЮБОВ у китайській релігійно-філософській традиції, простежено погляди вчених різних епох на поліаспектне поняття «любов» [Ракітіна 2021, с. 8–9].

У діахронному аспекті досліджено концепти етики й естетики: СКРОМНІСТЬ [Турченко 2014], КРАСА [Довганюк 2017] в англійському

дискурсі XIV–XXI століття. Зокрема, Е. Довганюк дійшла висновку, що історичне варіювання концепту КРАСА зумовлене трансформаціями у свідомості носіїв мови та змінами аксіологічних установ у картині світу англійців й охоплює всі провідні параметри концепту: поняттєвий, ціннісний, образний [Довганюк 2017, с. 196]. Історичне варіювання концепту КРАСА в англійській картині світу та дискурсі трьох досліджуваних періодів відповідає *еволюційному типу кладогенезу*: розгалуженню за параметрами засобів вербалізації концепту, його структури, діапазону концептуальних метафор КРАСИ як способу її актуалізації в дискурсі [Довганюк 2017, с. 193].

У діахронії простежено еволюцію лексичної репрезентації концептосфери ФЕМІНІЗМ відповідно до періодів (хвиль) становлення фемінізму в американському жіночому дискурсі XIX–XXI ст., зокрема тенденції вживання (обмеження) певної лексики, використання політичних та юридичних термінів, появи словотворчих та семантичних неологізмів тощо [Соколова 2007, с. 14–17].

З огляду на діахронний аспект вивчення вербалізаторів концепту ВІРА в українському дискурсі змодельовано структуру номінативного поля й когнітивну модель концепту, яка враховує історичні зрізи значень слова-імені концепту від ‘правда, істина’ до ‘упевненість’ [Гошовська 2016, с. 5].

Концепт НАУКА за даними літературної мови XVI–XVIII ст. реконструювала Г. Наєнко, виокремивши етимологічний (твірна основа ключової лексеми та похідні від неї), поняттєвий (поняття «навчання», «християнство», «світський шкільний предмет»), образний (метафоричне ототожнення наук із рослинами (садом)) й емотивний (суспільна цінність, користь) шари досліджуваного концепту [Наєнко 2013, с. 59–67].

1.2.3. Концепт ЄВРОПА в сучасних лінгвістичних студіях

Європа як об’єкт мовознавчих досліджень привертає увагу українських лінгвістів із початку 2000-х. Послідовно простежуємо дві тенденції вивчення

концепту: 1) осмислення публіцистичних текстів освічених проєвропейських українців ХІХ–ХХІ століть (П. Куліш, М. Драгоманов, О. Пахльовська та ін.) крізь призму їхньої мовної особистості [Прихода 2005, Петрів 2017, Квасниця 2019, Галів 2021]; 2) метафоричне моделювання концепту ЄВРОПА на матеріалі масмедійних текстів [Прихода 2005, Яворська 2010; Лисецька 2016, 2020; Яроцька, Пономаренко 2020].

Лінгвістичне висвітлення цієї проблематики вперше здійснила Я. Прихода на зламі ХХ і ХХІ століття в докторській дисертації, присвяченій функціонуванню концепту ЄВРОПА в українській публіцистиці [Прихода 2004, 2005]. Дослідниця простежила еволюцію вказаного концепту від часів П. Куліша й до початку ХХІ ст. На думку вченої, концепт ЄВРОПА функціонує і як міфологема, і як культурема, і як ідіологема, при тому саме культурний чинник, поряд із географічним, економічним, політичним, є найбільш сталим та визначальним. Концепт ЄВРОПА конкретизується передусім у сполуках *європейська ідентичність, європейський універсалізм, європоцентризм, європейська свідомість, європейськість, європейська інтеграція*. Ці та інші поняття вербалізуються в мові ЗМІ в численних похідних від ЄВРОПА. Виявлено великий пласт дієслівної метафорики, який декларує європейський вибір України, бажання ідентифікувати її з Європою: *горнемося до Європи, хочемо до Європи, пнемося до Європи* [Прихода 2005].

На думку О. Гриценка, мовний ґрунт для поширення *євро* як оцінного маркера на означення, зокрема, побутових речей був закладений на початку 90-х у тодішніх українських масмедіях, де в контексті активно обговорюваної євроінтеграції постійно лунали неологізми *євровалюта, єврогромадянство* тощо [Гриценко 2001, с. 16]. Як виявилось, ЗМІ й надалі плекатимуть моду на євроназивання, вигадуючи щоразу вибагливіші єврослова як реакцію на значущі суспільні події [див. Прихода 2005; Єрмоленко 2010; Бунько-Мислива 2012; Трач 2014]. Так, Я. Прихода виокремила відповідні тематичні групи «єврослів»: 1) суспільно-політична лексика – *євроінтеграція, єврокомісія, євроделегати, євроконституція, євродепутати, єврокорпус, єврокандидати,*

єврозакон, європапери, євровичовники, євроклуб; серед них лексеми з елементом оцінності – *євроскептики, євроцініки, євронадії, євробалаканина* та ін.; 2) лексика на позначення економічних явищ та реалій – *євроекономіка, єврокредит, євровалюта, євробон, євроринок*; 3) спортивна лексика – *євроліга, євротурнір, єврокубок, єврочемпіонат, єврофутбол* та ін.; 4) побутова лексика – *єврофото, єврочистка, євровікна, євродвері, єврошифер, єврогардини* та ін. [Прихода 2005]. Динаміку творення неологізмів із префіксоїдом *євро-* після 2014 р. висвітлено в лексикографічній серії «Лексико-словотвірні інновації» А. Нелюби, С. Редька [ЛСІ].

Тенденції розуміння нових слів із компонентом *євро-* як вербалізаторів концепту ЄВРОПА виявлено на основі проведеного вільного асоціативного експерименту серед студентів Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка [Богомолець-Бараш 2019]. Так, «для всіх опитаних *євроремонт* асоціюється з якістю, новизною, комфортом; для більшості респондентів *Євромайдан* – це Революція Гідності, проте молодий вік інформантів дається взнаки: під час подій Євромайдану опитаним було приблизно 11–12 років, тому здебільшого вони не знають значення таких прецедентних новотворів, як *європіаніно* чи *євромолодята*. Така сама ситуація і з *євросовком*, що свідчить про зміни в мовній картині світу молодого покоління українців, для яких подібні слова перестають бути прецедентними. На прикладі таких новотворів, як *єврощастя* чи *євромрії*, спостерігаємо власне бачення людиною щастя. У розумінні опитаних *єврощастя* – це європейські цінності, високий рівень життя, життя в мирі. І саме в Європі молоді люди бачать майбутнє, але в Європі, яка починається в Україні, тут, у *Єврокиєві*» [Богомолець-Бараш 2019, с. 23].

Відомий мовознавець, засновник люблінської школи когнітивної етнолінгвістики Є. Бартмінський у праці (в пер. на англ.) «*Language in the Context of Culture. The metaphor of “Europe as Home” in This Day and Age*» (2018)¹ звернув увагу на відмінність культурних концептів у різних мовах:

¹ (пер. з англ.) «Мова в контексті Культури. Метафора «Європа як Дім» на наш день і вік».

«Concepts (unqualified) are objective, whereas *cultural concepts* are subjective. The *concepts* of EUROPE, ASIA, MOTHER or MOTHER-IN-LAW can be given parallel encyclopaedic definitions in various languages, but *cultural concepts* of the continents or family members are immersed in the cultures and histories of specific national communities and are therefore different in different languages»² [Bartmiński 2018a, с. 21]. Науковець пропонує розглядати такі концепти не з погляду *значення слів*, а радше суб'єктивного *розуміння слів* носіями мови, беручи до уваги їхні знання, категорії, якими вони мислять, та їхні оцінні судження. Таким чином, дослідник розмежовує концепти (безоцінні) як об'єктивні, а культурні концепти – суб'єктивні.

За даними вченого, концепт ЄВРОПА вже досліджено на матеріалі тринадцяти мов (серед яких переважна більшість – слов'янські), а концепт ДІМ / ОСЕЛЯ – вісімнадцяти мов. Є. Бартмінський простежив фіксацію лексеми *Європа* в лексикографічних джерелах і виявив, що її або уникають, або обмежують дефініцію суто географічним аспектом ('частина світу; разом із Азією формує материк під назвою Євразія'). Водночас науковці наголошують, що «зарахування слова *Європа* до класу суто географічних назв не тільки безпідставно виводить це позначення за межі загальноживаної лексики, але й нехтує всіма потужними культурними та історичними конотаціями, представленими, зокрема, в його похідних» [Яворська 2010, с. 33].

Концепт ЄВРОПА у польській лінгвокультурі дослідив польський лінгвіст Г. Жук у праці «Twierdza czy wspólnota? Europa w polskim dyskursie publicznym» [Żuk 2010]. Учений застосував методику профілювання, виокремивши географічний, цивілізаційний, інституційний профілі Європи [Żuk 2010, с. 48–51]. Науковець простежив фіксації лексеми *Європа* та її похідних у польській мові. Так, перша фіксація топоніма *Європа* припадає на 16 століття (*Słownik polszczyzny XVI wieku*). У праці 1564 р. *Lexicon Latino-*

² (пер. з англ.) Концепти ЄВРОПА, АЗІЯ / МАТИ, СВЕКРУХА можуть мати однакові словникові дефініції різними мовами, однак культурні концепти континентів / членів родини занурені в культуру та історію певної національної спільноти, а отже, є відмінними в різних мовах.

Polonicum Я. Мачинський описав Європу так: ‘Trzecia część świata, w którą bywa kładzióna: Włoska, Niemiecka, Francuska, Hispańska, Polska, Węgierska, Czeska ziemia. *In summa*: między morzem które *Mediterraneum* zowa, á między rzeka, álbo błotem Tanáis’³ [цит. за Żuk 2010, с. 18]. Натомість Я. Урсинус у праці «*Grammaticae methodicae libri quatuor*» (1619) схарактеризував Європу як ‘część ziemi, która leży ná Północy’⁴ [цит. за Żuk 2010, с. 19]. Цікаво, що назву на позначення європейців (*Europian*) уперше зафіксовано в латинському вірші С. Кленовича в 1579 р. як антитезу до ворожих турків-азіатів (ці дані наводить Я. Тазбір, автор історичної повісті «*W pogoni za Europą*» («У гонитві за Європою»)) [цит. за Żuk 2010, с. 26]) [пор. зі згадкою Європи в записках острозьких кліриків кінця XVI ст., див. §2.1.1].

Концепт EUROPA та його тлумачення носіями німецької лінгвокультури розглянула в синхронному й діахронному вимірах Н. Лисецька [Лисецька 2016, 2020]. У згаданих розвідках проаналізовано, зокрема, смислове наповнення концепту EUROPA на основі інтернет-джерел для виявлення домінантних та системних відношень усередині однойменного концепту; показано еволюційний процес формування концепту EUROPA як фрагмента концептуальної картини світу; розглянуто поняття EUROPA у XX столітті на основі книги ексканцлера Німеччини Г. Шмідта *Die Deutschen und ihre Nachbarn. Menschen und Mächte II*; проаналізовано функціонування концепту EUROPA в сучасному масмедійному німецькомовному просторі [Лисецька 2020, с. 51]. Згідно з висновками дослідниці, «концепт EUROPA на зламі двох тисячоліть – це надія, безпека, розвиток, мрія, стабільність, підтримка, мир, це Europa-Festung (Європа-фортеця), яка дає притулок та захист незахищеним із інших континентів» [Лисецька 2016, с. 180].

Г. Яворська та О. Богомолів дослідили концепт ЄВРОПА в сучасному українському політичному дискурсі. За словами авторів, їхня праця «є

³ (пер. з пол.) Третя частина світу, до якої зараховують: італійську, німецьку, французьку, іспанську, польську, угорську, чеську землі. У підсумку: [земля] між морем, що зветься Середземним, і річкою, або болотом, Танаїс [‘давньогрецька назва річки Сіверський Донець і нижньої течії річки Дон’].

⁴ (пер. з пол.) Частина землі, що лежить на Півночі.

своєрідною спробою прищеплення сучасних лінгвістичних, а саме семантико-когнітивних, методик до проблематики, яка традиційно належить до царини міжнародних відносин» [Яворська 2010, с. 9]. При здійсненні концептуального аналізу дослідники спиралися на фреймовий підхід, послуговуючись поняттям *фреймів і сцен* (за Ч. Філмором) та *культурного сценарію* (за А. Вежбицькою). Матеріалом дослідження слугував укладений авторами електронний корпус текстів та слововживань на теми Європи та європейської інтеграції в українських медіа за період 2001–2007 рр. [Яворська 2010, с. 17].

Назване вище дослідження вміщено до фундаментальної серії праць «Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów» в редакції Є. Бартмінського. У відповідному томі «Європа» містяться розвідки стосовно концепту ЄВРОПА в лінгвокультурах давньої і сучасної Греції, Польщі, України, Болгарії, Сербії, Хорватії, Німеччини, Америки, Китаю та деяких інших країн [LASiS-2]. Дослідження ґрунтуються на сприйнятті концепту в трьох вимірах: 1) географічному (як континент, розташований у певному місці світової топографії); 2) інституційному (як Європейський Союз); 3) символічному (метафоричному) – як різнобічний комплекс специфічних характеристик та цінностей [LASiS-2, с. 37]. Загальна методологія опису концептів передбачає аналіз: а) системних даних (етимологічний аналіз, аналіз словникових дефініцій); б) системних зв'язків (синоніми, антоніми й текстові протиставлення, деривати, фразеологізми); в) анкетних даних (опитування); г) текстових даних. За допомогою аналізу системних, анкетних і текстових даних виокремлюють комплекс ознак, які синтезують певну концептосферу. Також здійснюють профілювання концепту (доклад. див. аналіз концепту ВОЛЯ в українській лінгвокультурі, [LASiS-4, с. 393–430]).

Отже, концептуальна й мовна картини світу нерозривно пов'язані. Концептуальну картину світу формують концепти, об'єктивовані в мовній картині світу за допомогою лексичних, синтаксичних та фразеологічних засобів. Становлення окремих концептів – предмет вивчення історичної

концептології, у межах якої дослідники виявляють історично змінні й сталі елементи та тенденції варіювання тих чи тих концептів.

1.3. Лінгвальні та екстралінгвальні чинники формування концепту ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI – XVIII ст.

1.3.1. Особливості геополітичної, мовної і релігійної ситуації в Україні XVI–XVIII ст.

Загальнополітичний пейзаж Європи XVII століття, відзначає В. Скуратівський, «від часу загибелі іспанської “непереможної армади” (1588) до турецької облоги Відня (1683), напрочуд понурий <...> Особливо потерпає Центральна Європа, від Балтії до Балкан, – простір, що запалахотів Тридцятирічною війною (1618–1648), першою в новоєвропейській історії війною “тотального” гатунку <...> Якраз тоді, як Вестфальський мир (жовтень 1648 р.) так загрозливо-двозначно завершує Тридцятирічну війну, під Жовті Води виступає Богдан Хмельницький, і запалала українська, вже більш, аніж “тридцятирічна” війна, яка завершилася українською руїною, ще трагічнішою, аніж, приміром, німецька чи навіть чеська» [Скуратівський 2004, с. 386].

До 1569 р. українські землі перебували в складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (ВКЛ). Як зазначає Н. Яковенко, «створене без помітних завойовницьких зусиль Велике князівство Литовське було державою, в якій титульний народ, у суті речей, тільки назвою і був представлений. Близько 90 % його населення становили русини, тобто майбутні білоруси й українці, а співвідношення території, заселеної ними й литовцями, на першу третину XV ст. обраховують як 12:1. Коли згадаємо, що литовська мова на той час іще не була писемною, стане зрозумілою стрімка кар’єра в цій державі «руської» мови: саме вона стала мовою двору й органів управління, а руські традиції публічного побуту й інститути влади, дещо змодифікувавшись, утвердилися як загальновизнані» [Яковенко 2006, с. 148].

У 1569 р. Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське утворило з Королівством Польським єдину федеративну державу – Річ Посполиту

(Республіку). За умовами унії ВКЛ втрачало майже всі українські землі – Київське, Волинське і Брацлавське воєводства – на користь Польської Корони. У межах ВКЛ залишились тільки північно-західні руські землі — Берестейщина й Пінщина. У складі Речі Посполитої ВКЛ зберегло певну автономію: свої органи адміністративного управління, військо, фінанси (карбувалась власна монета — пенязь), судочинство, що велося на основі Литовських Статутів, державну («руську») мову [Русина 2003]. Водночас пришвидшилося спольщення та окатоличення еліти Великого князівства Литовського — переселення поляків, поширення польської мови та католицької релігії, домінування польської культури. Внаслідок найбільшого козацького повстання в Речі Посполитій – Хмельниччини – на теренах України постала українська козацька держава – Гетьманщина (Козацька республіка) (1648–1764).

Пишучи про феномен українського бароко, В. Скуратівський зазначає, що «Україна-Русь увійшла в кінець XVI – початок XVII століття <...>, майже цілком перебуваючи в польсько-литовській політичній орбіті й водночас зберігаючи певну власну культурну суму – конфесійну, станово-юридично-адміністративну тощо, успадковану ще з київськоруських часів та від тієї доби, коли литовські князі, з'явившись у Києві, швидко поєднали своє беззастережне політичне панування з місцевою культурою та місцевою елітою, чи не цілком розчинившись в ній. Це й забезпечило культурну, а почасти навіть політичну автономію українських земель у складі литовської держави, аж доки та не була поглинута польською, більш впливовою державністю» [Скуратівський 2004, с. 377–378].

Як стверджує Н. Яковенко, територія замешкання русинів-українців (Галичина, Поділля, Холмщина, Волинь, Наддніпрянщина), доти розділена між двома державами – Польським королівством і Великим князівством Литовським, уперше опинилася в складі одного політичного організму. На момент «зустрічі» населення її польського та литовського відламів, незважаючи на спільність мови та віри, відчувало виразну взаємну відчуженість. Люблінська унія, зліквідувавши міждержавний кордон, дала поштовх до

розмивання бар'єру відчуженості між галичанами, з одного боку, та волинцями й киянами – з іншого [Яковенко 2006, с. 205–206].

Істотну роль у «модернізації» політичної ідентичності мешканців Русі-України відіграла династія князів Острозьких. Піднесення Острога можна датувати 1574 роком, коли Василь-Костянтин Острозький переніс сюди з Дубна головну адміністрацію своїх володінь. На думку Н. Яковенко, це стало поштовхом до переміщення в Остріг освічених урядників та кліриків зі свити князя [Яковенко 2006, с. 209]. Тим самим роком датується й видання першої друкарської книжки на українських теренах – львівського «Апостола» Івана Федорова, а також першої східнослов'янської абетки – «Букваря» [УС-4, с. 158–159].

Як зазначає І. Тесленко, «характерною рисою цього часу стала поява в регіоні [Речі Посполитій] дрібної шляхти і вчених плебеїв (лікарів, архітекторів, математиків, музикантів тощо) з віддалених земель Центральної і Західної Європи. Приваблювала їх сюди служба на магнатських дворах, що забезпечувала матеріальний добробут і, в деяких випадках, можливість обійняти значно вищий соціальний статус, ніж на батьківщині. З іншого боку, руські аристократи були зацікавлені у кваліфікованих послугах, що їх надавали італійські, німецькі чи французькі емігранти» [Тесленко 2012, с. 232]. Таким емігрантом був Миколай Ганнібель «Влох», який походив із флорентійської фамілії Строцці (Strozzi) – одного з найшанованіших і найзаможніших родів у Флоренції впродовж XIV– першої половини XV ст. За підтримки князя В.-К. Острозького прибулому італійцеві вдалося міцно закоренитися на українських землях (у різний час – Волині, Поділлі й Київщині), одружитися зі шляхетною руською вдовою Зофією Головинською, мати нащадків, які продовжили давній русько-італійський рід [доклад. див. Тесленко 2012, с. 231–248; див. також §2.2.2.].

Феномен «культурної революції» в Україні-Русі кінця XVI – середини XVIII ст. Н. Яковенко пов'язує з «конфесіоналізацією» – «системним контролем Церкви над життям мирян, який з другої половини XVI ст. почав

помалу утверджуватися в Європі, докотившись наприкінці цього-таки століття до Речі Посполитої» [Яковенко 2006, с. 286]. Змін зазнав не лише соціальний бік життя руського суспільства, а й культура в широкому розумінні – релігійна сфера, освіта, писемність. Зокрема, стрімко розвивається книговидання, з'являються незнані доти форми мистецтва – шкільний театр і віртуозний багатоголосий («партесний») спів. Гостра релігійна полеміка зумовила появу першої світської публіцистики й теологічних трактатів, заохотила до написання поезії; врешті, наголошує історикиня, «уперше пробуджується історична думка з її одвічними запитаннями: “Хто ми? Звідки й куди прямуємо?”» [Яковенко 2006, с. 285].

Утім, підкреслює Н. Яковенко, «надто прискорений темп запозичення нових культурних стандартів, які не встигали ні селекціонуватися, ні модифікуватися, пристосовуючись до свого, питомого, породжував неминучу вторинність у наслідуванні найближчого західного взірця – польського. *Швидко й виразно це проявилось у сфері найуживанішій – мовній. (виокремлення наше. – О.Б.-Б.)*» [Яковенко 2006, с. 300–301].

На думку Л. Гнатюк, «розвиток староукраїнської мовної свідомості в кінці XVI – першій половині XVII ст. був зумовлений розквітом української культури і певною мірою співзвучний із процесами розвитку мовної свідомості в Європі в цілому» [Гнатюк 2010, с. 78]. Як зазначає дослідниця, «мовну свідомість народів Європи на етапі переходу від Пізнього середньовіччя до Нового часу характеризувало передусім розуміння цінності рідної мови, що зокрема спричинило вже в XIV ст. появу різних версій перекладу Біблії німецькою мовою під впливом ідей ректора Празького університету Яна Гуса (1369–1415)» [Гнатюк 2010, с. 78]. Про становлення мовної свідомості в Європі свідчили й мовні дискусії, що відбувалися в Італії впродовж XIV–XVI ст., відомі під назвою *Questione della lingua*, у яких, зокрема, обговорювали поняття «гідності» мови та її норми. Ідея цінності рідної мови знайшла вираження й у

європейській думці XVII–XVIII ст., зокрема в поглядах Й.-Г. Гердера [доклад. див. Потульницький 2001, №4, с. 4].

Про аналогічні процеси утвердження рідної мови в мовній свідомості українців свідчить низка перекладів конфесійних текстів із церковнослов'янської на «просту» в кінці XV – першій половині XVI ст. (Четья Мінея (1489), Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), Крехівський Апостол (60-і роки XVI ст.) та ін.) Становлення української мови ускладнювалося наявною багатомовністю, адже в Україні наприкінці XVI–XVII ст. – відповідно до історико-географічних, політико-економічних та культурно-релігійних умов – «склалася чи не найскладніша в Європі (якщо й не в усьому світі) мовна ситуація. Як літературні використовувалися (щоправда, різною мірою) книжна українська («проста»), церковнослов'янська / слов'яноруська, польська, латинська, часом – грецька. Утім, на думку О. Ніки, «полілінгвальність у другій половині XVI – першій половині XVII ст. *de facto* не передбачала потреби в перекладанні текстів із грецької, латинської, польської, оскільки універсальність освіти, отриманої в європейських навчальних закладах, чи національна рецепція західноєвропейської освіченості в місцевих освітніх установах “включала” освічену людину в коло цих мов» [Ніка 2009, с. 135]. На думку Г. Наєнко, тією чи тією мірою автори / укладачі / редактори чи переписувачі наукових текстів були особистостями багатомовними, тому лінгвальній природі досліджуваних текстів притаманні інтерференційні взаємовпливи різних мовних систем [Наєнко 2013, с. 67].

Як зазначає О. Ніка, пишучи про мову і релігію як системи моделювання свідомості українців другої половини XVI ст. – початку XVII ст., «спільна релігія, надетнічні книжно-писемна мова і культура, що об'єднували певні історичні спільності людей, визначали культурно-релігійні світи середньовіччя. Ці ознаки домінували над політичними, мовними чи етнічними питаннями, про що свідчить характер військових протистоянь на релігійному ґрунті (наприклад, війни католиків із протестантами, православних із католиками тощо) <...> На цьому тлі релігійна ситуація, що склалася в Україні наприкінці

XVI ст., не є винятковою, а відображає зміни, причетні до розвитку книжного різновиду мови» [Ніка 2009, с. 143]. Як приклад розуміння релігійної спільності та усвідомлення належності до певного народу, що характеризує ранньомодерний час, дослідниця наводить міркування Христофора Філалета з відомого полемічного антиуніатського твору «Апокрисис»: *вбачатъ, же вѣра наша наша не для того греческою называна бываесть <, > жебы-смы мы всѣ есте греками быти мѣли <,(> бо не есте есмо греками всѣ, але а то нѣкоторыи и роуского и литовского нарвду < > >, але для того же продковє наши тоую вѣру напередъ принали <.>* [там же].

Період XVI–XVIII ст. підпадає під різні класифікаційні схеми – як мовознавчі, так і культурно-історичні. Найчастіше історики мови спираються на періодизацію О. Горбача, згідно з якою період 1350–1800 рр. – це середньоукраїнська доба, що поділяється на два підперіоди: литовсько-польська доба (1350–1650) та козацька (1648/1764/1775/1780) [Горбач 1993, с. 7–12]. Загально визнаним на позначення українського суспільства до кінця XVIII ст. є термін *ранньомодерна Україна*. Як зазначає Л. Гнатюк, «у саме поняття староукраїнської літературної мови дослідники вкладають широкий, часом різний зміст» [Гнатюк 2010, с. 72]. Відповідно до поділу на «високий», «середній» і «низький» стилі у староукраїнській літературній мові традиційно розрізнявали два типи (варіанти) – слов'яноруську (слов'яноукраїнську) і книжну українську («просту»). Цього погляду дотримувалися П. Житецький, І. Огієнко, І. Білодід, П. Плющ та ін. Водночас В. Русанівський називав староукраїнською літературною мовою лише її «простий» різновид, виділяючи окремо церковнослов'янську мову [Русанівський 2001, с. 100].

На думку Л. Гнатюк, «у мовній свідомості староукраїнського суспільства кінця XVI–XVII ст. не існувало чіткої межі між церковнослов'янською та “простою” мовами, що підтверджують і пам'ятки літературної мови цього періоду» [Гнатюк 2010, с. 85]. С. Смаль-Стоцький наголошував на природності церковнослов'янської мови для українців: «Церковна мова з українською вимовою на Україні у своїй поукраїнщеній формі вважалася своєю немов

рідною мовою, бо була мовою рідної української церкви. Її називали руською, цебто українською мовою» [цит. за Огієнко, с. 87–88]. За В. Русанівським, широке проникнення власне української лексики до церковнослов'янської мови не лише не знизило інтересу до неї, а навпаки – посилило: «українці вважали її за священну, а тому дбали про її впорядкованість» [Русанівський 2001, с. 94]. За висловом І. Огієнка, «хорошою тодішньою українською мовою» («простою») писав «найбільший творець літературної мови» – архімандрит і ректор Київської академії Й. Галятовський, як і інший відомий київський проповідник – ігумен Київського Нікольського монастиря А. Радивилівський. Як зазначає К. Біда, «Галятовський писав свої проповіді майже народною мовою, у якій помітний вплив мови польської, передусім у лексиці. Серед діапазону мовних і стилістичних варіацій цієї доби, у якій Л. Баранович, І. Гізель, С. Яворський та Д. Туптало писали слов'янщиною східнослов'янського типу, автор «Ключа Разум'їня» пише мовою найбільш зрозумілою для тодішнього українського суспільства» [Біда 1975, LXXVIII]. За спостереженнями Л. Гнатюк, «мова проповідей Й. Галятовського містила й деякі церковнослов'янські елементи, які, можливо, навіть несвідомо для самого автора таки з'являлися в його текстах і поза цитатами зі Святого Письма, оскільки були органічним складником його мовної свідомості, як і свідомості староукраїнського суспільства в цілому» [Гнатюк 2010, с 76].

На думку І. Огієнка, у XVII ст. церковнослов'янська мова стає ознакою освіти й культури в Україні [Огієнко 1995, с. 117]. Як підкреслює В. Нічик, праця над підготовкою і виданням граматик і словників, яка була пов'язана з вивченням мов, історії, наукових і мистецьких здобутків інших європейських народів, значно розширила культурні обрії українців, збагатила їхній світогляд, особливо в галузі уявлення про Бога, природу, людину [Нічик 1997, с. 86–87].

Водночас, як відзначає Л. Гнатюк, «староукраїнські граматисти і лексикографи кінця XVI–XVII ст. поставали перед проблемою розмежування церковнослов'янської та української мов, що зумовлено передусім специфікою

їхньої і лінгвістичної, і мовної свідомості, остання з яких відбивала мовну свідомість епохи в цілому» [Гнатюк 2010, с. 88].

Згідно з Ю. Шевельовим, за середньоукраїнської доби 1569–1709 уживалися церковнослов'янська мова Мелетієвої редакції, «проста» мова та польська. Як зазначає Г. Наєнко, «...нова церковнослов'янська мова увібрала українські риси в галузях фонології, морфології, словництва й особливо наголосу. Цей унормований Смотрицьким варіант поширився по Україні, але на практиці його дотримувано по-різному, тому, за висловом Ю. Шевельова, “в сучасному письменстві можна віднайти всю гаму відтінків і переходів від мелетіївської церковнослов'янської до простої мови”» [Наєнко 2022, с. 792].

Одне з ключових питань історичної україністики та білорусистики, на думку М. Мозера, полягає в тому, як слід трактувати т. зв. «просту мову», яка в XVI–XVII ст. виконувала роль однієї з писемних мов українців і білорусів. За визначенням дослідника, «“проста мова” є літературно обробленим надрегіональним варіантом білоруської та української мов середньої доби, посталим на основі спільної “руської” (=українсько-білоруської) ділової мови, яка, незважаючи на наявність деяких ознак української та білоруської народної мови, зазнавала такого потужного впливу польської мови та польських текстових зразків, що дослідники часто-густо ставили під сумнів саму її “білоруськість” чи “українськість”» [Мозер 2009, с. 75]. Особливостям і національній ідентифікації державної мови у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, зокрема, присвячені наукові розвідки Г. Півторака й В. Мойсієнка [Півторак 2005, Мойсієнко 2005]. Г. Півторак розмежовує старобілоруську і староукраїнську писемно-літературні мови в усіх пам'ятках, окрім юридично-ділових документів, писаних спільною українсько-білоруською писемно-літературною мовою [Півторак 2005, с. 82], а В. Мойсієнко робить висновок, що «руська» мова до XVII ст. виявлялась у двох варіантах: південноукраїнському та північноукраїнсько(полісько)-білоруському [Мойсієнко 2005, с. 67].

Аналізуючи комунікативно-когнітивний феномен староукраїнської літературної мови другої половини XVI – першої половини XVII ст., О. Ніка провела історичні паралелі між «простою мовою» і літературними мовами Західної Європи, порівнявши середній функційний стиль у тривірневій стратифікації культурних компетенцій та ізоморфних їм функційних стилів, досліджених на матеріалі західноєвропейського середньовіччя із книжною староукраїнською мовою. На думку дослідниці, «“проста мова” є літературною, що визначає критерії та аспекти лінгвістичного аналізу. <...> Розвиток “простої мови” валоризується соціальною актуалізованістю, змінами в мовній свідомості, інтерактивністю, у взаємодії з живим народним мовленням та ін. Як окреме явище ця мова насамперед реалізувалася в текстах, що увиразнили її комунікативну спрямованість. З іншого боку, вона визначилася у збалансованій рівновазі: як результат дистанціювання від інших мов, з якими вона “спів-уживалась”, до взаємодії з ними, а це визначило когнітивні аспекти дослідження процесу породження текстів цією мовою» [Ніка 2009, с. 142].

Відомо, що польська мова відігравала важливу роль у духовному житті українського суспільства, зокрема, як засіб полемічної боротьби, що дозволяв українським громадським діячам безпосередньо донести свої думки до опонентів. Так, чимало українських книжників (П. Могила, Л. Баранович, Й. Галятовський, І. Гізель та ін.) продовжили традицію письменників полемістів кінця XVI – початку XVII ст., уживаючи у своїх літературних і публіцистичних творах, промовах, листуваннях і польську мову. На думку П. Кралюка, «звернення до польської мови для полемістів було містком входження в іншу термінологічну і поняттєву систему – у західну систему богословствування. Опановуючи західну теологію, українські полемісти прагнули перекласти власне світобачення, власну еклезіологічну концепцію однією з мов західного богословствування» [Кралюк 1997, с. 57]. Як зазначає Л.Гнатюк, «входження в інший мовний світ давало можливість “збоку” подивитися на власну концептосферу, виражену засобами староукраїнської літературної мови, порівняти їх із засобами іншої мови, а порівняння, як відомо, дає новий імпульс

мисленню, формує той чи той напрямок думки, сприяє усвідомленню власної мовної і національної самобутності» [Гнатюк 2010, с. 90].

XVIII століття, на думку дослідників, є одним із найскладніших періодів у розвитку староукраїнської літературної мови. Староукраїнська мовна свідомість у першій половині XVIII ст., зокрема мовна свідомість української еліти, формувалася під впливом несприятливих суспільно-політичних та культурних чинників, зумовлених приєднанням України до Росії. Утім, наголошує Л. Гнатюк, завдяки діяльності викладачів Київської академії, що тривала і в першій половині XVIII ст., стрижневі константи мовної свідомості попереднього періоду збереглися, попри указ про заборону книгодрукування в Україні, який видав Петро I в 1720 р. після невдалої спроби І. Мазепи здобути Україні незалежність [Гнатюк 2010, с. 91].

П. Плющ наголошував, що сам автор обирає тип літературної мови: «Наочним доказом мовного дуалізму в українській літературі XVI–XVIII є, зокрема, те, що навіть твори одного жанру й одного часу залежно від авторського уподобання оформлялися то слов'яноруською, то “простою мовою”. Так, наприклад, церковні проповіді Л. Барановича викладені слов'яноруською мовою, а І. Галятовського – “простою”; літопис Самовидця написаний “простою мовою”, а Граб'янки – слов'яноукраїнською» [Плющ 1971, с. 244]. На думку І. Білодіда, літописи Величка (1720) і Самовидця (після 1702) є продовженням традиції української книжної мови з виразною основою розмовної, а в літописі Граб'янки (1710) спостерігається стилізація під церковнослов'янську мову [Білодід 1958, с. 118, 122].

На думку В. Передрієнка, жива народна мова XVIII ст. є лише компонентом старої літературно-писемної мови, завжди поєднаним з іншим її складником – книжним, характер співвідношення між якими в пам'ятках зумовлений багатьма взаємопов'язаними чинниками: залежністю від хронологічного (історичного) періоду, від жанрово-стилістичних особливостей пам'яток, їхнього тематичного спрямування, світського чи церковного

характеру, території походження, авторських настанов тощо [Передрієнко 1987, с. 5].

Проаналізувавши ділову документацію Гетьманщини XVIII ст., В. Горобець стверджував, що «типологічна схожість книжної української мови з російською у другій половині XVIII ст., зумовлена ілюзорним зближенням їх на основі давньоруських мовних компонентів та набутого фонду слов'янізованих форм і конструкцій у канцелярській практиці, ще не дає підстави для повного ототожнення їх систем» [ДДГ, с. 23].

Згідно з Л. Гнатюк, українська еліта, яка сформувалася в часи Гетьманщини, розмовляла українською мовою, втім, підкреслює дослідниця, *не сучасною, а тією українською, яка для її носіїв у XVIII ст. була своєю, природною, рідною, але нині мовною свідомістю сприймається інакше* [Гнатюк 2010, с. 96].

Г. Дидик-Меуш, досліджуючи деякі аспекти сполучуваності слів української мови XVI–XVIII ст., зауважувала, що «часові межі пропонованого дослідження XVI–XVIII ст. стосуються не якогось конкретного періоду тієї чи тієї відомої сьогодні періодизації, навпаки – тільки свідчать про широке хронологічне тло і про численні писемні джерела, на матеріалі яких досліджено деякі аспекти сполучуваності слів тогочасної української мови. Період XVI–XVIII поєднує “другий золотий вік українського письменства”, його розквіт та занепад, тут помітні неоднозначні наслідки другого церковнослов'янського впливу; окрім цього, період XVI–XVIII ст. якнайкраще відображає тісні мовно-культурні контакти на карті Європи» [Дидик-Меуш 2018, с. 22].

1.3.2. Європейська культура, наука та освіта в Україні XVI – XVIII ст.

Відомо, що українці здобували вищу освіту в Європі ще за часів Середньовіччя, про що свідчать огляди, складені дослідниками (Д. Олянчин, І. Лоський, Г. Нудьга) на основі реєстрів і хронік європейських університетів. Установлено, що вже з XIV ст. у паризькій Сорбонні, в Болонському,

Падуанському, Празькому, Гайдельберзькому й інших університетах навчалися студенти ...*de Ruthenia, de Kioaviae..., de Ukraine* [Кравців 1993, с. 308]. Так, найдавнішим вважають лист із Парижа (Сорбонни) до Рима, написаний 6 квітня 1353 р., у якому зазначено *Magister Petrus Cordowan et Socius eius de Ruthenia* – «Магістр Петро Кордован і його товариш з Рутенії», а в списках Паризького університету за 1389 р. значиться «Теобало Гнібербо з Києва» [Нудьга 2007].

Дослідники наголошують на помітній ролі латини в мовно-культурному житті України XVI–XVII ст. як загальноєвропейської культурної мови, яка здобула цей статус ще за часів середньовіччя й утримувала його до останнього, попри становлення національних мов по всій Європі [Гриценко 2017, с. 63, 68]. Так, Л. Гнатюк зазначає, що «специфічною рисою мовної свідомості освіченої частини українців було й те, що вона формувалася в умовах мовного “многосвіття”, де важливе місце посідали латина, давньогрецька, польська мови тощо. Мірилом ученості в середовищі староукраїнських книжників було знання латини – мови не лише науки, судової справи, а й міжнародного спілкування» [Гнатюк 2010, с. 89].

За С. Гриценко, знайомство українців з латиною розпочалося з економічних та дипломатичних контактів верхівки Галицько-Волинського князівства XIII – першої пол. XIV ст. зі своїми західними сусідами – поляками, угорцями й чехами [Гриценко 2017, с. 63]. Латинська мова поширювалася в різних сферах: освітній, церковній, канцелярській. У Київському колегіумі латина посідала чільне місце в навчальній програмі. У кінці XVI–XVII ст. вплив латинської мови на культурне життя в Україні був особливо помітним. Про поширення латини серед українців, належних до різних соціальних прошарків, свідчать спогади європейських мандрівників та дипломатів [Гриценко 2017, с. 64–67]. Можемо припустити, що українці того часу записували свої враження від європейських країн, однак до нас дійшли лише пізніші нотатки. Насамперед ідеться про українських гуманістів епохи відродження (Ю. Дрогобича, С. Оріховського), чії твори латиною доступні в

перекладі на українську [Українські гуманісти епохи Відродження, ч. 1, 1995; Дрогобич 2002; див. Голик 2011].

Варто зауважити, що до українського суспільства XV–XVIII ст. належали не лише традиційно українськомовне міщанство, духовенство, селянство й козацтво, а також численна верства сполонізованих шляхти й магнатів (колишнього боярства і князів) – саме з останніх і почасти з-поміж українського міщанства, на думку Б. Кравцева, «рекрутувалася тогочасна освічена інтелігенція, вихована в польських, італійських, німецьких, французьких чи й англійських університетах і колегіях» [Кравців 1993, с. 307].

За підрахунками Г. Нудьги, в самому тільки Краківському університеті, заснованому 1364 р., здобули освіту протягом XV–XVI ст. приблизно 800 українських студентів (зокрема зі Львова, Городка, Кам'янця-Подільського, Дрогобича, Бродів). Водночас у Кракові українці не лише навчалися, а й викладали. Так, у 1488–1489 рр. розтлумачував студентам Аристотеля православний князь Андрій Свірський. З тих же років професором Краківського університету був гуманіст Юрій Котермак із Дрогобича (відомий як Юрій Дрогобич), доктор Болонського університету, в якому викладав астрономію та медицину і в 1481–1482 рр. був його ректором. Записаний 1491 р. у Краківський університет Павло Русин (Рутенус) із Кросна, який закінчив студії ступенем бакалавра у Грейфсвальдському університеті 1499 р. і, повернувшись до Кракова, читав дуже популярні серед студентів лекції з історії римської літератури [Кравців 1993, с. 311]. Інший відомий польський і український гуманіст, Станіслав Оріховський, повсякчас підкреслював своє українське походження українізованим латинським прізвищем *Orichovius*, назвою *Ruthenus*, стверджуючи *Ruthenorum me esse et libenter profiteor*⁵ [Кравців 1993, с. 312–313]. Тенденція самоідентифікації українців простежувалася й серед інших тогочасних письменників у Польщі: наприклад, краківський професор

⁵ (пер.) Я з русинів і радо цього признаюся.

Тичинський підписував свої твори *Ticiensis Roxolanus*, а Чуй Самборчик і Ян Герберут іменували себе русинами – *Ruthenus* [Кравців 1993, с. 313–314].

На думку дослідника українського бароко В. Скуратівського, «“некалендарне” українське XVII століття залишило величезну за своїм обсягом культурну спадщину. Письменство, друкарство, малярство, освітні інституції – аж до університету аристотелівського типу в Києві, церковна та світська архітектура, музика, театр» [Скуратівський 2004, с. 382].

Дослідники вбачають національно-культурне відродження в Україні в XVI–XVII ст. у трьох формах: 1) створенні шкіл; 2) організації наукової та літературної роботи; 3) заведенні друкарень і розвиткові видавничої справи. Зокрема, в історії старої української школи видатне місце належить князеві Костянтину Острозькому, одному з найбільших землевласників у Речі Посполитій, людині величезного впливу й величезних зв'язків. У своїй резиденції – місті Острозі на Волині – він створив великий культурний осередок: заснував школу, відкрив друкарню. Навколо школи й друкарні він зібрав гурток учених і письменників і організував широку видавничу роботу [Маслов 1993, с. 324].

Робота вчених в Острозі була в суті своїй історико-філологічними студіями богословського напрямку, що спрямовувалися на виправлення зіпсованих переписувачами місць, текстологічні розшуки й порівняння, переклад із грецької та коментування східнохристиянської патристики. Тим-то сучасники прикладали до Острозького вченого осередку назву «академія», якою у XV–XVI ст. традиційно іменували наукові угруповання чи товариства [Яковенко 2006, с. 211].

Острозька школа випустила ряд видатних діячів свого часу, таких як відомий учений і письменник Мелетій Смотрицький чи запорізький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Острозький гурток підготував до друку низку цінних видань – наукових, публіцистичних і літературних (серед них Острозька Біблія, яку видрукував Іван Федоров у 1581 р.). Таким чином, Острозька академія своїм прикладом спростувала твердження відомого єзуїтського

теолога й проповідника, тодішнього ректора Віленської єзуїтської колегії Петра Скарги, викладене в його трактаті (написаному 1574 р., надрукованому 1577 р.), нібито в православній церкві неможлива ніяка організована школа, освіта, наука слов'янською мовою [Маслов 1993, с. 325].

Велику роль у становленні освіти європейського стандарту в самій Україні відіграли українські братства XVI–XVII ст., зокрема Львівське, Луцьке й Київське. Як зазначає Б. Кравців, на запозичених із Заходу, подеколи через Польщу й Чехію, гуманістичних зразках була базована виховна система братських шкіл, які мали таку ж гуманістично спрямовану програму, як тодішні польські й західноєвропейські школи. Вибрана освітня траєкторія передбачала «готування учня до участі в громадському житті», опанування риторики (красномовства), вивчення теоретичних основ граматики, поезики й діалектики, студіювання й наслідування античних авторів. Так, учні братств студіювали твори італійських гуманістів, писані латинською мовою (зокрема Ф. Петрарки й Піко де Мірандола), як і праці тогочасних італійських і польських істориків [Кравців 1993, с. 310]. Початково у братських школах вивчали грецьку й церковнослов'янську мови, але з 1604 р. разом із книжною українською та польською поширення набула латина, яка вже у другій половині XVIII ст. стала панівною у Київській колегії, згодом – академії [Кравців 1993, с. 310–311].

Так, однією з найавторитетніших братських шкіл була Львівська, зорганізована наприкінці 1585 р. за взірцем Острозької академії як «грецкая и руская ведле стародавних обычаев и порядков», однак уже з початку 1590-х переорієнтована на викладання латини й циклу «семи вільних мистецтв». На думку Н. Яковенко, Остріг і Львів зробили першу заявку на прилучення православного шкільництва до європейських освітніх комунікацій, де від середини XVI ст. остаточно утвердився тип школи, згодом названої істориками «гуманістичною». Це термінологічне визначення породжене тим, що вивчення латинської мови тут завершувалося так званими «гуманістичними студіями» [studia humaniora] – поезикою і риториною [Яковенко 2006, с. 293].

Аналізуючи стан шкільництва кінця XVI – першої половини XVII століття, Н. Яковенко звернула увагу на стрімкий його розвиток, який полягав навіть не в тому, що з'явилося багато нових шкіл, а в тому, що вони засадничо суперечили попередньому змістові освіти, розвертаючи Україну-Русь, за образом висловом Дмитра Чижевського, «обличчям до Заходу». На думку дослідниці, вестернізація руської культури стала альтернативою її полонізації, озброївши православну інтелектуальну еліту власною вченістю, брак якої так гостро закидав русинам Петро Скарга у 1577 році [Яковенко 2006, с. 300].

Основними осередками духовного життя XVI – першої половини XVII століття І. Франко називає Острог, Львів та Вільно, а з 1615 р. – Київ. Так, головним київським світочем І. Франко вважає Захарію Копистенського, автора монументального твору «Палінодія», систематичного й ґрунтовного викладу й узагальнення всієї полеміки між східної і західною церквами, здійсненого гнучкою й мелодійною мовою, близькою до мови народу. Відтоді, на думку І. Франка, Київ тримав першість у духовному й літературному житті південної Русі аж до 1648 р. і навіть пізніше, а в київському осередкові згрупувався довгий ряд таких видатних і заслужених письменників, як Ісая Копинський, Сильвестр Косов, Касіян Сакович, [Атанасій] Кальнофойський, Петро Могила та інші [Франко 1993, с. 351]

Як зазначає В. Потульницький, українські землі й під польсько-литовським пануванням не переривали культурних та економічних зв'язків із Заходом [Потульницький 2001а, с. 6]. Разом із представниками польсько-литовської аристократії до німецьких та італійських університетів їздила й українська молодь. У списках студентів університетів у Лейпцигу й Віттенберзі українці фігурували вже у 1498–1534 рр., у Кенігсбергу – від 1544 р. З кінця XVII ст. кількість студентів-українців (насамперед вихідців з української козацької держави, Гетьманщини, що обіймала дві пізніші губернії – Чернігівську й Полтавську) в Німеччині щороку зростала. Відомо про щонайменше 450 студентів з України, які навчалися в університетах та інших навчальних закладах Німеччини (Кенігсберг, Лейпциг, Галле, Єна, Страсбург,

Віттенберг, Бреслау та ін.) у період з половини XVII ст. до кінця XVIII ст. [доклад. див. Нічик 2001 с. 134–182]. Левова частка цих студентів (250) здобувала освіту в університеті в Кенігсбергу, який здавна був осередком культурних і торгівельних зв'язків між Україною та Німеччиною, зокрема, слугуючи головним морським портом для українського експорту до Західної Європи [Потульницький 2001а, с. 7], а також у місті Кіль [доклад. див. Дзюба 2003, с. 58]. Водночас, як зазначає Н. Яковенко, «після студій у протестантських навчальних закладах Пруссії, Німеччини, Швейцарії чи Бельгії юнаки нерідко простували далі – до католицьких університетів Франції та Італії, і така мандрівка тривала багато років» [Яковенко 2006, с. 297]. Так, освітня подорож волинця Остафія Мушати-Охлоповського тривала 8 років, про що свідчить запис у книгах замкової канцелярії м. Володимира за 1647 р.: *меновитє зе Франциєи, в которой од року 1639 през тые вси прошлие лета аж до року теперешнего студиорум кавза [задля навчання] был и зоставал* [Яковенко 2006, с. 297–298].

Водночас приблизно з другої половини XVII століття розпочався тривалий процес міграції українських інтелектуалів до Росії, які започатковували там культурні інституції нового типу, стаючи рушіями як російської церковної інтелігенції, так і першими кадрами тамтешньої інтелігенції світської. Цей експорт, тепер уже у вигляді широкої рецепції російською культурою тих чи тих українських текстів XVII століття, тривав навіть у XIX столітті, у добу слов'янофільства, що його онтологічне підґрунтя становили саме ці тексти [Скуратівський 2004, с. 382–383]. Таким чином, маючи потужну й тяглу традицію освіти, літератури й духовного життя, Україна здійснювала, за висловленням В. Потульницького, «просвітню культуртрегерську працю» на Московщині. Унаслідок міграції значної частини української освіченої еліти з Києва до Москви відбувалася культурна експансія та європеїзація Москви як «духовної колонії Києва» [Потульницький 2001г, с. 3–4]. Ця просвітницька робота дала свої плоди у вигляді нового «вікна в Європу» – Петербурга. Як приклад можна навести тогочасне російське

періодичне видання «Вѣстник Европы» (1802–1830 pp.) Попри це, Київ не зачинився від впливу нових ідей і від зв'язків з Європою, зокрема, через студентів німецьких та інших європейських університетів, які після навчання поверталися до України. Утім, тенденція тривала: Російська імперія й надалі інтелектуально збагачувалася та європеїзувалася за допомогою освічених українців, насамперед випускників Київської академії [див. також Яременко 2012, с. 162].

Досить швидкій адаптації українських студентів до міжнаціонального середовища сприяли здобуті знання в Київській (нині – Києво-Могилянській) академії – загальноукраїнському центрі освіти, науки і культури XVII–XVIII ст., звідки спудеї вирушали в освітні мандрівки Європою. На відміну від «аристократизації навчання» (процесу відокремлення студій шляхетських дітей від решти), властивої західноєвропейським університетам з XVII ст. [доклад. див. Яременко 2018, с. 348–349], Академія задекларувала принцип усестановості, згідно з яким вона приймала до своїх лав студентів із різних верств населення з усіх куточків України [Хижняк, Маньківський 2003, с. 114–117]. Так, у XVII–XVIII ст. в Академії навчалися вихідці з родин української шляхти й козацької старшини, серед них із Марковичів і Ханенків [доклад. див. Дзюба 2016].

Згідно з В. Нічик, ще Петро Могила докладав зусиль до того, щоб Київська колегія, яку він заснував, була на рівні західноєвропейських навчальних закладів і щоб її професори і студенти були ознайомлені з досягненнями науки і культури інших країн. Сприяло цьому ознайомленню декілька чинників: 1) лекції, під час яких студенти чули про зарубіжних авторів, їхні твори і теорії; 2) академічна бібліотека (започаткована Петром Могилою, за даними П. Сотниченко, в 1780 році вже налічувала 12 тисяч томів) й приватні книгозбірні, до яких мали доступ вихованці академії; 3) листування як джерело знайомства з культурами інших країн і контактів із зарубіжними вченими, а також листи та принагідні звістки студентів, які виїздили на Захід для продовження освіти й виховання (наприклад, листування М. Ханенка із

сином Василем, див. розділ III); 4) навчання в університетах Європи: Польщі, Чехії, Франції, Іспанії, Голландії, Англії, а надто – Італії та Німеччини [Нічик 2001, с. 26–28].

У контексті знайомства українців із європейською культурою варто згадати вихованця Київської академії Василя Григоровича-Барського, який мандрував, зокрема, країнами Західної Європи, найбільше – Італією. Із його подорожніх нотаток дізнаємось, що взимку юнак навчався в грецькій академії у Венеції, а літо використовував для мандрівок і ознайомлення з життям італійців – станом їхньої освіти, мистецтвами, архітектурою, звичаями, фольклором. Пішки він обійшов чимало італійських міст – Рим, Венецію, Барі, Флоренцію, Болонью, Анкону, Неаполь, Феррару, Ровіго та інші. Знання італійської мови дозволяли В. Григоровичу-Барському брати участь як у релігійних, так і світсько-культурних заходах. Так, він відвідав папський палац і записав свої спостереження щодо викладання наук у Римській академії, брав участь у народних святах та урочистостях, які відбувалися на площі Св. Марка. Цікавився особливостями ландшафту італійських міст, національною кухнею, промислами, торгівлею, засобами підтримання чистоти в містах, ретельно описував пам'ятки архітектури і старожитності, занотовував кількість освітніх закладів, шпиталів, притулків для старих, бідних і подорожніх у контексті цивілізованості країни та виразу її турботи про людину. Утім, подорожні нотатки мандрівника, які він ретельно вів, «не були лише констатацією певних фактів, а й містили аналіз побаченого і почутого, міркування і роздуми» [Нічик 2001, с. 42].

Відомо, що книгозбірні й бібліотеки – важливий показник культури нації. Як зазначає О. Дзюба, «любов до книги, як і до науки, стала характерною рисою ментальності освіченого українця XVIII ст. [Дзюба 2002, с. 292]. Окрім академічних бібліотек, значну роль в Україні XVIII ст. відігравали приватні бібліотеки. За даними П. Зленко, для багатьох заможних українських родин було звичайним явищем тримати в хаті кілька сотень книг, а в представників козацької старшини вдома зберігалось від 5 до 16 тисяч томів різними мовами.

Для порівняння книгозбірня вченого секретаря Французької академії наук Без'є Жана Жака Дорту де Мерана складалася із 3400 томів – обсяг середньої європейської бібліотеки [Нічик 2001, с. 27]. Великі бібліотеки мали Я. Маркович, М. Ханенко, К. Розумовський та ін.

На прикладі новітнього видання щоденника П. Орлика 1725–1726 рр., яке підготувала В. Соболю, «видно поєднання освіти, отриманої гетьманом у Києві та Вільнюсі, із європейськими впливами, а підтвердженням цього є й зміст нотаток, і їх форма. Барокові риси нотаток, листи латиномовні та французькомовні, латино-польські макаронізми, турцизми, церковнослов'янізми є не просто даниною моді, а й свідченням належності до певної літературної традиції, адже в рукописах листів та щоденників багатьох вихованців Києво-Могилянської академії ми бачимо подібні мовні особливості. Автори послуговувалися латинськими словами в приватному листуванні, щоденники ж поставали свідченням такого способу відтворення подій засобами мови, характерної для освіченої людини» [Новик 2023].

До нас дійшли документи, які розкривають постать українського винахідника, генерального писаря П. Орлика – Григорія Герцика [див. ПОМ]. Дослідник проектував фонтани, млини до гармат, удосконалював оброблення суден проти гниття, зокрема працюючи при дворі Карла XI [див. §3.1.1]. На думку Т. Таїрової-Яковлевої, «докладні описи Герцика – унікальне свідчення про рівень розвитку технічної думки в Гетьманщині доби Мазепи» [Таїрова-Яковлева 2022, с. 147].

1.3.3. Запозичення з європейських мов як чинник становлення концепту ЄВРОПА

Традиційним для староукраїнської лексикографії було використання глос – цей спосіб пояснення малозрозумілих, запозичених з інших мов слів чи виразів усередині тексту відомий ще з давньоруської доби і характерний для всієї української писемності XVII ст. [Німчук 1980, с. 13–20, 271–277].

Наприклад, у першому друкованому українському словнику «Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ собран(ъ)ны и из словет(н)ского языка на просты(й) рускій діалектъ истол(ъ)кованы» Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596) поглиблене пояснення лексемам іноді дається через розкриття етимології реєстрового слова, зіставлення слов'янських лексем з грецькими та латинськими. У праці «Лексиконъ славенорѣсскій и именъ тлъкованіє» Памва Беринди автор нерідко пояснює слова, особливо іншомовні, розкриваючи їхню етимологію. «Лексикон латинскій» Єпіфанія Славинецького, який вважають найбільшою лексикографічною працею, створеною в Україні за минулі століття (27 000 статей), засновано на праці італійського лексикографа епохи Відродження А. Калепіно, звідки взято граматичні та ін. ремарки [УМ, URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um38.htm>]. Відомо також, що між 1655–57 рр. вихованець Київської академії Є. Славинецький разом зі своїми товаришамиченцями А. Сатановським та Ісаїєю переклали з латини космографію голландського географа І. Блеу [Гнатюк 2010, с. 114]. Великий латинсько-церковнослов'янський (укр. редакції) словник «*Dictionarium latino-slavonum*» (1724, залишився в рукопису) на початку 18 ст. уклав І. Максимович [УМ, URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um38.htm>].

До використання глос часто вдавався Й. Галятовський – значна їх кількість у творах київського книжника становить переклад чи пояснення неслов'янських лексем – грецьких, латинських, гебрайських та ін. Частину таких глос уживали в текстах попередніх епох і навіть у давньоруський період, деякі пояснювали староукраїнські запозичення XVI–XVII ст. [Чепіга 1980, с. 71]. Зокрема, увагу письменника привертала етимологія деяких ойконімів, міркування про їх походження становить органічну частину оповідань збірника «Небо новое» [доклад.див. §2.4.2]. На думку І. Чепіги, «мовна практика Й. Галятовського відбиває мовну культуру Київської колегії з її настановою на доступність для народу творів усіх жанрів тодішнього українського письменства» [Чепіга 1988, с. 70].

Еволюція мови, на думку С. Гриценко, оприявнюється не лише у змінності, а й у сталості, оскільки спокій – це окремий прояв динаміки за умови мінімальних змін. Ця тенденція динаміки лексику простежується в українській мові XVI–XVII ст., яка успадкувала значну частину лексики XI–XV ст. без змін чи з мінімальними змінами [Гриценко 2018, с. 5–6].

Розвиток мови лінгвісти уявляють як сукупність нетотожних станів того самого об'єкта на різних часових зрізах, перехід від попереднього буття до наступного. Таким чином, в історичній ретроспективі мова становить динамічну систему з притаманними їй змінністю під впливом зовнішніх (нелінгвальних, екстралінгвальних) і внутрішніх (інтралінгвальних) чинників; збереженням основних функцій; відносною стабільністю структури [Гриценко 2017, с. 10].

З-поміж зовнішніх причин розвитку мови лінгвісти виокремлюють міжмовну, міжетнічну взаємодію, зіткнення неоднакових мовних і культурних кодів етносів (яким притаманні соціокультурні відмінності, незбіжність рівнів виробництва, засад суспільного устрою), міграцію населення, особливості мовної політики тощо. Динаміка має різні оприявнення, відтак – різні площини аналізу, де враховують: сферу соціального буття мови; географічний простір – посідання мовою відповідних територій, ареалів чи поширення носіїв цієї мови на нові обшири; ступінь володіння мовою членами соціуму; рівень навчання мови [там же, с. 11]

Як зазначають дослідники, у XVI–XVII ст. активізуються міжнародні зв'язки України з Польщею, Османською імперією, Молдавським, Трансільванським, Волоським князівствами, Великим князівством Литовським, Австрією, Венеціанською республікою, шведським королівством, Бранденбурзьким курфюрством, Кримським ханством [Гриценко 2017, с. 249].

Усі ці міжкультурні контакти, зокрема з іншими країнами Європи, не могли здійснюватися без посередництва мови, а отже, ставали й мовними контактами, які вплинули на розвиток словникового складу української мови.

Згідно із С. Гриценко, тісні економічні зв'язки італійців та мешканців Чорноморського узбережжя зумовили появу в староукраїнських писемних пам'ятках запозичень з італійської мови на позначення понять водного транспорту та пов'язаних із ним елементів. Економічні відносини, які розпочалися ще в XII–XIII ст., були посилені контактами українців із генуезцями й венеціанцями, які мешкали в причорноморських містах у XIII–XIV ст. На цих контактах також позначилося панування генуезців на морів (із 1571 р.). Так в українську мову ввійшли лексеми *галяра* (*кгаляра*), *гармата водная*, *галета*, *галеас* / *галіяс*; деякі ж запозичення з італійської потрапили в українську мову через посередництво інших мов (назви зброї та оборонних укріплень) [Гриценко 2017, с. 260–261].

С. Гриценко відзначає потужний германський вплив, який позначився на різних тематичних групах лексики: це назви осіб за професійним спрямуванням, військова лексика, назви одиниць виміру та ваги, назви нумізматичних одиниць та операцій з ними, назвах харчових продуктів і процесу споживання, приготування та зберігання їжі [Гриценко 2017, с. 261].

Польськомовний вплив, на думку дослідниці, простежується в усіх тематичних групах лексики, що зумовлено тісними політичними, економічними, релігійними, культурними зв'язками та ступенем поширеності польської мови на українських теренах XVI–XVII ст. [там само, с. 261–263].

Як свідчить наведений далі уривок із полемічного трактату «Пересторога», на початку XVII ст. для української мови вже була актуальна проблема запозичень: *При томъ знайдешъ слова там вѣка теперешнего уживаныѣ, которыхъ старые продки нашиѣ не уживали, бо якъ **Поляци** у свой языкъ намешали словъ латинскихъ, которыхъ юж и простые люде з налогу уживаютъ, такъже и Русь у свой языкъ намешали словъ польскихъ // и оныхъ уживаютъ* [КСУМ: Перест. 49–50, Львів, 1605–1606,].

Загалом, українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. фіксують запозичення з різних мов (зокрема європейських): латинської, грецької, церковнослов'янської, польської, німецької, італійської, французької, угорської,

румунської, литовської, голландської, російської, білоруської, чеської, мадярської, арабської, тюркських [Гриценко 2017, с. 250].

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становлять лексеми – назви реалій, поява яких в історії (європейської) культури чітко окреслена. Час появи кожної такої лексеми можна визначити відповідно до історії самої реалії, яку позначає лексема [Гриценко 2017, с. 280–281].

Показовим є тривалий шлях становлення лексеми *дукать* у європейських країнах, який простежила С. Гриценко. Лексема *дукать* здавна була широко відома в Європі й позначала ‘срібну, а потім золоту монету’. Перший срібний дукат (дукал) викарбували в Сицилії в 1140 р. Пізніше, у 1284 р., у Венеції відкарбовано золотий дукат. З другої чверті XIV ст. дукати карбувались в Угорщині, Австрії, Польщі. З часом назва *дукат* перейшла на решту золотих монет, карбованих за венеціанською стопою. У староукраїнських пам’ятках лексема *дукат* уперше трапляється на поч. XV ст. (1421) і надалі є частовживаною впродовж XVI–XVIII ст.; часто ця назва супроводжується конкретизаторами *венеційський, угорський, цісарський*, які уточнюють місце карбування й вартість монети [доклад. див. Гриценко 2017, с. 283].

Із подіями у Європі дослідниця також пов’язує появу слів *мушкетъ, аркабузь (гаркабузь), карабинъ* та їх фіксацію в українських пам’ятках [Гриценко 2017, с. 281–282].

У монографії С. Гриценко докладно висвітлено й наукову лексику іншомовного походження [Гриценко 2017, с. 113–115]. Як зазначає дослідниця, у XVI–XVIII ст. значно ширше порівняно з попередніми періодами представлена лексика, пов’язана з математикою, астрономією, географією, фізикою та іншими науками. На прикладі деяких лексем можна зіставити час появи певної реалії з часом фіксації лексеми на її позначення [Гриценко 2017, с. 114] (доклад. див. розділ III).

Основна категорія запозичених назв у нашому дослідженні – європейські топоніми та етноніми. Історики зазначають, що «європейські географічні назви – продукт тисячолітнього розвитку. Ці назви – глибоке джерело для розуміння

минулого. Назви річок, гір, міст, провінцій та країн часто є реліктами колишніх епох. За допомогою науки ономастики можна проникнути під поверхню історичних записів» [Дейвіс 2020, с. 104].

Так, наприклад, ойконіми – назви міст та сіл – «часто вказують на їхнє походження. Единбург був колись Едвіноювою фортецею, Париж – містом племені паризіїв, Турин – містом тауринів, Гетінген – “родинним домом Годінгів”, Краків – столичним містом доброго короля Крака. Інші назви відображують характерні ознаки чи призначення місця. *Лисабон* означає ‘добре місце’; *Мюнхен* – ‘місце ченців’ <...>» [Дейвіс 2020, с. 105].

Етноніми – назви народів – часто віддзеркалюють те, як вони бачили самі себе чи як їх бачили інші. Відповідно, «західні кельтські сусіди англосаксів називали себе *кімврами* (земляками), але германські завойовники називали їх *валійцями*, тобто чужинцями. Так само й фламандці називають франкомовних валонів словом *Waalisch*. Германські народи часто називали себе словом *Deutsch, або Dutch* (підхожими, подібними), проте слов’янські сусіди казали на них німці, тобто “німі”. Слов’яни вважали себе народом “слова” – спільної мови, або “сербами” – родичами. А латинян вони часто називали волохами – ще одним варіантом валійської теми» [Дейвіс 2020, с. 105].

Прикметно, що в хоронімах – назвах країн та регіонів – «часто збереглися назви народів, що колись правили ними. Кельтський корінь *gal-*, який вказує що це “земля галлів”, входить до складу таких назв, як Португалія, іспанська Галісія, Галія, Велс (*Pays des Galles*), Корнуол, Донегол, Каледонія (згодом Шотландія), Галловей, Кале, Галичина і навіть далека Галатія в Малій Азії» [Дейвіс 2020, с. 105].

Утім, наголошує Н. Дейвіс, топоніми – «нескінченно мінливі. Вони змінюються з часом, а також відповідно до мови та перспектив людей, які вживають їх. Ці назви – інтелектуальна власність користувачів, тож як власність вони призводять до постійних конфліктів. Географічні назви можуть бути об’єктами пропаганди, тенденційних суперечок, жорсткої цензури і навіть воєн. Насправді там, де є кілька варіантів, не можна вести мову про правильні

чи неправильні форми. Можна лише вказувати на варіант, який є доречним для конкретного часу, місця і контексту» [Дейвіс 2020, с. 105–106].

Ідеться про сучасні назви історичних земель (хороніми, ойконіми тощо) та об'єктів європейського ландшафту (гідроніми, ороніми та ін.), релевантні з погляду сьогодення, але анахронічні в діахронному розрізі. Так, «неправильно казати *Франція* замість Галлії римської доби, і так само сумнівно вести мову про *Росію* до утворення *Московії*. Пишучи англійською мовою, автор механічно вживає назву *English Channel* («Англійська протока»), нехтуючи те, що Ла-Манш принаймні наполовину французький. Польський автор механічно пише *Lipsk* замість *Leipzig*, аж ніяк не претендуючи на те, що Саксонія належить Польщі, і так само німець каже *Данциг* замість *Гданська* і *Бреслау* замість *Вроцлава*, не маючи на увазі те, що Померанія та Силезія – німецькі території» [Дейвіс 2020, с. 106]. Історик наголошує на частій неузгодженості між офіційною номенклатурою, затвердженою в певній панівній державі, і мовним узусом, який не має бути ніким і ні для кого обмежений: «для кого місто *Дері*, а для кого *Лондонері*. Хтось називає місто *Антверпен* (*Antwerpen*), а хтось *Анвером* (*Anvers*). Для кого *Східна Галичина* чи *Східна Малопольща*, а для кого *Західна Україна*» [Дейвіс 2020, с. 106].

Запозичені іншомовні топоніми чи етніми в дослідженнях останніх років [Данильчук 2023, Ващенко 2023] називають екзонімами (відповідно, екзотопоніми – іншомовні назви топонімів, а екзоетніми – іншомовні назви етнімів), антонімом до яких є ендоніми – ‘від грецьк. *enthos* – ‘усередині, вдома’ та *nomos* – ‘ім’я’) – «місцеві назви», назви географічного об'єкта мовою населення, яке проживає у межах цього об'єкта, й відтворені його мовою» [ЕЕД, с. 96, с. 99].

Висновки до I розділу

Концепт – це національно маркована й ціннісно зорієнтована одиниця концептуальної картини світу, об'єктивована в системі мови певної лінгвокультури та вербалізована в мовній картині світу її носіїв.

Численні історичні, політологічні, соціологічні, культурологічні, філософські й філологічні студії засвідчують значний науковий інтерес до осмислення концепту ЄВРОПА, однак переважно його сучасного вияву. Недостатньо вивченою залишається репрезентація названого концепту в українській мові XVI–XVIII ст.

Згідно з новітньою дослідницькою парадигмою, аналіз концепту передбачає моделювання двох «просторів»: форми концепту (номінативного поля, що охоплює систему номінацій різного типу) та його змісту (семантичного простору, сформованого значеннями одиниць номінативного поля). Семантичний простір лінгвокультурного концепту ЄВРОПА охоплює широке коло ідеографічних сфер, пов'язаних з історією, географією, релігією, культурою та соціумом Європи. Вербальним еквівалентом концепту є сукупність лексичних, синтаксичних та фразеологічних засобів. Для якомога повнішого охоплення предмета дослідження у структурі концепту виокремлюємо також поняттєвий (фактуальний), (перцептивно-)образний та оцінний (ціннісний), а також національно-культурний, символічний та ідейний компоненти.

Методологію дисертаційного дослідження зумовив підхід до концепту як складного багатоаспектного феномену, для якого характерні й постійна динаміка та еволюція, і водночас певні константи в розвитку; саме тому визначальним є діахронний підхід до аналізу концепту, який дозволяє виявити як сталі, так і змінні риси в його структурі.

Фактичний матеріал дібрано з різножанрових текстів пам'яток XVI–XVIII та лексикографічних джерел, у яких відбито лексичний склад української мови аналізованого періоду. Звертання до не опублікованих іще матеріалів картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» було цінним для виявлення динаміки розвитку лексики української мови цього періоду. З огляду на полілінгвальність, характерну для освічених українців другої половини XVI – першої половини XVII ст., важливими для дослідження мовної картини світу цього періоду стали перекладні праці.

З огляду на динамічний зміст і складноструктурованість концепту ЄВРОПА застосовуємо різні підходи до аналізу його вербальної репрезентації. Хоча прямим вербалізатором концепту є його слово-ім'я, мовна об'єктивація концепту не має однозначної прив'язки до певного слова, що зумовлено поліапелюваністю концепту. Концепт ЄВРОПА є гіперконцептом стосовно гіпоконцептів європейських країн (Англії, Іспанії, Німеччини тощо), тому розглядаємо номінації європейських народів, країн, міст, географічних об'єктів, а також широкого спектру предметів та понять, що репрезентують культурну спадщину Європи.

З метою виявлення позамовних чинників, які впливали на формування концепту ЄВРОПА в XVI–XVIII ст. проаналізовано геополітичну, релігійну й мовну ситуацію в ранньомодерній Україні. У зв'язку зі входженням українських земель до складу Речі Посполитої відбулася зміна освітньої, мовної і культурної парадигм. На території України постали модерні освітні центри, такі як Острозька академія, українські братства й Київська академія, розвинулося книгодрукування й різножанрове письменство. Освічені українці XVI–XVIII ст. черпали знання про європейську культуру й науку з різних джерел – як в Україні, так і в Європі. Україна була вписана в загальноєвропейський культурний контекст, про що свідчить високий рівень української освіти й культури розгляданого періоду, які втім не лише зазнавали європейського впливу, а й, своєю чергою, збагачували культуру Європи. Міжкультурні контакти України з іншими європейськими державами, що посилювалися в аналізований період, знайшли мовне вираження, зокрема, в лексичних запозиченнях із європейських мов, які вплинули на розвиток словникового складу української мови.

Отже, пропоноване дослідження здійснено з позицій історичної концептології та лінгвокультурології, скероване в гносеологічному напрямі в межах репрезентаційної методології вивчення концепту.

РОЗДІЛ II

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ КОНЦЕПТУ ЄВРОПА В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ XVI – КІНЦЯ XVII СТ.

Аналіз вербальної репрезентації концепту ЄВРОПА здійснюємо шляхом побудови номінативного поля концепту та моделювання його семантичного простору. Для визначення динаміки наповнення номінативного поля й семантичного простору використовуємо елементи частотного аналізу, що дає змогу визначити номінативну щільність (*номінативну густину* за Боднар І. М. [Боднар 2019]) вербалізаторів концепту.

Номінативне поле концепту побудовано шляхом аналізу історичних словників та різножанрових пам'яток староукраїнської мови й виокремлення з них прямих (слово-ім'я концепту та похідні від нього) і непрямих вербалізаторів концепту. Номінативну щільність концепту визначаємо в цифровому еквіваленті за допомогою встановлення коефіцієнта номінативної щільності [Плотнікова 2013, Боднар 2019], який обчислюємо за формулою $Q_{nd} = N_{Fn} : N_{Fc} \times 100$, де Q_{nd} – це коефіцієнт номінативної щільності, N_{Fn} – загальна кількість одиниць тієї чи тієї частини номінативного поля концепту, N_{Fc} – загальна кількість одиниць номінативного поля досліджуваного концепту (за допомогою цієї ж формули визначаємо динаміку мовної репрезентації семантичного простору концепту).

Ядрову частину номінативного поля концепту ЄВРОПА, за свідченням українських писемних джерел XVI– кінця XVII ст., формує слово-ім'я концепту *ЄВРОПА* в різних контекстах уживання, передусім релігійному.

До приядрової зони належать: 1) назви країн та історичних земель Європи (хороніми) і міст (ойконіми); 2) назви європейських народів та мешканців Європи (етноніми та катойконіми); 3) номінаційні ад'єктивно-субстантивні словосполучення (АСС) на позначення історичних земель, країн, міст та об'єктів природного ландшафту Європи; 4) АСС на позначення європейських мов, релігійних явищ та подій; 5) АСС на позначення тканин та одягу європейського

виробництва; 6) АСС на позначення грошових одиниць та предметів побуту європейського походження; 7) прислівники, які порівнюють виконання певної дії з її виконанням у Європі.

Периферію концепту становлять міфоніми та конотоніми, що репрезентують духовну спадщину Європи, а також семантичні деривати від етнонімів чи ойконімів.

На основі значень одиниць номінативного поля концепту ЄВРОПА моделюємо його семантичний простір, до якого входять такі семантичні поля (СП): 1) «Історія»; 2) «Географія»; 3) «Людина та соціум»; 4) «Релігія»; 5) «Духовна культура» (субсемантичні поля – ССП: «міфологія», «наука та освіта» < семантичне мікрополе – СМП «іноземні мови»); 6) «Матеріальна культура» (ССП «Тканини та предмети одягу»).

2.1. Специфіка вербалізації ядрової зони концепту ЄВРОПА

2.1.1. Слово-ім'я концепту

Як зазначає історик Н. Яковенко, досліджуючи особливості змістового наповнення поняття «Європа» в ранньомодерній Україні, «уживання слова “Європа” на позначення змодельованої за ренесансної доби метагеографічної цілості входить до дискурсу еліт польсько-литовської держави вже з другої чверті – середини XVI ст. через праці західних гуманістів, а надто – після появи першої в Польщі книжки географічно-“етнознавчого” змісту Мацея Меховського “Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana”» [Яковенко 2012, с. 204]. Утім, наголошує дослідниця, ця поняттєва новація далеко не одразу увійшла в історичний, поетичний, релігійний, дидактично-полемічний дискурси українського письменства тієї доби. За православною традицією українські гуманісти йменували *Європу* «Западом», уживаючи цю назву в опозиційній парі до «грецького» («нашого») «Востока»: *Горе оным, иже Церков изражают..., / Оставляют Восток и бѣгут на Запад; [...]* *Помрачненіє ума людей славолюбных / Наносит с Западу устав душоубных;*

[...] *Кланяемся на Восток, а на Запад плюем, / Єгда крещеніє святоє приіймуєм* [цит. за Яковенко 2012, с. 204].

Такою є згадка *всього Заходу* в контексті опису діянь візантійського (східного) імператора Юстиніана, відомого своєю політикою відродження величі Риму⁶: *Слухай єще, аєко Юстиніанъ... Царъ... войны провадилъ, Ри(м)ское панство ω(t) Готовъ, а Африку ω(t) ва(н)даловъ ωсвободи(л), войска противныи поразивши, // Кроль ихъ вазню мгльъ... права становиль, которыми теперь весь Заходъ дыхає(t) и мѹдрує(t)* [КСУМ: О обр., 174–175, Київ, бл.1619].

В опозиційній парі вжито лексеми *Заход* і *Восток* у писемній пам'ятці кінця XVI ст. «W(т)пись Клирика Wстро(з)ского», яка, згідно з О. Нікою, продовжує традицію створення полемічних текстів, що вийшли з острозького кола книжників наприкінці XVI ст. [Ніка 2016, VI]: *Хто бы внои w(t) діавола межи востоком і заходомъ поставленои для ненависти стъны розваленьа не ра(д) виде(л)* [ОтпКО, л. 60].

Хоронім *Європія* вперше було зафіксовано на титульній сторінці «Грамматики доброглаголиваго еллинословенскаго языка», відомої як «Адельфотес» (складена 1588 р., видана 1591 р. у Львівській братській друкарні двома мовами: грецькою і староукраїнською). На титульному аркуші зображено герб Львова й додано восьмирядковий вірш («*Προσφώνημα*»), у якому звеличено княже місто: *Знаменіє тезоименитаго княса Льва град сей маєтъ. Єго же има по всей Євρόпїи російській ро(д) знаєтъ* [КСУМ : Адел.; Просф., 61; Леополіс Адел. тит. Зв.]. Автором цього панеґірика на честь митрополита Михайла Рогози, на думку Н. Яковенко, був «тодішній учитель «словенської» і грецької граматики – як припускають, вихованець латинської кафедральної школи у Львові», якого у грецькомовній преамбулі до вітальних віршів

⁶ Титулував себе Цезарем і мав титули перемоги: Великий переможець Аламанський, Готський, Франкський, Германський, Антський, Аланський, Вандальський, Африканський. За його правління багато земель Римської імперії було приєднано до Східної Римської імперії (відновлено контроль за ними). Зокрема, знищені королівство вандалів і аланів в Африці, королівство остготів в Італії, приєднана частина земель королівства вестготів в Іспанії, а готи, франки, алемани, анти визнали себе васалами імператора.

митрополита названо *Ευρώπης άστος*, що повторено й у перекладі: *вси тя, ... Європія звъзду, едино око Россіи, всѣх язык гласы гласуют* [Яковенко 2012, с. 205–206]. Варто зазначити, що прикметник *россійскій* (і, відповідно, топонім *Россія*) тоді не означав належності до Росії. У XV–XVII ст. українські книжники й високі церковні ієрархи вживали хоронім *Росія* на позначення Русі, а русини (українці та білоруси) називали себе *російським* / *роським* народом, на відміну від «русских» московитів [доклад. див.: Півторак, 2001, с. 87].

У кінці XVI ст. ключова лексема *Європа* також у поєднанні з означенням *вся* засвідчена й у записах острозьких кліриків: *Турци... головоу и клейноть всего хр(с)тіанства зневолили, стє(р)ли, ворота до всеи європы втворили* [КСУМ: Ист.фл.син., 52 зв.⁷, 1598]. Європу тут згадано як осередок християнства, що зазнає ворожого наступу турків-мусульман (пор. із протиставленням Європи і Азії в літописі Самійла Величка, див. §3.1.1.)

У значенні території назва *Європа* фігурує в біблійному контексті: *Іафетъ молодшій снѣ ноєвъ. на заход слнца и на полуноци оу європѣ широко пановаль* [КСУМ: Крон., 9 зв.]. Ідеться про трьох Ноевих синів (Сима, Хама, Яфета), від яких, згідно зі Святим Письмом, походять усі народи світу (зокрема, від Яфета – Європи).

На інформацію про географічні межі Європи натрапляємо в іншому уривку з цитованої вище пам'ятки: *Дѣлит Європу w(t) въсходѣ слнца рѣка танаисъ, w(t) полудна межиземное море* [КСУМ: Крон., 56 зв.] Маркерами, що окреслюють параметри Європи, виступають гідроніми *танáисъ* (давньогрецька назва нижньої течії річки Дон та річки Сіверський Донець) та *межиземное море* ('Середземне море').

У шкільному панегірику, який уклав Софроній Почаський, «*Ευχαριστηρίον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ*» (Лаврська друкарня, 1632 р.) один із поетів, оспівуючи серед інших наук та муз історію, зазначив: *Європу тот, Азію*

з Африкою зм'ярить, Котрій розум в широкіх гісторіях ширить [УП-2, с. 184]. Прикметним тут є зіставлення Європи з іншими частинами світу, зокрема з Азією, що стало типовою опозицією, на якій пізніше розбудовувалися синтагматичні та парадигматичні зв'язки в межах аналізованого концепту [див. розділ III].

Поняттям «Європа», за спостереженнями Н. Яковенко, у XVII ст. оперували професори Київського колегіуму та, ширше, люди з оточення його засновника – Петра Могили. Дослідниця наводить перелік творів українських авторів, виданих польською мовою, у яких засвідчено хоронім *Європа*: це анонімна шкільна декламація на честь П. Могили «*Mnemosyne*» (1633 р.), агіографічний трактат Афанасія Кальнофойського «*Тєраторурґіма*» («Тєратурґіма або Чудеса...») (1638 р.), вірш Й. Галятовського «*Pieśń o pokorze*», уміщений до виданого в Києві 1672 р. трактату «*Messyjasz prawdziwy Jezus Chrystus*». Хоронім *Європа* поети вживають у зіставленні з назвами інших частин світу – Азією, Америкою й Африкою: *Gdyż Europa, Azja i kraj Ameryka / Z płomienistą Łybią Mohylów wykrzyka* [«*Mnemosyne*»], *Nakłoń, o Ewropa, nakłoń uszy swoje, / Usłysz, o Afryka, usłysz pieśni moje... / Przymi Ameryka, przymi wdzięczne słowa, / Bądź Azuja lutni słuchać, bądź gotowa* [«*Pieśń o pokorze*»]. Про те, що освічені українці вважали свій край органічною частиною Європи, свідчить уривок із твору А. Кальнофойського «*Тєраторурґіма*», у якому хоронім *Русь*, ойконіми *Переяслав*, *Володимир Великий* і гідронім *Дніпро* вжито на позначення важливих маркерів європейського простору: *Poczyna Ruś historią narodu swego (lubo barzo dawniej już była część Aziey y Europy waleczna napelniła) od trzech braci ...; [...] pod miastem Periasławem, od Włodzimierza Wielkiego wystawionym za sławną w Europie rzeką Dnieprem...* [цит. за Яковенко 2012, с. 209–210].

Оцінний компонент слова-імені концепту ЄВРОПА актуалізовано в українському перекладі лицарської поеми італійського поета Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим», де оспівано чесноти європейців: *О, како*

мужественный, како уродивый, / Яко ест хрборницкий⁸[люд], что Европа дает! [УП-2, с. 530].

Отже, ядро номінативного поля концепту ЄВРОПА XVI – кінця XVII ст. репрезентоване прямим його вербалізатором – словом-іменем *Європа / Європія / Европія*, яке в тогочасних пам'ятках української мови має значення 'частина світу' або 'сукупність християнських країн Європи'; у першому значенні ця лексема репрезентує СП «Географія», у другому – СП «Релігія». Типовим є синтагматичне поєднання ключової лексеми *Європа* у значенні 'частина світу' з лексемами на позначення інших частин світу.

2.2. Особливості мовної об'єктивації приядрової зони концепту ЄВРОПА

2.2.1. Лексеми на позначення європейських країн і міст

Численну групу вербалізаторів приядрової зони концепту ЄВРОПА становлять європейські хороніми й ойконіми (виокремлено 77 лексем у 44 контекстах). Складність повноти представлення таких назв полягає в їх відсутності в реєстрі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», що зумовлено «неоднаковими принципами при створенні картотек загальних і власних назв; специфікою власних назв, які в порівнянні із загальними вимагають іншого лексикографічного опрацювання; залученням до канону джерел значної частини перекладних творів, які містять велику кількість іноземних імен та географічних назв, що не мають істотного значення для історії лексичного складу української мови» [СЛУМ, 1, с. 7]. Через це ми окремо опрацювали картотеку названого словника, яка містить лексеми, що не ввійшли до реєстру, зокрема назви європейських країн (хороніми) та міст (ойконіми).

Наводимо зафіксовані в пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. словоформи в певних відмінках із відповідними прийменниками, зокрема

⁸ 'лицарський'.

хороніми: а) *в Англії* [КСУМ : Розм., 49–50 зв.], *з(ν) Анкглїи* [КСУМ : Розм., 43 зв.], *и(з) англией* [КСУМ : Крон., 37 зв.], *Англяя* [СС]; *в гишпании* [КСУМ : Розм., 2–2 зв.] / *в ышпанѣи* [КСУМ : Кр.Стр., 52 зв.] / *до ишпании* [КСУМ : Кр.Стр., 48 зв.]; *въ исландіей* [КСУМ : Крон. 26 зв.]; *Италія* [УП-2, 550]; *Литва по(с)полите* [КСУМ : Кр.Стр., 57 зв.]; *въ Нидерляндехъ* [КСУМ : Розм., 2–2 зв.], *до риму* [СЛУМ, 10, 102]; *въ Франции*, *з(ν) Франціи* [КСУМ : Розм., 2–2 зв.; 43 зв.], *в франъции* [КСУМ : Кр.Стр., 52 зв.].

б) ойконіми: *в(ν) (до) Антверпїи* (про Антверпен) [КСУМ : Розм., 61 зв.; 36 зв.]; *в^ν Брүѣе'а^х* (про Брюссель) [КСУМ : Розм., 43 зв.]; *в вєлани* (Велан – комуна у французьких Альпах) [КСУМ : Розм., 70–70 зв.], *Вьдень (Видень)* [УП-2, 127]; *вє Кгданску*, *зо Къданьска* [ТУ : 225], *до Рьму* [СЛУМ, 17, 101], *з (оу) ферари / фєрарїи* (Феррара – місто в Італії) [КСУМ : Ист.фл.син., 37 зв.], *оу флоренціи* ‘Флоренція’ [КСУМ : Ист.фл.син., 37 зв.]

в) полісемічні лексеми, одним із лексико-семантичних варіантів яких є ‘належність до певного народу’, у значенні назв країн: *з Болгары* (про Болгарію) [СЛУМ, 3, 16]; *въ вєнгрехъ* (про Угорщину) [КСУМ : Кр.стр., 51–51 зв.]; *до Венетовъ* ‘про Венецію’ [СЛУМ, 3, 226]; *вє влошєхъ* [КСУМ : Розм., 2–2 зв.], *во Влошєх* (про Італію) [СЛУМ, 17, 40]; *до Немець* [КСУМ : КЛ, 80]; *и з(ν) Нгьмець* (про Німеччину) [КСУМ : Розм., 43 зв.]; *зъ Сєрбами* (про Сербію) [СЛУМ, 3, 16].

Переважну більшість наведених лексем засвідчено у формах місцевого та родового відмінків (із прийменниками), які можна схарактеризувати як типові синтаксичні позиції іноземних топонімів у староукраїнських пам’ятках. У вказаних вище сполуках прийменники позначають: 1) напрям руху мандрівників (прийменник *з* + Р.в.): *ω(t)кудъ идєшь изали з замора: идү з(ν) Франціи / з(ν) Анкглїи / и з(ν) Нгьмець* [КСУМ : Розм., 43 зв.], (*сє / до* + Р. в.): *А гдебы, еще не утекаючи сь Кракова до Острога, ехаль до Рьму...* [СЛУМ, 17, 101]; 2) кінцевий пункт мандрівок (прийменник *в* + М.в.): *...з вло(с)ки(х) сторо(н) выгна(л), с которы(х) єдны в ышпанѣи, другые в франъции вєгьли...* [КСУМ : Кр.Стр., 52]; 3) місце перебування / розташування: *мєшкаючого в^ν*

Антверпії [КСУМ : Розм., 2–2 зв.]; 4) адресу відправника (отримувача) кореспонденції: *листъ, з Риму писаний, зъ новинами* [КСУМ : АрхЮЗР, 1/І, 479]; 5) походження особи: *Елена ... была родо(м) и(з) англией, нево(л)ница Коста(н)тина ве(ли)каго цѣсарѧ...* [КСУМ : Крон., 37 зв.]

У хроніках зафіксовані й історичні назви сучасних країн, напр.: *Галлія > Франція... тегнули до га(л)лис (которую тепер францыєю зовемо)...* [КСУМ : Кр.Стр., 39 зв.] У «Синонімі славеноросскій», яка є першим відомим словником, реєстр якого становить лексика української літературної мови [Німчук 1964]), хоронім *Анлыя* витлумачено за допомогою екзотопоніма *Вритан/ї/я* [СС, URL: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz70.htm>]. Прикметно, що в пам'ятках розгляданого періоду зафіксовано й інші лексичні варіанти назв країн: *Голѧнді[ѧ]* [НН, с. 287, 61 зв.] – *Нѣдерлѧнд[ѣ]* [НН, с. 277, 45 зв.] Проаналізовані джерела засвідчують правописні варіанти *в Англій – з(ν) Анкглій – Анлыя, до Гишпаніи – до Испаній – в ышпангы*, які, ймовірно, відбивають відмінності у вимові українцями назв чужоземних країн. Деякі ойконіми запозичені з латини, що пояснює особливості їхньої форми: *Медіоѧлѧнѣ* < (лат.) *Mediolanum* – ‘Мілан’, *Монакумѣ* (лат.) < *Monacum* – ‘Мюнхен’, *Бононі[ѧ]* < (лат.) *Bononia* – ‘Болонія’. Імовірно, з латини запозичено й ойконім *Лон(ѣ)дѧні[ѧ]* < (лат.) *Londinium* – ‘Лондон’ [НН, с. 283, 56 зв.], який зазнав граматичної трансформації у форму жіночого роду (пор. *Londona* (ж.р.) в сучасній латиській мові [<https://lv.wikipedia.org/wiki/Londona>]). Окремого коментаря, на нашу думку, потребують лексеми на позначення Голландії та Іспанії. Так, привертає увагу морфологічний варіант сучасного хороніма *Нідерланди*, ужитий у чоловічому роді однини – *Нѣдерлѧнд[ѣ]*. Послідовне вживання саме цього екзоніма, ймовірно, пояснюється етимологією – ендонімом *de Nederlanden* ‘нижні землі’ (збірне поняття, яке в різний час охоплювало території сучасних Нідерландів, Бельгії, Люксембургу і, частково, Франції та Німеччини), з якого автор виокремив певну конкретну землю, яку він мав на увазі.

Найповніше в пам'ятках XVI – кінця XVII ст. представлено назви на позначення Іспанії та її частин. Це і власне гіперонім у різних варіантах написання: *Гишпанїа*, *Испанїа*, *в ышпангѣ*, *оу ишпанїи*; його перифрази у формі АСС: *кролѣвств[о] Гишпанск[оє]* [НН, с. 264, 28 зв.], а також назви окремих іспанських королівств та міст: *Албу́ла* (ймовірно, сучасне місто Авіла), *Гиспáл[ь]* (вірогідно, сучасне місто Севілья), *Каталóні[а]* [НН, с. 280, 51 зв.], *кролѣвств[о] Аратóнск[оє]* [НН, с. 280, 50 зв.], *Валéнцы[а]* [НН, с. 272, 39 зв.].

На прикладі топоніма *Испания* та похідних від нього можемо простежити зміни, які відбувалися в написанні цих лексем з XVI до XXI ст., що зафіксували пам'ятки староукраїнської та сучасної української мови: кінець XVI ст. → *в ышпангѣ* 'Іспанія' [КСУМ : Кр.Стр., 52 зв.]; XVII ст. → 1) *в Гешпанских краинахъ* (початок XVII ст.); 2) *в гишпании* 'Іспанія' [КСУМ : Розм., 2–2 зв.] – середина XVII ст.; 3) *до Гишпанїи* [НН, с. 272, 40 зв.] – 1665; 4) *до Испанїи* [АР, с. 113–114] – 1676 р.; 5) *гишпанъ* 'іспанець' [СЛУМ, т. 6, с. 211]; XVIII ст. → *гишпанск[оє] вино* [М. II, с. 327–328, 18.10.1729 р.]; *по Гишпанску* [ХЖ, 31.01.1722, URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan24.htm>]; XIX ст. → *Гишпанія* [СГ, т.1, с. 284]; XX ст. → *Еспáнія* [ПС, с. 167]; XXI ст. → *Испáнія, Королівство Испáнія* [ОСУМ, с. 169]. Упродовж століть уживаним був варіант із протетичним [г].

Для розуміння підґрунтя цих розбіжностей варто звернутися до мови оригіналу. Початковою є форма *Hispania* й, відповідно, вислів *Laus Hispaniae*, уживаний для опису історії народів Іберійського півострова у хроніках Ісидора Севільського (VI–VII ст.). Після об'єднання Кастилії та Арагону в XII ст. уже задокументовано ендонім *España*, який разом зі словосполученням *Reino de España* 'Королівство Іспанія' набув кодифікації та офіційного статусу назви країни. Однак річ у тім, що звук, позначуваний літерою **h**, в іспанській мові на початку слова не вимовляється, це данина історичній традиції написання. Водночас українські пам'ятки фіксують варіанти лексеми із початковим [г], а також із [ш] у корені, що є близьким до вимови напівшиплячого звука [s] в іспанській мові.

Екзонім *Гишпанія* закріпився в узусі, про що свідчить відповідна фіксація лексеми в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка [СГ, т. 1. с. 284]. За фонетичним принципом передано лексему *Еспанія* і в українському правописі 20–30-х рр., зокрема у «Правописному словнику» Г. Голоскевича [ПС, с. 167], що найточніше відповідає вимові назви країни в оригіналі. Втім, у сучасній українській літературній мові переважив екзотопонім *Іспанія*, що є швидше мовним анахронізмом із погляду становлення відповідного ендоніма в іспанській мові. Водночас перифраза в сучасній літературній мові *Королівство Іспанія* корелює з традицією називання цієї країни, відбитою в АСС *кролéвств[о] Гишпáнск[оє]*, зафіксованій іще в XVII ст.

У писемних пам'ятках аналізованого періоду вербалізовані уявлення українців про європейську географію, що дозволяє віднести назви географічних об'єктів Європи до окремого семантичного поля «Географія». Певні топоніми слугували орієнтиром для локалізації оповіді: *єсть за (ш)вєцїєю... поўща вєліка, котóраа єст на осьмьдєса(т) мїль нгьмєцки(х)* (увагу привертає АСС *мїль нгьмєцки(х)*) [КСУМ: Крон, 26 зв., Львів, поч. XVII ст.] В іншій хроніці лексеми на позначення країн Північної Європи сполучаються з відповідними гідронімами (АСС): *вси бєрєги остьли на о(с)тато(к) а(ж) до Лодоватого и ба(л)ты(ц)кого... морє которє тепє(р)...фила(н)дию и швєцию обливає(т)* [КСУМ: Кр.Стр., 92, б.м.н., 1582].

Знання кліматичних особливостей грецьких гір демонструє такий фрагмент із проповіді невідомого автора початку XVII ст: *оуча(т) натуралиствовє и(ж) олимпъ гора мєжи вєтъми горами першаа, нє бои(т)са нгькгде грому, вгътровъ срогихъ бұри, и градовъ, бо нгьгде на єй громъ нє приходи(т)* [КСУМ: Проп.р. 244 зв., б.м.н.] Прикметно, що дериват від зазначеного ороніма входив до складу АСС *оли(м)пски[є] игриска*: *Тáа є(ст) пєр(в)шаа нáша потрєба, и тáа є(ст), æ(к) на в́ны(х) вли(м)пски(х) игр(í)ска(х) пєршаа пробáцїа, смако(в) и чрєва нáшего...* [КСУМ: Кас., б.м.н. сер. XVII ст.]. *Олимп* ужито й у метафоричному значенні: *Свѣти(т) Шлѹмпъ з' звѣздами: мáрсъ тѣ(т) же складаєт' Тáрчи свой при Кр(с)та(х): сна(т) Могиловъ*

зна́єть [КСУМ : Евфон, МІКСВ, 307, Київ, 1633]. Як перифразу на позначення іноземних (зокрема, європейських) країн можна тлумачити лексему *Заморе* ‘заморська країна’: *ω(t)кудь идєшиь изали з замора: идү з Франції* (к. XVI ст.) [СЛУМ, 10, 101]. У цьому контексті заморська країна – це Франція.

Високу номінативну щільність вербалізаторів приядрової зони концепту ЄВРОПА спостерігаємо в барокових проповідях. Відомо, що виразною лексичною ознакою творів конфесійного стилю XVII ст. є розмаїття онімів, що є свідченням високої ерудиції тогочасних українських авторів. Ораторсько-проповідницький твір як основний жанр художньої словесності XVII ст. був тим джерелом, з якого український слухач і читач черпали уявлення про здобутки світової культури. Так, існували дві тенденції в освоєнні іншомовних онімів на ґрунті української мови: з одного боку, автори прагнули дотримуватися канонічних форм, засвідчених Святим Письмом; з іншого – проповіді зафіксували їх адаптовані варіанти [Зелінська 2013, с. 236].

Аналізуючи староукраїнську проповідь XVII ст., Ю. Олешко відзначає розквіт проповідництва, який припав на ту добу, наголошуючи на змінах дискурсивної парадигми, що відбувалися паралельно з функціонуванням традиційного проповідництва. Ці зміни полягали в появі нових дискурсивних практик (‘сукупності правил когнітивної і комунікативної поведінки, не усвідомлюваних мовцями’), зумовлених переорієнтацією української інтелігенції Речі Посполитої на західноєвропейський інформаційно-культурний простір. Так, на думку дослідниці, «“новий” тип казання не відкидає грекослов’янських здобутків, але водночас враховує європейський досвід і розвивається тенденційно з польським проповідництвом» [Олешко 2016, с. 116].

Як зазначає О. Ніка, досліджуючи локаційний модус староукраїнського тексту, «просторово-часова ідентифікація процесу мовлення відповідала інтерактивній спрямованості текстобудови, особливо це стосувалося полемічних і ораторсько-проповідницьких текстів другої половини XVI – першої половини XVII ст.» [Ніка 2009, с. 347]. Такими ідентифікаторами у

збірнику казань «Небо новое» Й. Галятовського, зокрема, виступали топоніми, за допомогою яких у проповідях окреслено вектор руху паломників-героїв оповідань. Наприклад, згадується «Гѣлсинъ, авва⁹ монастыря Ремменскогѡ», який «гѣхаль з(ъ) Дѣцѣи до Англїи през(ъ) мѡре» [НН, с. 248, 4 зв.]; «жыдъ на има́ Іаковъ», який прямував «з(ъ) Лон(ъ)до́нїи, мѣста англїйскогѡ, до Увѣнтонїи...» [НН, с. 283, 56 зв.]; описано подорож до Франції європейця «на има́ Петръ де Ала́ва», який «їхал(ъ) през(ъ) мѡре до Фла́ндрїи, до мѣста, Руанъ названо́го» [НН, с. 272, 39 зв.], паломництво святоблिवого сімейства: «В земль Гишпа́нской еде́нь члѣкъ побѡжнѣи з жонѡю побѡжною и з(ъ) сѣномъ млѡде́нцемъ цнотлївы(м) шлї до мѣста Компостѣль¹⁰» [НН, с. 264, 28 зв.]; окреслено маршрут судна: «Еде́нь ѡкрутъ¹¹ Сетубалѣнскїи¹² шшоль з(ъ) Люзитанїи¹³ до Гишпа́нїи» [НН, с. 272, 40 зв.] чи пункту початку/призначення морської мандрівки: «Еде́нь члѣкъ побѡжнѣи на има́ Дыда́кусь де Сара́віа їхаль водою з(ъ) Га́ндыгъ до Валѣнцѣи, мѣста в(ъ) кролѣвствѣ Гишпа́нскомъ» [НН, с. 272, 39 зв.]; «З Бавѣрскои земль, з(ъ) мѣста Мо́накумъ¹⁴, еде́нь члѣкъ през(ъ) мѡре гѣхаль з(ъ) Іер(с)ліму до ѡ(т)чѣзны» [НН, с. 276, 44 зв.]

«Популярним» маршрутом подорожей тогочасних українських релігійних діячів та посадовців були поїздки на збори релігійного (собор) чи суспільно-політичного характеру (сейм), які проводилися в Європі: *А в том часе наступилъ сеймъ у Варшавѣ, на которий воевода кієвскїи з великою потужностю прїехалъ* [КСУМ: Перест., 37, Львів, 1605–1606]. Італійські міста Феррару та Флоренцію згадано в описі подорожі Ісидора Київського на

⁹ Авва – ‘настоятель монастыря’ [КР, с. 348].

¹⁰ Сантьяго-де-Компостела (ісп. Santiago de Compostela) — муніципалітет і місто в Іспанії, в автономній спільноті Галісія, провінція Ла-Корунья, комарка Сантьяго. Головна окраса і святиня — Собор святого Якова, до якого веде один з найбільших і найстаріших паломницьких шляхів світу.

¹¹ Округ ‘корабель’ [КР, с. 441].

¹² Сетубал (порт. Setúbal; МФА: [sɨ.ˈtu.baɫ], Ситубал) — муніципалітет і місто в Португалії, в окрузі Сетубал, центр Сетубальського єпископства.

¹³ Лузитанія (лат. Lusitania), або Лузитанська Іспанія (лат. Hispania Lusitana) — у 27 до н. е. – 410 роках римська провінція на заході Піренейського півострова. Охоплювала більшу частину сучасної Португалії та південно-західну Іспанію (частини провінцій Естремадура, Саламанка й Авіла).

¹⁴ (лат.) Monacum – ‘Мюнхен’

Флорентійський собор (див. також §2.2.5): *А такъ застѣдавши на намовѣ оу фєрари... оу флорѣнціи (бо з фєрари дла повѣтра выѣхали)... многіє артикулы до спору а наболшеї востѣчници заходникомъ задаючи съборовали* [КСУМ: Ист.флор.син., 37 зв.] Як пише О. Ніка, досліджуючи полемічні тексти другої половини XVI – першої половини XVII ст. у контексті діахронної діалогічності, у викладі автором згаданої вище «Історії...» дій київського митрополита Ісидора прочитується загальна оцінка унії. На думку дослідниці, «“Історія...” – один із варіантів тенденційного викладу церковного собору за антиунійним проправославним спрямуванням» [Ніка 2009, с. 161].

У проаналізованих оповіданнях збірника Й. Галятовського «Небо новое» європейські хороніми й ойконіми виступають у ролі обставини місця. Типова позиція таких обставин – початок першого речення оповідання: «*В Фландрії єденъ маларъ маліоваль образъ престѣби бѣи...*» [НН, с. 289, 64 зв.]; «*В Англіи єденъ члѣкъ на имѣ Рѳгеръ мѣлъ цѳрку, в(ѣ) которую вступилъ злый дѣухъ и мѣчилъ ей. Провадѣли ей до мѣстѣчка, // названого **Іписнѣнтул**, где былъ образъ преч(с)тои двѣи бѣи*» [НН, с. 289, 64 зв.]. В останньому прикладі місце дії оповіді конкретизується ойконімом *Іписнѣнтул* (запозичення походить від *Irisnuntchium* – середньовічної назви англійського містечка [Яковенко 2017, с. 416]).

У значній частині оповідань засвідчено назви європейських міст: «*в Болонїи¹⁵, єденъ млоденецъ на имѣ Райнеръ...*» [НН, с. 275, 42 зв.]; «*В Рѣмль былъ в(ѣ) яскѣнѣ базилѣшокъ, который ядомъ своїмъ много людѣй заразилъ и морѣл(ѣ)*» [НН, с. 305, 89 зв.], «*В мѣстѣ Флорѣнціи была значна блѣдница на имѣ Венедѣкта...*» [НН, с. 262, 24 зв.]. Названий ойконім зафіксований і в текстах актових джерел: *славѣтного пана Вилгелма Екена, мѣсчанина, обывателя и купца з мѣста Флоренции* [ТУ : №222, Володимир, 1634]. Ойконіми нерідко комбінуються з хоронімами чи похідними від них у складі

¹⁵ Болонія (італ. Bologna від лат. Bononia) — одне з найважливіших міст Італії, центр регіону Емілія-Романья та однойменної провінції.

АСС: «в мѣстѣ Бононіи, в(ѣ) провинціи Колѣнской, еднѣ двѣица іменемъ Алхейда зостѣла иножїнею, котрѹю преслѣдовалъ и скушалъ злый дѹхъ...» [НН, с. 310, 95 зв.]; «В Сабавдіи¹⁶ єсть мѣсто, Монтѣни названоє, в(ѣ) которомъ образъ пречїстои двѣи бѣи едїнъ лотрѣ¹⁷ вѣжилъса мечемъ удѣрити» [НН, с. 292, 68 зв.]; «В мѣстѣ Артѣзїи, в(ѣ) провинціи Нѣдерланду, еде(н) законникъ нѣбожнїи...» [НН, с. 256, 15 зв.]. У деяких казаннях місце дії оповіді зазначено в середині чи наприкінці речення: «Валдрѣда, зѣзнаѣ невѣста, тды єї пѣрстенъ преч(с)тои бѣи знайдѹючїйса ещѣ в(ѣ) Ключѣ¹⁸ мѣстѣ...» [НН, с. 259, 19 зв.], «Невѣсты з(ѣ) кѣстей слонїовыхъ рѣбѣтъ пѣрстенъ и посылаютъ до мѣста Перѹзїумъ¹⁹ названоє...» [НН, с. 258–259, 19 зв.]

Чудо, що сталося в давньогрецькому місті Мірра за участі купця, який прямував «з(ѣ) Свцилїи до Испанїи», описує А. Радивиловський у «Слові...», присвяченому Святому Миколаєві [АР, с. 113–114]; в іншому оповіданні Й. Галятовського йдеться про «пренесѣнїє мѣщей свѣтого Нїколаѣ з(ѣ) Мірры до Барѹ²⁰, мѣста влѣскоє...» [НН, с. 330, 126 зв.].

Європейські топоніми в текстах казань засвідчують належність дійових осіб оповідань до тієї чи тієї країни Європи: «Антѣнїи Хамбѣрїи з(ѣ) Англїи, тды до жрѣделъ тѣплыхъ и здоровыхъ гѣхаль...» [НН, с. 296, 75 зв.]; «Балвохвалцѣ²¹ в(ѣ) Каталѣнїи двѣи, на руках(ѣ) своих(ѣ) дитѣтко держачую, шановѣли и ѣобразъ єї кѣждоєго рѣку по ѹлицахї носїли» [НН, с. 280, 51 зв.]

Окрема тематична рубрика оповідань – чудодійний порятунок від хвороб, пошестей та стихійних лих, які спіткали європейців. Часто розповіді про це починаються підрядними обставинними часу з називанням місця події: «Гды в(ѣ) Італїи было великоє трасѣнь(є) землѣ...» [НН, с. 263, 26 зв.]; «Гды было вѣ

¹⁶ Сабавдія (італ. Sabaudia) — муніципалітет в Італії, у регіоні Лаціо, провінція Латина.

¹⁷ Лотр — ‘розбійник, злодій, грабіжник’ [КР, с. 440].

¹⁸ Ключ (фр. Cluses) — муніципалітет у Франції, у регіоні Овернь-Рона-Альпи, департамент Верхня Савоя.

¹⁹ Перуджа (італ. Perugia) — місто та муніципалітет в Італії, у регіоні Умбрїя, столиця провінції Перуджа.

²⁰ Барі (Місцевий діалект: Bare; лат. Barium; грец. Βάριον) — місто і значний порт на півдні Італії поблизу Неаполя. Адміністративний центр провінції Барі в області Апулія. Покровитель — святий Миколай, мощі якого зберігаються у місцевій базиліці святого Миколая з 1087 року. Це місто дало ім'я українському місту Бар.

²¹ Балвохвалца ‘ідолопоклонник, поганин’ [КР, с. 438].

Рѣмь повѣтре...» [НН, с. 297, 77 зв.]. Згадано персонажів легенд з Італії: «Колиба, девіца в(ѣ) **мѣсто Медіоланѣ**²², повѣтремъ была заражена и южъ умертї мала...» [НН, с. 276, 43 зв.] та Голландії: «Єдна невѣста геретѣчка в(ѣ) **Голандїи**, рѣдчи, великою бѣлезню была знѣта» [НН, с. 287, 61 зв.]; «Єденъ млынарѣ в(ѣ) **Нѣдерландѣ**, в(ѣ) **сельѣ**, названомъ **Любекѣ**, паралѣжемъ зараженный, мѣлѣса з(ѣ) плѣчемъ престѣи двѣ бѣи...» [НН, с. 277, 45 зв.]

СП «Історія» репрезентоване хоронімами й ойконімами в описах історичних епізодів, де йдеться про європейських полководців, війська та воїнів (пор. із козацькими літописами, див. розділ III). Ужиті лексеми та АСС слугують для: а) позначення руху до певних міст Європи: «*Ольвѣрїи Темпелѣи гды з(ѣ) вѣйсками наступовѣль в(ѣ) **Бѣлѣи** на **мѣсто**, названое **Гѣлле** <...>*» [НН, с. 288, 63 зв.]; «*Гды приступѣль з(ѣ) вѣйсками своїми Рѣл(ѣ)лѣ подѣ **мѣсто францѣзкоє Карнѣтум(ѣ)**...*» [НН, с. 257, 17 зв.], б) уточнення інтенції дії: «*...Єденъ вѣинъ на имѣ **Іоанъ Риз(ѣ)зѣлманъ** блѣзнилъ престѣю бѣѣ **Галлѣнскую** устѣми своїми, обѣѣѣѣѣ еї **до Бруѣеллѣ** запровадѣти и на рынку спалѣти» [НН, с. 288, 63 зв.]*

Як засвідчують тексти пам'яток, зокрема й наведені раніше контексти, розглянуті лексеми репрезентують СП «Духовна культура» і «Географія».

Зафіксовані в текстах пам'яток топоніми дають змогу простежити, як відбувалися мандрівки українців Європою: *Але неблизкую мели дорогу, где муселисмы великихъ праць и трудностей поднѣти, и, за помочью Божою, доехали есмо **Риму** въ семь недѣль, съ **Кракова** выехавши, спешно и уставично едучи* [КСУМ : АрхЮЗР, 1/І, 482, Рим, 1595 р.]

Деякі з топонімів трапляються в пам'ятках частіше, окремі ж зафіксовано лише в певному контексті. Наприклад, ойконім *Рим* пам'ятки XVI – кінця XVII ст. документують системно й у різних контекстах, найчастіше – релігійному (Рим як осердя католицизму; спротив союзу з Римом – унії): *...окружили всѣ предѣла латинские, **Венецкую державу, Рим, во Влошех**...* [СЛУМ, 15, 101,

²² (лат.) Mediolanum – 'Мілан'.

1608–1609 рр., І. Вишенський]. Цікаво, що в латинському (‘католицькому’) Римі видруковано календар руською мовою: *И пишет Потей в тых же остатных книжках своих нынѣшних о новом календару, который есте в **Рымѣ** по руску выдруковавши, принесли з Рыму, хвалячи той богопротивный календар, якъ есть добрый и вельми потребный* [КСУМ : Перест., 45, Львів, 1605–1606].

В іншому фрагменті ойконім *Рым* ужито як в основному значенні ‘місто’, так і, ймовірно, метонімічному – ‘римська єпархія’: *А в писмѣ святомъ ничего не найдеш, абы Петръ святой в **Рымѣ** мѣлъ столецъ епископскій держати и **Рымови** учителемъ епискомъ быти* [КСУМ: Перест., 51, Львів, 1605–1606]. Значущість Рима як християнського осердя підкреслює той факт, що цей ойконім використовували й на позначення інших міст (у поєднанні з прикметниками *новий, другий, третій* тощо): *по(д)мо за(с) коста(н)тинопо(л)ского патрїарха которое мѣсто и **новы(м) римо(м)** есть* // [КСУМ: Розм.пап., 14 зв., б.м.н. 1598]. Варто зазначити, що лексема *Рим* залежно від контексту могла номінувати італійське місто (як у наведеному вище прикладі), водночас її використовували на позначення Римської імперії (якщо йшлося про стародавню історію Європи): *Палемо(н)²³ в **римѣ** бы(л) славны(м) кгра(м)матико(м) за тивериа цесаря и за кла(в)диа* [КСУМ: Кр.Стр., 72 зв., б.м.н. 1582].

Затятий противник католицизму та унії З. Копистенський у полемічному творі «Палінодія, або книга оборони» визнавав, що українці здобували науку в католицькій Європі (Німеччині), хоча це й не робило з них католиків: *И мы Россове, если для наукъ въ краи Нѣмецкїи удаемося... по Грецкїй розумъ удаемося, гдѣ якъ свое власное, заходнимъ отъ Грековъ на часъ котороткїй повѣреное, отбираемо, зъ ростропностю еднакъ сметье отметуемо, а зерное беремо, уголе зоставуемо, а золото выймуемо* [КСУМ : Коп. Пал., 900–901]

²³ Палемон, або Полемон — легендарний князь, персонаж литовської національної міфології XVI ст. Родоначальник литовської династії Палемоновичів. Головна фігура литовського фундаційного міфу. Згідно з легендою був «римським княжичем», але в часи імператора Нерона втік із Риму із півтисячею шляхетних родин, дістався по морю до Німана і заснував першу литовську державу в Жемайтії.

(пор. із міркуваннями Христофора Філалета про національну ідентичність в «Апокрисісі», див. § 1.3.1).

Про протилежні наслідки такого навчання писав І. Борецький: *так иж Русь, посполитовавшись з ними, позавидѣли их обычаем, их мовѣ и наукам, и не маючи своих наукъ, у науку рымскіє свое дѣти давати почали, которые за науками и веры навыкли* [КСУМ : Перест., 26 зв.]. Варто зазначити, що поняття «наука» в полемічних текстах ототожнювалося з поняттям «віра», виступаючи, за Г. М. Наєнко, практично рівноцінним компонентом у структурі концепту НАУКА. Значення науки як тлумачення Святого Письма, християнського віровчення реалізувалося в комбінаторних зв'язках стрижневого субстантива наука з відповідними атрибутивами-кваліфікаторами (АСС): *апостольская наука, бозская наука, небесная наука, римская наука, наука християнская* тощо [Наєнко 2013, с. 63].

Українські книжники XVI ст. сприймали Рим як потужний освітній центр Європи: *А гдебы, еще не утекаючи съ Кракова до Острога, ехаль до Риму, знашоль бы тамъ не одного Клявиуша, который бы его математики научиль* [СЛУМ, 17, 101, 1559 р.] Про важливість ойконіма Рим, який уже був конотованим, для концептуальної і мовної картин світу українців у XVI – першій половині XVII ст. свідчить паремія, у якій він фігурує: *Не все то теды Перунъ, што зъ Риму гремитъ* [КСУМ : Коп. Пал., 667] (пор. із пареміями, зафіксованими в кінці XVII–XVIII ст., розділ III).

Наведені вище топоніми реалізують свої значення (включно з конотаціями) у СП «Релігія» та СП «Духовна культура» < ССП «Наука та освіта».

Отже, значну частину приядрової зони концепту ЄВРОПА XVI – кінця XVII ст. (77 лексичних одиниць) становлять назви на позначення європейських країн і міст, а саме: хороніми, ойконіми та полісемічні лексеми у значенні певної країни (*въ венгрехъ, въ влошехъ, въ Немцахъ*). Підвищену номінативну щільність названих вербалізаторів концепту ЄВРОПА спостерігаємо в барокових проповідях (39 номінацій) та історичних хроніках (21 номінація).

Для виокремлених номінацій характерна лексична, орфографічна й морфологічна варіативність, зумовлена, зокрема, тривалим процесом адаптації та внормування запозичених назв (екзотопонімів) у староукраїнській мові. Розглянуті лексеми з урахуванням їхніх конотацій та контекстів уживання входять до СП «Історія», «Географія», «Духовна культура», «Релігія».

2.2.2. Етноніми й катойконіми

Активними вербалізаторами приядрової зони концепту ЄВРОПА у проаналізованих нами різножанрових українських пам'ятках XVI–XVII ст. виступають етноніми (назви народів) та зрідка катойконіми (назви мешканців певної місцевості, похідні від топонімів), які репрезентують розмаїття європейських народів, їхні історичні контакти та відносини (зафіксовано 99 лексем у 53 контекстах).

Як зазначає М. Бондаренко, погляди українських лінгвістів на термін *етнонім* та його місце в онімній системі української мови різняться: можна виокремити два протилежні підходи: 1) вузьке розуміння етнонімів як апелятивів, що тісно пов'язані із власними назвами (Д. Бучко, Ю. Карпенко, Н. Ткаченко та ін.); 2) широке розуміння етнонімів як своєрідних власних назв племен, народів, народностей, націй і под. (О. Стрижак та ін.) [Бондаренко 2023, с. 124]. Із нашим дослідженням корелює визначення етнонімів Ю. Карпенка, згідно з яким, «не маючи жодної з головних ознак власних назв, етноніми належать до загальних назв, але таких, що дуже тісно пов'язані з власними діахронічно, у своїх генетичних, словотвірних відношеннях. Так, від назви племені *англи* утворено власну назву країни *Англія*, а від цієї останньої — назву нації *англійці*. Такими ж є словотвірні відношення назв *франки* — *Франція* — *французи*. Загальна назва народу і власна назва країни можуть структурно збігатися, пор. *русь* і *Русь*» [Карпенко 2004, с. 179].

У проаналізованих джерелах староукраїнської мови зафіксовано етноніми із суфіксами: а) *-инь*: *болгаринь* [СЛУМ, 3, 15–16], *венгринь* 'угорець' [СЛУМ,

3, 225–226], *волошинь* ‘молдаванин, волох’ [СЛУМ, 4, 215–216], *гречинь* / *гречинь* / *кгречинь* ‘грек’ [СЛУМ, 7, 83], *елиннь* ‘грек’ [СЛУМ, 9, 45]; б) –*ин(а)*: *Нѣмчина* [Мел., 1589 р.]; в) –*анинь*: *гречанинь* ‘грек’ [СЛУМ, 7, 83], *мултанинь* / *мултянинь* / *мунтанинь* ‘молдаванин’ [СЛУМ, 18]; г) –*чикъ (чік)*: *ангелчикъ* / *анкелчикъ* / *анькгелчикъ* / *англійчикъ* / *анкглійчикъ* ‘англієць’ [СЛУМ, 1, 105], *інфлантчи(къ)* ‘мешканець Інфлянтів (Лівонії)’ [Сак.]; г) нульовим суфіксом: *влохъ* ‘італієць’ [СЛУМ, 4, 112–113], *грекъ* [СЛУМ, 7, 82], *лахъ* ‘поляк’ [КСУМ : ЛБ, 221, 1627], *сербъ* [КСУМ : АрхЮЗР 6/І, 504], *харватъ* [КСУМ : ЛБ, 221, 1627 р.], *шотъ* [ТУ : 246, 259]; д) –*ец(ь)*: *нѣмецъ* [СЛУМ, 1, 105]; е) для творення фемінітива задіяний суфікс –*к*: *влошка* ‘італійка’ [СЛУМ, 4, 113].

У староукраїнських пам’ятках розглянутого періоду засвідчено катойконіми із суфіксом –*чикъ (чік)*: *аѳинчіки* ‘мешканці Афіні’ [СЛУМ, 1, 147], *генуєнчикъ* ‘мешканець Генуї’ [СЛУМ, 6, 203]; –*анинь*: *аѳна парижанина* [КСУМ : Ист.фл.син., 37].

Імовірно, переклади зі старопольської на староукраїнську зумовили запозичення деяких словотвірних формантів, властивих польській мові. Пор. *англійчикъ*, *анкглікъ*, *аѳинчікъ*, *брукселчикъ*, *генуєнчикъ*, *по(р)тукга(л)чикъ* з *Anglik* ‘англієць’, *Ateńczyk* ‘афінець’, *Brukselczyk* ‘брюсселець’, *Genueńczyk* ‘генуезець’, *Portugalczyk* ‘португалець’. Також знаходимо ідентичні відповідники лексемам *влохъ* – *Włoch* ‘італієць’, *влошка* – *Włoszka* ‘італійка’, *гишпанъ* – *Hiszpan* ‘іспанець’, *немци* – *Niemcy* ‘німці’, *Поляци* – *Polacy* ‘поляки’, *швайцаръ* – *Szwajcar* ‘швейцарець’.

Деякі етноніми та катойконіми засвідчені переважно у формі множини: а) із суфіксом –*ов(є)*: *вє(н)кгровє* [КСУМ : Кр.Стр., 68 зв.], *волоховє* ‘жителі Молдавського князівства; молдавани, волохи’ [СЛУМ, 4, 211–212], *гишпановє* ‘іспанці’ [КСУМ : 1582 Кр.Стр., 26 зв.], *саксоновє* / *сасовє* ‘сакси’ [КСУМ : Кр.Стр., 34], *Ѡранцузовє* [КСУМ : Відп.ПО, 1105], *шотовє* ‘шотландці’ (шотландська імміграція в Речі Посполитій) [ТУ : 246, 259]; б) –*ан(ы)* / –*ан(ы)* / –*ян(ы)*: *аѳиняны* ‘мешканці Афіні’ [СЛУМ, 1, 147], *голяндяны* ‘голландці’ [УП-2, 429], *италияны* ‘італійці’ [УП-1, 152–153], *италіяны* ‘італійці’ [УП-2, 550],

іспань ‘іспанці’ [СЛУМ, 13, 240];], *мозо(в)шань* (*полєки*) [КСУМ: Кр.Стр., 53 зв.]; в) *-ан(е), -ан(є)*: *гданщане, кгданщане* ‘мешканці Гданська’ [СЛУМ, 7, 133], *мултчане* ‘молдавани’ [СЛУМ, 18]; *римчане* [КСУМ: Ист.фл.син, 49 зв.]; г) *чїк(и)*: *аоїнчїки* ‘мешканці Афін’ [СЛУМ, 1, 147], *чик-* + *-ов(є)*: *по(р)тукга(л)чикове* ‘португальці’ [КСУМ : Кр.Стр., 26 зв.]; г) *їк(и)*: *анкєліки* ‘англійці’ [УП-2, 539; 552]; д) *-ар(ы)*: *швайцары* ‘швейцарці’, *швайчары* [УП-2, 552]; е) *-ц(и) / -ц(ы)* (*е* суфікса *-ець* у множині випадає): *немци / нгьмци / нгьмци* [УП-2, 126–127]; є) із нульовим суфіксом: *волохи* ‘жителі Молдавського князівства; молдавани, волохи’ [СЛУМ, 4, 211–212], *угре* ‘угорці’ [СЛУМ, 7, 82], *угры* [УП-2, 125], *чехи* [КСУМ : Кр.Стр., 90 зв.; Аз.В., 230; УП-2, 124], *шоти*²⁴ ‘шотландці’ [ТУ : №191, с. 258]; *венеты* ‘венеціанці’ [СЛУМ, 3, 226]; ж) *-ак (и)/-як (и)*: *словаки* [КСУМ : Кр.Стр., 39 зв.], *Поляци* (тут суфікс в однині *-як*) [КСУМ : Перест., 49–50 зв.] (пор. із польською: *Polak* (Н.в.одн.) – *Polacy* (Н.в.мн.)); з) *-уз(ы)*: *французы* ‘французи’ [УП-2, 552]. Історичні чергування приголосних [х] → [ш], [х] → [с] простежуємо у фонетичних варіантах етнонімів на позначення італійців: *Влоши* [КСУМ : Відп.ПО, 1105], *влохи, влоси* [СЛУМ, 4, с. 112].

Наведені вище приклади засвідчують широку варіативність уживання етнонімів: навіть у межах одної пам’ятки на тій самій сторінці трапляються словотвірні варіанти *англїйчикъ / англїкъ*; орфографічні варіанти *немци / нгьмци / нгьмци*; *италияны / италїаны* тощо.

Прикметно, що лексему *англік* зафіксовано у словнику сучасного живого мовлення Львова «Лексикон львівський: поважно і на жарт» в основному значенні ‘англієць’, а також подано сталу словосполуку, де ця лексема є виразно конотованою: «*◇ англік з Коломиї* ірон. 1. ‘селюк з амбіціями, який вдає пана’ (ср, ст); 2. ‘єврей, який говорить зі специфічним акцентом || = бібер’» [ЛЛ, с. 59–60].

У пам’ятці XVI ст. ми натрапили на метатезу на позначення нідерландців: *индерлянъдовъ* (Р.в.) [КСУМ : АрхЮЗР, 6/І, 401].

²⁴ Шоти — шотландська імміграція в Речі Посполитій, в основному дрібне і середнього достатку купецтво, що здійснювало міжнародну торгівлю [ТУ, 351].

У проаналізованих текстах засвідчено синоніми на позначення назв народностей: *влохи (влоши, влоси)* – *италіяны, лахъ* – *полякъ і мосо(в)шаны (полаки), грекъ* – *елиннь, индерляньди* – *голянданы, угре* – *венгры*. Найбільшу варіативність (фонетичну, словотвірну, лексичну) спостерігаємо в лексемах на позначення греків: *грекъ / гречанинь / гречинь, гречинь, кгречинь / елиннь*; засвідчено також фемінітив *грекини*. У пам'ятці XVI століття ми натрапили на демінутив, за допомогою якого передано авторську модальність – *Полячков* [Мел., 1589 р.]

В українській поезії XVI–XVII ст. засвідчено етнонім *швайцары*, пов'язаний із хоронімом *Швайцарія*, який у новій українській літературній мові вживався аж до 20–30-х рр. XX ст. [див. Йогансен, с. 66]. Саме так кодифіковано цей хоронім в «Українському правописі» 1929 р. та «Правописному словнику» Г.Голоскевича (разом із похідними *швайцар, швайцарець, швайцарський*) [УП, §71; ПС, с. 618].

Зафіксовані фемінітиви *влошка* (пор. із польською *Włoszka*), *грекини* входять до фемінітивної підсистеми української мови XVI–XVII ст., яка, на думку дослідників, еволюціонувала відповідно до нових мовних і позамовних процесів ранньомодерної доби. Згідно з М. Брус, «упливи польської, латинської, церковнослов'янської та інших європейських мов зумовили входження численної кількості іншомовних слів до українського лексикону, а також творення фемінітивів на українському ґрунті від іншомовних основ. Історичним фактом стало те, що литовський статут того часу визнавав рівноправність обох статей. Жінки будь-якого стану могли виступати суб'єктом прав і зобов'язань, мати широкі майнові права, що й відобразилося на категорії фемінітивів» [Брус 2019, с.110].

Окремі з розгляданих лексем, за даними пам'яток XVI – кінця XVII ст., позначали не тільки національну належність, а й мали й інші лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), зумовлені процесами семантичної деривації внутрішніх ресурсів лексикону староукраїнської мови. До полісемічних лексем, зокрема, належить *нїмець*: 1. 'Особа німецької національності, основне

населення Німеччини': *пан Фреїтак, нємец, купецъ* [ТУ : №116, Луцьк, 1572]; 2. 'Німеччина (= держава)': *море въ Немцахъ* 'Балтійське море' [КСУМ : КЛ, 87]. 3. 'Військо Німеччини': *на завтрє знову нѣмциѣ шту(р)мовали...* [КСУМ : ЛТ, 169]. Можливо, друге значення лексеми зумовлене впливом польської мови: *Niemcy* 'Німеччина' => пор. *з(ν) Нѣмѣцъ* – *z Niemec* 'з Німеччини'.

Лексема *влохъ*, згідно зі «Словником української мови XVI – першої половини XVII ст.», має три ЛСВ: 1) італієць: *Маргарита, є(л): Перла. Влохъ, че(х), Лахъ. Бісеръ, Харватъ* (1627); 2) (у мн. Італія): *ми(р)та... дерево єсть вє влоше(х) которого ягоды ба(р)зо сма(ч)ны сүть* (1596); 3) власна назва: *бу(р)мистръ воло(ди)ме(р)ски(и) ганиба(л) вло(х)* (1567) [СЛУМ, 4, 112–113] (імовірно, йдеться про Миколая Ганнібеля «Влоха», див. §1.3.1.)

Катойконім *парижанин*, уживаючись поряд із ім'ям, імовірно, виконував розрізнявальну (ідентифікаційну) у значенні власної назви (прізвища): *А такъ кгда са были южъ вєъ на то(м) съборъ згромадили выбрали промежи себе захо(у)дници философа и рытора... великого красомовцу, ... сена парижанина* [КСУМ : Ист.фл.син., 37].

Полісемічною є й лексема *Римланє*. У пам'ятках вона реалізує такі ЛСВ: 1) народ, який населяв Римську імперію; 2) мешканці італійського міста Рим; 3) представники західного (католицького) віросповідання. Саме останній ЛСВ трапляється в пам'ятках найчастіше: *Але и Римла́не нато глу́хи сү(т), на подобе(н)ство аспида глухого который затыкаетъ оуха свой, и не хота(т) принати лъкарство* [КСУМ: Гр.Сл., 221, Київ, 1619]; *Нехай же дружатся с Кайном римляне, и положить их бог в такое ж каранье* [КСУМ: Скарга нищ., Укр.поез. 85, б.м.н., к. XVI ст.]; *Другій, о прѣснемъ хлѣбѣ, которого риманє в сакраментѣ оуживатъ* [КСУМ: Ист.флор.син., 37 зв.].

На позначення народів Європи в пам'ятках також уживали АСС із опорними субстантивами *народ, род, панство* та іншими в поєднанні з відтопонімним ад'єктивом, що ідентифікував національну належність цих етносів/осіб: *народ английский* [УП-2, 429], *немецкие вси народы* [КСУМ : Кр.Стр., 9 зв.–10]; *обивателем венецьким* [УП-2, 200], *пановъ Венецькихъ,*

панстве Венецкому [КСУМ : Прич., 7], *италийских полчыщ* [УП-2, 552], *род сикилійский* 'щодо сицилійців' [УП-2, 429], *италгійском родѣ* [УП-2, 459].

Про активність торгівельних зв'язків із європейськими купцями свідчать уривки з актових джерел Волині й Наддніпрянщини: *и ѿ кредитъ у купъцовъ кзданьскихъ* [ТУ : №161, 225, Луцьк, 1592], *...контрактъ был учынен с купъцомъ кзданскимъ паномъ Гавратомъ...* [ТУ : №221, 299, Люблін, 1633].

Згадки про титулованих осіб Європи оформлено за моделлю «антропонім + уточнювальна АСС із відтопонімним ад'єктивом»: «*Аріѡлдъ, князь Баварскій*» [НН, с. 290, 65 зв.], «*Рѡнта, кролевна венгерскаа*» [НН, с. 273, 42 зв.]; «*Маргарита, кроля венгерского цорка*» [НН, с. 307, 91 зв.]; «*Іѡанна, кролева французкаа*» [НН, с. 271, 39 зв.]. Проте часто наведено АСС, що містить титул та ад'єктив, який ідентифікує належність до певної країни: *царевича швецкого* [УП-2, 539], *уго(р)скаа к(р)* [королева] [КСУМ : ЛТ, 164], *кроль французский* [КСУМ : Розм., 23–23 зв.],

Розглядані мовні одиниці, що засвідчені в описах історичних епізодів, у яких брали участь європейці, репрезентують СП «Історія». Так, у масштабній хроніці М. Стрийковського, яка була перекладена з польської на староукраїнську в перших десятиліттях XVII ст. (українці цікавилися й захоплювалися цим літописом) (див. [Купчинський : 5–6]), ідеться про походження європейських народів, зокрема німців та прусів: *гоме(р) іафетовъ снѣ̃ друкѣй / w(t) которого идуть нѣмцы...* // *...іасцена, ѿ(t) того идучи влѡси* [СЛУМ, 4, с. 112]; *а ѿт аксанеса, на штос є вси єврѣские выкладаче згажаю(t), нѣмецькиє вси народы пошли* [КСУМ : Кр.Стр., 9 зв.–10]; *карыѿ(м) за(с) нѣме(ц)ки' четве(р)ты' кроніка(р), ѿ к[г]ота(х) пишучи, зове(т) и(х) быти нѣ(м)цами...* [КСУМ : Кр.Стр., 49 зв.];

У названій пам'ятці задокументовано історичні найменування європейських народів: *тыє пото(м) злучи(в)шисе з фра(н)цуза(ми) которы(х) в о(н) ча(с) галатами и целтами звано* [КСУМ : Кр.Стр., 39 зв.], *те(н) флороу(с) бы(л) галлікъ. албо францоу(з)* [КСУМ: Крон. 81, Львів, поч. XVII ст.]; до

певного етноніма іноді додається прикметник *старый* (що вказує на інший етнонім – стару назву того чи того народу): *Пополи те суть **стары(х)** // словако(в) на(з)ви(ска)* [КСУМ : Кр.Стр., 51 зв.–52], *неме(ц)ки' тєолокгь описуючи, та(к) пише ѿ кгота(х), зовучи и(х) гєтами, а кгєты (повгьдає(т)), то є(ст) **пруси старыє*** [КСУМ : Кр.Стр., 47 зв.]. Зокрема, хроніст згадує західнослов'янське плем'я, що заселяло територію сучасної Мазовії – історичну область у центрі Польщі: *в коро(т)ко(м) часє в такую велико(ст) прү(д)ко уро(с)ли, ижъ всъ прилєглыє народы, **мозо(в)шаны** полєки, и не(м)цо(в) превиишали* [СЛУМ, 18, КСУМ : Кр.Стр. 53 зв.].

У деяких фрагментах аналізованої хроніки, де йдеться про історичні контакти (переселення, завоювання тощо) європейських народів, відповідні етноніми перебувають у синтагматичних відношеннях, сполучаючись між собою: ... *завжды **нѣмцы** з словака(ми) сармата(ми) в прилєгло(сти) и в спо(л)но(м) товариствє для спо(л)ны(х) грани(ц) мєшка(ли)* [КСУМ : Кр.Стр., 39 зв.].

СП «Історія» репрезентують етноніми на позначення європейських народів як учасників воєнних конфліктів, що точилися на території Європи в різні періоди її історії. Відповідні вербалізатори фіксуємо в пам'ятках різних жанрів: 1) історичних хроніках: *вни всъ звытє(з)ства и рыцє(р)ски(х) сує(т)ностє(и) кривавобитныє бои нехто и(н)ши(и) не **вло(х)**, не **нѣмєць**, не мо(с)квити(н), не **гишна(н)**, не **кгрєчи(н)**, не **фра(н)цү(з)**, ани **а(н)гє(л)чикъ** показова(л), вдно лито(в)скиє кнаєжата* [КСУМ : Кр.Стр., 10 зв.]; б) актових книгах: *заславъши умы(с)лнє на то(т)актѣ людє(и) ѿсмъсотѣ служалы(х), дракгантовѣ, **вєнкгровѣ**, **волоховѣ**, **козаковѣ**, **нємъцовѣ**, **выбранъцовѣ**, зѣ стрє(л)бою ѿгнистою мушкетами, ручъницами* [КСУМ: ДМВН, 237, Ісаїки, 1643]; в) проповідях (в епізодах, запозичених із хронікальних творів): *«Мгѣсто, названоє Тервана²⁵, **антелчикове** гды взали и шарпали и запалили... <...> на*

²⁵ Теруан (фр. *Thérouanne*) – сучасна комуна у Франції. Свого часу Теруанський собор був найбільш містким у Франції, доки не був знищений у 1553 після облоги, яку здійснив Карл V Габсбург.

образъ была корона, которую хотѣлъ еденъ) ангелчикъ стрѣлою збити и струмити...» [НН, с. 291, 66 зв.], *«Гавріїль Остаіевскій, будучи жолнѣромъ въ по(л)скимъ войску, гды подъ) Гнізномъ зъ) шведами была утарчка²⁶...»* [НН, с. 313, 100 зв.], *«Филипъ Клівій жилъ въ) Бургундіи, потымъ на войну гхалъ противъ французовъ...»* [НН, с. 296, 75 зв.].

На користь того, що деякі зі згаданих народів сприймалися мовною свідомістю тогочасного українця не розрізнено, свідчать контексти, де різні етноніми позначають єдине змістове ціле (власне європейців) – іспанців, італійців, голландців, французів, угорців: *зобрав свѣши немалый полкъ и купу людей разныхъ наций, ку потребе своей... въ земли его королевское милости... мешкающихъ, то есть: гишпановъ, волоховъ, индерляндовъ, французовъ, венкгровъ и иньшихъ <...>* [КСУМ : АрхЮЗР, 6/І, 401]; *Маргарита, є(л): Перла. Влохъ, че(х), Лахъ. Бісеръ, Харватъ (1627)* [СЛУМ, 4, 112–113].

Про відмінності в мовах, якими розмовляли народи Європи, зазначено в хроніці М. Стрийковського: *Теды тежъ w(t)то(л) за спо(л)но(с)тю, и звичає(м) ро(з)маиты(х) азыка(в) мову свою зменили, бо шведове и дү(н)щики вла(с)ные иначе(и) моває(т) нижъ не(м)ци* [КСУМ : Кр.Стр. 47].

СП «Географія», сформоване етнонімами, передусім представлене в контекстах, де згадано про географічні відкриття (Америку), які здійснювали європейці: *ачко(л)векъ на то(м)же ѡкиаене гишпанове, и по(р)тукга(л)чикове, за ма(в)ританиєю... невьдоме пере(д) ты(м) люде(м) и а(с)тролого(м) та(к)же гожграфо(м) вы(с)пы и краины налезли прева(ж)ны(м) жекглова(н)є(м) которе тєпє(р) нови(м) свѣто(м) зовемо* [КСУМ : Кр.Стр., 26 зв., б.м.н.1582].

СП «Релігія» представлене назвами різних європейських народів у контексті протиставлення східної і західної релігій (православ'я і католицизму): *Поста́но(ли) по́по(м) всходни(м) жєны мѣти... а захо(д)ни(м), аєко нѣ́мцо(м), вло́хо(м), пола́ко(м), оу́громъ. і́ и ѿнишы(м) ма(л)жєнство заборонѣно. а кѹхарки дозволѣно* [КСУМ : Хрон, 130 зв., Львів, поч. XVII ст.]; *Але – дай то, ижъ*

²⁶ Утарчка – 'сутичка' [КР, с. 442].

Влоши того замолчали (и) кзволи своимъ папезжомъ! Ино Французове (ино) Немцы, ино Грекове, ино герстикове, явные неприятеле папезжские [КСУМ : Відп.ПО, 1105]; *Иначеи не довѣдаешься, только аж з Кгреции приняли вѣру христіанскую уперед нѣжли ляхове з Нѣмецъ рымскую...* [КСУМ : Перест, 25, Львів, 1605–1606]. Релігійне протистояння призводило до сутичок, у яких брали участь поборники тієї чи тієї віри: *И якъ собѣ очи лупали, о панства, один другому выдираючи, а на помочь противко себе сусѣдов ограничных зводячи, яко Венгров, Поляков и Литвы, великое кровопролитіе межси собою чинили* [КСУМ : Перест, 26, Львів, 1605–1606]. В іншому уривку фігурує єпископ Кирило Терлецький, один із організаторів Берестейської унії 1596, яка мала на меті об'єднати православну і католицьку церкви: *онъ [Кирило Терлецький] и съ крылошаны своими, зобравши собѣ на помочь... людей розного народу, езьныхъ, болишь пяти сотѣхъ человекъ, а при нихъ Угровъ, Сербовъ, Волоховъ...* || [КСУМ : АрхЮЗР, I/I, 228–229, Луцьк, 1586].

Для порівняння відповідних фрагментів мовних картин світу українців та європейців можемо навести повідомлення папських нунціїв кінця XVI ст., де серед інших націй згадано запорізьких козаків: *una gente colettiva di diverse nationi, Polacchi, Russi, Ungari, Spagnoli, Italiani etc.* («збірне плем'я різних націй – поляків, русинів, угорців, іспанців, італійці і т.д.» (Джованно Калігарі, 1578 р.)); до цього переліку в 1586 р. додано також німців та французів (*Polacchi, Tedeschi, Francesi, Spagnoli et Italiani*) [цит. за Яковенко 2012, с. 53].

СП «Релігія» репрезентують і етнімі, ужиті в контексті руху Реформації, новоутвореної теології протестантизму й одного з його напрямів – лютеранства (від Мартіна Лютера): *А около Року афзї по Хгѣ, повсталъ Марти(н) Лютєрѣ, которого тепєрѣ науку Нѣмцы держа(т)* [КСУМ: О обр., 34].

У контекстах, у яких схарактеризовано особливості та звичаї європейських народів, етнімі засвідчують належність до СП «Людина та соціум». В українському перекладі відомої поеми італійського поета Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим» автор засуджує ненависть, що запанувала серед

європейських народів, зокрема з боку французів: *Французы – гордые и непотягновенны, / Хвалящихся, горди, алчни нарицають* [УП-2, 552].

Зовнішній вигляд італійців постає засобом інвективи проти католиків у полемічному трактаті З. Копистенського «Палінодія»: *Але можуть Влохове по собѣ знати, гды бы тамъ у себе... зъ виголеною потилицею обачили,... чловѣка духовного, которому вшелякая поважность // належитъ, бороду и усъ якобы на смѣхъ оголивши, ходити?* [СЛУМ, 4, с. 112].

Прикметно, що етнонім *нѣмцѣ* ужитий у складі порівняння для зіставлення духовних чеснот гетьмана Сагайдачного з позірним матеріальним достатком, який мають німці: *Зась што хлѣба бѣлого з'масло(м) заживає(т), аекъ нѣмцѣ, такоє внет з голоду вмирає(т)* [КСУМ : Сак., 49] (пор. із іншим порівнянням, у якому фігурують німці, в літописі С. Величка – див. розділ III).

Іронічно змальовує побутові звички та манери поляків і німців І. Мелешко у своїй сатиричній промові. Наведений нижче контекст, у якому засвідчена АСС на позначення типового вбрання з дорогого матеріалу (див. §2.2.6), дає підстави припустити, що етнонім *ляхи* є конотованим: *«И то, милостивые панове, не мала шкода: слугыховаємо Ляхи! Давай же ему сукню хвалендышовую, корми ж его сласно, а з их службы не пытай...»* [Мел., 1589 р.] Негативної конотації етноніму *поляк* додає демінутивний суфікс *-ач-к*: *«Я бым мовил: час тых то Полячков з Нѣмцами повытинати, од поручника до Ради, а што до них влѣзло против праву нашоуму, одняти од них»* [Мел., 1589 р.]. Також негативною є характеристика поляків у полемічному творі, у якому відповідний етнонім ужито в складі порівняльного звороту: *Пятая, же тут ест шпикгом и знати дает до Турок, што ся ту у нас дѣет и в листах своих пишет, же Поляци яко псы сами ся идыт, и указуетъ дорогу до нас поганинови* [КСУМ: Перест., 38, Львів, 1605–1606] (пор. із паремією, яку зафіксував К. Зіновіїв: *Нѣша и ля(д)зскáа нѣ лю(д)зкаа*, див. §3.3.1).

Наведені мікро- й макроконтести засвідчують, що етноніми, які формують СП «Релігія», «Людина та соціум», можуть набувати оцінних і національно-культурних конотацій. Ці вербалізатори приядрової зони концепту

ЄВРОПА репрезентують відповідно його оцінний і національно-культурний складники.

Таким чином, етноніми є одними з найактивніших вербалізаторів приядрової зони номінативного поля концепту ЄВРОПА (зафіксовано 99 номінацій, що становить 23 % від загальної кількості одиниць номінативного поля концепту ЄВРОПА цього періоду). Найчастіше назви європейських народів фігурують в історичних хроніках. Зафіксовано історичні найменування певних народів, напр., у складі глос – *галлікъ*, *албо фр́анцоу(з)*. У староукраїнських пам'ятках назви народів традиційно мають декілька значень, що дозволяє схарактеризувати такі лексеми як багатозначні. Для етнонімів, як і для топонімів, також характерна широка варіативність: лексична (*влохи – италияны, индерляньди – голянданы, угре – венгры*), словотвірна (*грекъ / гречанинь, гречинь*), комбінаторна (перифрази-АСС (*народ анкглийский, нємецькиє вси народы, италъйском родъ* тощо) та ін. У характеристиках тих чи тих європейських народів (напр., **Французы** – *гордые и непотягновленны*) простежуємо формування оцінного компонента концепту ЄВРОПА. Деякі етноніми входять до складу порівняльних зворотів (*Зась што хлѣба бѣлого з'масло(м) заживає(т), аєкъ нѣмиць*), що свідчить про формування констант у тогочасній МКС українців. Комбінаторними варіантами етнонімів є перифрази-АСС (*народ анкглийский, нємецькиє вси народы, италъйском родъ* тощо). Розглянуті лексеми (включно з конотаціями та контекстами вживання) формують СП «Історія», «Релігія», «Людина та соціум».

2.2.3. Номінаційні ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення історичних земель, країн, міст та природних об'єктів ландшафту Європи

Одним із аналітичних прийомів вербальної репрезентації певного ментального конструкта через словосполуку є синтаксична об'єктивація. Попри те, що синтаксична реалізація є менш продуктивною порівняно з лексичною,

вона вельми придатна для вираження окремих ідей, що через різні причини виявилися не забезпечені однослівними номінантами і продовжують апелювати до аналітично оформлених одиниць [Приходько 2008, с. 111].

До таких аналітично оформлених одиниць належать ад'єктивно-субстантивні словосполуки (АСС). Як стверджують дослідники, АСС є чи не найпродуктивнішими та найпоширенішими в сучасних європейських мовах завдяки тенденції взаємопритягання іменника та прикметника [Дидик-Меуш 2018, с. 113].

Дослідники зазначають, що ад'єктив-означення в АСС обмежує субстантив і сприяє його спеціалізації, уточненню, виконуючи в такий спосіб кваліфікаційну й обмежувальну функції [Дидик-Меуш 2018, с. 116]. Г. Дидик-Меуш пропонує розглядати ад'єктив у складі АСС (і в текстах загалом) у трьох аспектах: 1) основні функції (первина чи вторинна) ад'єктива; 2) здатність ад'єктива наповнювати текст; 3) сполучуваність та послідовність в атрибутивному ланцюжку [Дидик-Меуш 2018, с. 138]. На матеріалі вибірки фрагментів староукраїнських текстів доведено значущість атрибутивів-прикметників у різних жанрах – як художніх, так і ділових [Дидик-Меуш 2018, с. 147–150]. Водночас динаміка ад'єктивної наповненості тексту зумовлена його жанровою специфікою: «<...> що більше текст за своєю структурною організацією віддалений від діалогу, що більше він набуває характеру опису, то вищим є показник ад'єктивного наповнення тексту» [Дидик-Меуш 2018, с. 151]. Ідеться насамперед про ділові документи (реєстри, звіти, інвентарні описи), де насиченість тексту атрибутивами-прикметниками сягає 40–50 % [Дидик-Меуш 2018, с. 151].

У монографії «Комбінаторика української мови XVI–XVIII» Г. Дидик-Меуш простежила такі напрями дослідження АСС, як власне лінгвістичний, психолінгвістичний, лінгвокультурологічний та лінгвокогнітивний [Дидик-Меуш : 167–176]. Зокрема, дослідниця звернула увагу на сучасні лексико-семантичні дослідження Л. Гумецької, В. Німчука, Є. Єдлінської, Л. Гнатюк, Г. Межжеріної, Т. Крехно та ін., у яких поєднано елементи лінгвокультурології

та лінгвокогнітивістики [Дидик-Меуш 2018, с. 176]. Як приклади дослідження атрибутивної панорами українського тексту XVI–XVIII ст. Г. Дидик-Меуш наводить комбінаторно-культурологічний і комбінаторно-когнітивний опис АСС, які мають у своєму складі субстантивні компоненти *душа, серце, умысль* – «концепти, що слугують відображенням загального культурного спадку українців і релігійно-богословської традиції» [Дидик-Меуш 2018, с.177].

Складність виявлення таких АСС, наприклад, у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» полягає в тому, що, згідно із засадами словника, «прикметники, утворені від топонімів та антропонімів, типу *литовский, молдавский, лунский, муравский* <...>, якщо вони є складовою частиною стійких і лексикалізованих словосполучень, подаються у статті на відповідний іменник (прикметник *литовский* – у статтях *монгта, князство, личба*; прикметник *молдавский* – у статті *земля*; прикметники *лунский, муравский, ческий* – у статті *сукно*)» [СЛУМ, 1, с. 7]. Відповідно, хоч ад’єктив і відіграє уточнювальну функцію в таких словосполуках, стрижневим автори словника подають саме субстантив.

З погляду лексичної сполучуваності (комбінаторики) виокремлюють численну групу номінаційних АСС, які позначають різні галузі життя та діяльності українського суспільства XVI–XVIII ст. На основі текстів пам’яток цього періоду Г. Дидик-Меуш виокремила найбільші групи номінаційних АСС, зокрема, «Географічні назви» (див. словник «Українські краєвиди XVI–XVIII ст.»), «Адміністративно-територіальні назви». До останніх дослідниця відносить найменування країв (переважно європейських), земель, які виникли завдяки широкій сполучувальній здатності субстантива *земля (земля)*: *земля Венгерская* ‘Угорщина’ (1659 р.); *земля Саскаа* ‘Саксонія’; *земля Баварская* ‘Баварія’; *земля Британская* ‘Англія’; *земля Французская* ‘Франція’; *земля Инфлантская* ‘Швеція’; *земля Гишпанская* ‘Іспанія’; *земля Руская* ‘Україна-Русь’; *земля Московская* ‘Московія’; *земля Шоцкая* ‘Шотландія’ / *земля Шкоцкая* ‘Шотландія’ (1656–1671 рр.); *земля Шлонская* ‘Сілезія’; *Речь*

Посполитая ‘Польська держава’ і ‘міська громада’ та ін. [Дидик-Меуш 2018, с. 286].

Можемо доповнити групу наведених вище АСС прикладами з цим та іншими субстантивами: 1) **мѣсто**: *антверчеського мѣста* (про Антверпен) [КСУМ: Розм., 55–55 зв.]; 2) **град**: *градъ Венецко(м)* [КСУМ: Анаф. 22, Венеція, 1641]; 3) **граница**: *Венецкихъ границъ* [КСУМ: Коп.Четв., 75], *до волоскихъ границъ* (про Волощину, Румунію) [КСУМ: МИВР, 322, 1630 р.]; 4) **краи**: *до краєвъ влоскихъ* (про Італію) [КСУМ: Ист.фл.син., 36 зв.], *краєвъ сербскихъ и булгарски(x)* [КСУМ: Ист.фл.син., 53–54 зв.], *въ краи Нѣмецкіи* (КСУМ: Коп.Пал., 900–901); 5) **краина**: *Краина Немецка* [УП-2, 528], *са(с)киє краины* ‘Саксонія’ [КСУМ: Кр.Стр., 34]; 6) **сторона / страна**: *з вло(с)ки(x) сторо(н)* (про Італію) [КСУМ: Кр.Стр., 52], *въ страны италійскіа* (про Італію) [КСУМ: Проп. Д., 19]; 7) **корона**: *в коронѣ Полскои* (про Річ Посполиту) [КСУМ: Перло, 4 зв., Чернігів, 1646 р.]; 8) **столиця**: *Римской столици* [КСУМ: Ист.фл.син., 469 зв.]; 9) **кролевство**: *на угорскомъ кролевствѣ* [УП-2, 126]; 10) **держав**: *Венецкую державу* (про Венеційську республіку) [СЛУМ, 17, 40]; 11) **остров(ъ)**: *въ Кипрско(м) островѣ* (про Кіпр) [КСУМ: О обр., 27]; 12) **земля (земла)**: *зе(м)ле’ лито(в)ски(x)* [КСУМ: Кр.Стр., 58 зв.]; *земли мвлдавскои* ‘Молдова’ [КСУМ: DBB II, I], *Мултанскаа земля* ‘Молдова’ [КСУМ: Сак.В. 45, Київ, 1622], *шве(д)скои земли* [КСУМ: Перло, 4 зв.; УП-2, 427], *земля Угерская* ‘Угорщина’ [УП-2, 127], *въ француж(з)скои земли* [СЛУМ, 17, 40]; 13) **повѣт**: *в угерскомъ повѣтѣ* [УП-2, 126]; 14) **берег**: *до ишпа(н)ски(x) берего(в)* [КСУМ: Кр.Стр., 75 зв.]

Спостерігаємо випадки квазіомонімії: *волоский*, за нашими спостереженнями, стосується Волощини (Молдавського князівства) і є похідним від *волохи, волохове* [СЛУМ, 4, 211–212]; цей ад’єктив зафіксовано у сполучі з іменником *земля (границы / краи)* [КСУМ: МИВР, 322, 1630 р.; Кр.Стр., 44 зв.]. *Влоскій, влаській* походить від лексеми *влохъ*, яка в пам’ятках XVI – першої половини XVII ст. засвідчена із семантикою 1) ‘італієць’; 2) ‘Італія’ (у мн.) [СЛУМ, 4, 112–113]. Саме про Італію ідеться в такому

контексті: *Приспѣвши до славного Власькія земля Града Антенорова и семотреніем нѣкоимъ вышняго обрѣтохъ нѣкоихъ отъ земля <...>* [УП-2, 199]. Згаданий у наведеному уривку *Град Антеноров* (від Антенора, легендарного засновника міста) є перифразою до назви італійського міста Падуя.

Синонімічними є прикметники *мултанский (мултанский) / молдавский*.

Як перифразу на позначення певної частини Європи можна тлумачити АСС *краины заходниє: бовѣмъ африкане, арабове, мавритани, римлене, фра(н)цузове, и га(л)ли, но(р)тмани..., не(м)цы, славене и литовские продкове, ча(с)то се тамъ в тые **краины заходниє** аекъ теплые, вча(с)не и богатые убѣгаю(т)* [КСУМ: Кр.Стр., 3 зв.]; *стороны заморские: <...> а звлациа до **сторонъ заморскихъ** (в' яковыхъ и римъ были)* [СЛУМ, 10, 102]; *стороны запа(д)ные: не зову(т)са вси языки крещенные въ има в(т)ца и сна и стго дха инши(м) имене(м), наче(н)ши в(т) восхо(д)ныхъ **сторо(н)**, и до **запа(д)ны(х)**, не доходячи где православни со папе(ж)ники смѣшаю(т)са* [КСУМ: Виш.Кн. 250 зв., п. 1596].

Північну частину Європи позначає АСС *по(л)ночные стороны: по(д)мо за(с) коста(н)тинопо(л)ского патріарха которе мѣсто и новы(м) римо(м) есть // названо всю трацію, дарданію, харватію, макидонію сербію боу(л)гарію а(л)ванію оу(н)кгарію мо(л)довлахію влахію русію, малую и великоюю, и вси **по(л)ночные стороны**, а(ж) до акиа(н) великого моря...* [КСУМ: Розм.пап., 14 зв., б.м.н. 1598].

До назв, які репрезентують СП «Географія», належать також:
а) гідроніми, що входять до складу АСС зі стрижневим компонентом *море*: *море Балтийское* 'Балтійське море' = *море Балтицкое* = *море Прусское* [КСУМ: Кр.Стр., 58 зв.]; *море Межиземное* (КСУМ: Крон., 56 зв.) = *море Межиземское* [КСУМ: Крон. 25–26 зв.] = *море Медиаланское* = *море Сицилійское* (КСУМ: Крон., 27–28 зв.) (доклад. див. [УК, с. 198–207]); *море а(д)рыти(ц)кого* (про Адріатичне море) [КСУМ: Кр.Стр., 69 зв.]; б) ороніми, до складу яких входить опорний іменник *гори*: *гори Альпійские* 'Альпійські гори;

Альпи' [КСУМ : Гр.Сл., 195], *гори Пиринійские* 'Піренейські гори; Піренеї' [КСУМ : Гр.Сл., 195] [доклад. див. УК, с. 67–69].

Деякі географічні об'єкти названо непрямо (за допомогою перифраз) чи неточно (їхнє значення можна встановити з контексту): *море въ Немцахъ* 'Балтійське море' [КСУМ : КЛ, 87], *окіанъ Нѣмецкій* 'Північне море' '(імовірно) [КСУМ : Перло, 3–3 зв.], *море Ишпанское* [КСУМ : Кр.Стр., 76 зв.] – у випадку останньої АСС встановити гідронім, про який ідеться, допомагає назва іспанського міста Кадіс – від цього ойконіма походить назва славетної Кадіської затоки²⁷: *и прѣбувши тѣ(с)ности морѣ ишпа(н)ского, которое зовемо каде(с) ледво сѧ в африцѣ третѣ ча(с)ти свѣта ѡне(р)ли* [КСУМ : Кр.Стр., 76 зв.].

Увагу привертає уривок із «Хронографа», у якому виняткове значення моря, позначеного як *окіанъ морѣ*, пояснено за допомогою ороніма (АСС) (припускаємо, що йдеться про Арденни – гірську систему й лісовий масив у Бельгії, Франції та Люксембурзі; західне продовження Рейнських Сланцевих гір): *и естъ тѣе окіанъ морѣ над ишихъ морей славнѣйшое: бо Гардінскіе горы соланіи суть. и для тѣго естъ морѣ на(д) ишихъ славно* [КСУМ : Хрон., арк. 6 зв., б.м.н. серед XVII ст.]. Напевно, автор мав на увазі Північне море.

Гідронім *мор[e] а(д)рыти(ц)к[e]* ужито у згадці про будівництво венедами²⁸ міста Венеції: *ѡ(т)то(л) венедове бѣдучи з роду троѣ(н)ского і ѡстѣли висо(л) морѣ а(д)рыти(ц)кого, где венецию мѣ(с)то сла(в)ное збѣдовали, та(к) же и(н)ши где мо(г)ли здоро(в)ѧ заховали* [КСУМ: Кр.Стр., 69 зв.]

²⁷ Кадіська затока протягом усієї історії мала особливе значення завдяки відкритому положенню на Атлантиці, входу в Середземне море і численним річкам, що впадають у затоку. Ці характеристики стимулювали створення великого числа портів і розвиток судноплавства, особливо після відкриття Христофором Колумбом Нового Світу. Положення затоки також зробило її місцем багатьох морських битв, найвідомішою з яких є Трафальгарська битва.

²⁸ Венети (лат. Veneti, також Heneti; грец. Ἰεὐνετοί) — венети Адріатики, група індоєвропейських племен, що населяли північно-східну Італію, територія яких відповідає сучасній області Венето.

Пам'ятки документують назви окремих об'єктів ландшафту європейських країн (гідроніми): *и въ французской земли есть рѣк(а) роданъ, котóрой такáа есть мóць и гвалтóвность* [СЛУМ, 17, 40].

У барокових проповідях місце дії позначають АСС із субстантивами *королевство/князство*: «**В королевствѣ Арагонскомъ** еднá пánна íменем(ъ) *Алежáндра бáрзо нáбожнаá былá...*» [НН, с. 280, 50 зв.]; «**В князствѣ Литóвскомъ**, в(ъ) повѣтѣ *Слóнимскомъ*, ёсть мѣстце, назváное *Жырови́чи...*» [НН, с. 294, 72 зв.], які також можуть бути доповнені обставиною часу: «*року 1208 в королевствѣ Ангелскомъ*» [цит. за Яковенко 2017, с. 617].

На позначення теренів Іспанії А. Радивиловський уживає АСС із субстантивом *провънція/краина* та відповідним відхоронімним прикметником: «*Пишетъ единъ з(ъ) историквѣ, ижъ на границѣ Галиціей провънціи Гишпанской, гды Перунъ оударит(ъ) скарбъ з(ъ) собою великій приносить <...>*» [БАР, с. 191]. У продовженні цього легендарного сюжету автор за допомогою паралелізму зіставляє матеріальне та духовне багатства людини: «*аекв Перунъ в(ъ) помененой краинѣ Гишпанской, гды в(ъ) землю впаде(т), златомъ людеи збогачает(ъ); такъ оутрапен(ъ)є албо скорб(ъ), гды в(ъ) члѣвка вѣрногв оударить, златом(м) розных(ъ) цнвнт(ъ) и дарвѣ, егв збогачает(ъ)*» [БАР, с. 192]. У такий спосіб вербалізуються образний та ідейний компоненти приядрової зони концепту ЄВРОПА.

Прикметним є наведений О. Зелінською фрагмент із проповіді З. Копистенського, у якому додаткові стилістичні значення найменувань країн виникають шляхом ампліфікації, за допомогою якої автор підкреслює вірність свого героя рідному краю: «*якож през всѣ вѣки жаденсá ненашоль в том Дому Вѣры своєи ѿ(т)ступником хотѣ в Нѣмецких, Влоских и Гишпанских краинахъ бывали*» [цит. за Зелінська 2013, с. 226].

Увагу привертає поетичний твір, у якому перифраза на позначення Венеції зіставляється з відповідною АСС на позначення Туреччини (Османської імперії) – актуалізовано опозиційну пару «Захід–Схід»: *Прето(ж) квѣтнєш и в славно(м) ту градѣ Венецко(м) / дає цнота цным мѣсце и в*

місце дії шляхом називання провінції чи міста: *В земль Французкой, в(ь) провинции Колосанской* [НН, с. 286, 60 зв.]; *В земль Влоской, в(ь) провѣнцѣи Валѣрї* [НН, с. 302, 83 зв.]; *В земль Влоской, в(ь) мѣстѣ Перузїумъ*³⁰[НН, с. 258, 18 зв.]; *В земль Гишпанской, в(ь) мѣстѣ Дѣрнѣ* [НН, с. 303, 86 зв.]; *В земль Французкой на мѣсцѣ, Дѣлисъ названомъ* [НН, с. 291, 68 зв.]; *В землі Инфлантской*³¹, *в(ь) мѣстѣ Дѣрнтѣ* [НН, с. 288, 62 зв.]; *В землі Саской, в(ь) мѣстѣ Магдебурку...* [НН, с. 272, с. 40 зв.] Таким чином, багаточленні номінації цього типу побудовано за допомогою двох АСС, друга з яких є уточнювальною; їхня структурна модель має такий вигляд: «прийменник *в* + субстантив *земля* у М.в. → узгоджений у роді, числі, відмінку відтопонімний ад'єктив + прийменник *в(ь)* + субстантив *мѣсто* в локативі → граматично узгоджений ойконім».

Як зазначає О.Ю. Зелінська, в оповідних частинах проповідей засвідчена велика кількість найменувань міст світу. Розповідаючи про якусь незвичайну подію, що слугувала повчальним прикладом чи підтвердженням авторської думки, проповідник повідомляв, де вона відбулася. Чітка локалізація місця події була одним із засобів вираження її достовірності, а отже, допомагала вплинути на переконання слухача. У цих випадках автори часто супроводжували ойконіми уточненнями – вказівкою на країну чи континент, де розташовувалося місто, вираженою сполученням апелятива *місто* з відтопонімним прикметником [Зелінська 2013, с. 221–222].

Саме таку структуру має низка оповідань «Неба нового» Й. Галятовського, де назва міста/села передує відповідній АСС: «*Тарнакумъ, мѣсто в(ь) землі Французкой, облегли непрїятели...*» [НН, с. 305, 89 зв.]; «*Свесїонъ єсть мѣсто в(ь) землі Французкой*» [НН, с. 266, 31 зв.], «*В селѣ,*

³⁰ Перуджа (лат. Perugia) — місто та муніципалітет в Італії, у регіоні Умбрія, столиця провінції Перуджа.

³¹ Інфлянтське воєводство (пол. Województwo inflanckie), або Лівонське воєводство (лит. Livonijos vaivadija), також відоме як Польська Лівонія — самоврядна адміністративно-територіальна одиниця Речі Посполитої від часу створення в 1620 році Венденського воєводства і до першого поділу Польщі в 1772 році. Назва *Инфлянти* походить від спольщеної форми німецької назви Лівонії *Лифляндия*. Нині ця область відома як Латгалія в складі Латвійської Республіки.

Гі́дла назва́номъ, в(ъ) землѣ́ Лѣ́дзкой» [НН, с. 299, 80 зв.] Привертає увагу АСС із додатковим означальним займенником *весь*, ужитим у синтаксичній конструкції з парними сполучниками *не ты́лко ... , але й...*: «*въ то́й цркѣ́въ, котора́а не ты́лко в(ъ) мѣ́стѣ́ Флорѣ́нціи, але по всей землѣ́ Вло́ской была́ сла́внаа»* [НН, с. 304, 87 зв.] (пор. із «*не тилко в своєй Європѣ, но і в далних странах азиятицкихъ прославлиѣмуся народовѣ...*» [ЛВ, с. 135], див. §3.1.1.)

У деяких випадках автор обмежився лише зазначенням певного міста Європи: «*В мѣ́стѣ́ Туро́нскомъ*³²» [НН, с. 301, 82 зв.]; «*В мѣ́стѣ́ брабанті́ском Мехлѣ́ныи*³³» [НН, с. 302, 84 зв.]; «*В мѣ́стѣ́ францу́зкомъ Свесті́онѣ́*» [НН, с. 275, 43 зв.]; «*...в(ъ) Кремо́нѣ́, мѣ́стѣ́ францу́зкомъ*» [НН, с. 263, 26 зв.] Такі АСС сконструйовано переважно за моделлю «прийменник *в(ъ)* + субстантив *мѣсто* в локативі → узгоджений у роді, числі, відмінку відтопонімний ад'єктив + ойконім у пост/препозиції до АСС».

Прикметним є приклад уживання АСС наведеного вище типу перифрази до власне ойконіма: *але то ты́лко / тобѣ́ твердѣ́ти могу́ / любо́ будешъ шу́кати / во всѣ́хъ крамахъ́ / антверчѣ́ского мѣ́ста / не знайде́шъ тако́го / котору́и бы тобѣ́ // подобный́ / ровный́ / зо мною́ ука́заль* [КСУМ : Розм., 55–55 зв.]. У цьому уривку АСС *антверчѣ́ское мѣ́сто* означає Антверпен – осередок матеріальної культури Європи, на що опосередковано вказує контекст, у якому засвідчена назва міста.

Таким чином, до синтаксичних засобів об'єктивації приядрової зони номінативного поля концепту ЄВРОПА належать дво-, рідше багаточленні номінації історичних земель, країн, міст та природних об'єктів ландшафту Європи, оформлені як номінаційні ад'єктивно-субстантивні словосполучки, де уточнювальну функцію стосовно субстантива виконує відтопонімний атрибутив-кваліфікатор. Пам'ятки української мови XVI – кінця XVII ст.

³² Турін (італ. Torino; п'єм. Turin) — велике індустріальне місто, діловий та культурний центр на північному заході Італії, столиця області П'ємонт та провінції Турин. Лежить в Альпах на західному березі річки По.

³³ Мехелен (нід. Mechelen, французька назва Малін (фр. Malines) — місто і муніципалітет в бельгійській провінції Антверпен.

яскраво демонструють комбінаторику: окрім найбільш продуктивного субстантива *земля*, що сполучається з широким колом відтопонімних ад'єктивів, виокремлено 13 інших іменників, що, поєднуючись із відповідними прикметниками, позначають певні географічні об'єкти Європи. Деякі номінації мають багаточленну структуру, що складається з двох АСС, друга з яких є уточнювальною стосовно першої (*В земля Вло́ской, в(ъ) мѣ́сть Перу́зіумъ; В земля Гишпа́нской, в(ъ) мѣ́сть Дорнѣ*). Аналізовані словосполуки розглядаємо в межах СП «Історія», «Релігія», «Географія», «Людина та соціум», «Духовна культура», «Матеріальна культура».

2.2.4. Ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення європейських мов, релігійних явищ, осіб і подій як відображення духовної культури Європи.

СП «Духовна культура» (ССП «Освіта / наука» < СМП «Іноземні мови») представлене групою АСС на позначення іноземних мов з опорним субстантивом *языкъ (мова): языком волоскимъ* [КСУМ : Перест., 38 зв.]; *языка вло(с)ко(г)* [КСУМ : Кр.Стр., 86 зв.], *Полскимъ языкомъ* [КСУМ : Коп.Пал., 665]; *мова французскаа* [КСУМ : Проп.р. 24–25 зв.]; *языковъ чужозе(м)ских* [КСУМ : Перло, 4 зв] тощо. Знання європейських мов уможливило паломництво тогочасних українців у святі місця: *Постигл еси языков вѣжествіе многих / Латинского, Влаского, и Греков оубоги(х) / И потим а(ж) до Римоу достиже самого / тѣла Петра и Павла навѣдил стѣго* [КСУМ : Анаф. XII, 21, Венеція, 1641]. Цікавим є співвідношення іменників *мова* і *вимова*: в одному випадку вони є синонімами: *розмаитую розныхъ наций вымову* [КСУМ : Розм., 3 зв.], а в іншому *вимова* має значення 'своєрідний характер вимови, властивий певній мові': <...> *то ес(т) мо́ва и вы́мова французскаа: то цвѣтъ і вздѣба шла(х)ты // и дворяновъ* [КСУМ : Проп.р. 24–25 зв.; СЛУМ, 5, 213]. Утім, якщо звернутися до першої половини цієї цитати, то конотація зазначеної АСС різко змінюється на негативну: *Єдна(к) такъ бри(д)каа нашего вѣкоу естъ нецнота, ижъ на оулицы нѣчого частѣй не почуе(ш) на(д)*

блюзнурство <...> [там само]. Знання французької мови й відповідний акцент (пор. з модою на французьку, поширеною в XVIII ст. у дворянських аристократичних колах), очевидно, були маркерами хоча й освічених, але засуджуваних у творі католиків.

У полемічному творі «Пересторога» наведені цікаві міркування щодо латинських запозичень у польській мові й полонізмів – у тогочасній українській: *При томъ знайдешъ слова там вѣка теперешнего уживаные, которыхъ старые продки наши не уживали, бо якъ **Поляци у свой язык намешали словъ латинскихъ**, которыхъ юж и простые люде з налогу уживают, такъже и **Русь у свой языкъ намешали словъ польскихъ** // и оных уживают* [КСУМ: Перест., 49–50, Львів, 1605–1606].

До СП «Релігія» можемо віднести АСС на позначення релігійних явищ та подій. Так, АСС *соборъ фера(р)кій* ужита на позначення Вселенських зборів католицької церкви, які проходили у 1438–1439 рр. в італійському місті Феррара³⁴: *онъ...набравши з собою немало особъ дхѡвны(х) поеха(л) на **соборъ фера(р)скій**, а в дорозѣ...обѡвиль ср(д)ца своего лукавство* [КСУМ: Ист.флор.син., Острог, 1598]. На позначення католицької віри зафіксовано АСС *вѣра римская*, найчастіше вживана в антиуніатських полемічних творах із негативною конотацією: *И такъ не допустивши наукамъ ширитися, останок, што позостало отродковъ оных княжат, у **вѣру римскую** привель, а инших у безуміє* [КСУМ: Перест. 50, Львів, 1605–1606].

Прикметно, що в пам'ятці кінця XVI ст. уже засвідчено АСС *новини Краковъские*: *Але тутъ теперь обачишь (брате милый) Оулялетову штуку, зъ якого листу тые штучки выбираль, которые другимъ листомъ въ своихъ книжъкахъ положыль, мовечи: «Што ся тычетъ **новинъ Краковъскихъ**»* [КСУМ: Ант., РИБ XIX, 601, Вільна, 1599] (пор. із газетами, друкованими у

³⁴ Флорентійський собор — XVII Вселенський собор католицької церкви, скликаний папою Євгенієм IV у 1431–1449 роках. У 1438–1439 проходив у Феррарі, в 1439–1442 — у Флоренції, в 1443–1445 — в Римі. Православними церквами рішення собору відкидаються. Головним завданням було подолання основних догматичних розбіжностей між православною і католицькою церквами та ухвала унії між ними.

Кракові, якими користувався Самійло Величко для написання Літопису, див. розділ III).

Європейські церкви (їхнє багатство) слугували у творі «Пересторога» об'єктом для порівняння матеріальних (коштовності) і духовних (книги) цінностей: *За чим церкви божіє з их окрасами на лупь приходили: злото, сребром и оноє дорогое камѣня и книги зобрано, яко то на око обачишь у самом Краковѣ корунном и в костелах рымских полно того* [КСУМ: Перест., 26, Львів, 1605–1606].

Широку сполучувальну здатність має ад'єктив *рымский*, який поєднується в різних пам'ятках із субстантивами на позначення здебільшого абстрактних понять, пов'язаних із католицькою релігією, таких як *религія, право, наука, обычай, свєто, калєндарь, костель, книжка*. Наприклад, *людій религіи Римской* [КСУМ: Коп.Пал., РИБ IV, 929, Київ, 1621]; *В проклатое право, и оухвало которое годно быти справа вымазано... гдежъ естъ слоушность, где побожность римскихъ правъ* [КСУМ: Мел.л., 28, Дермань, 1605]; *на святъ уродила мнѣ дєтя милоє, девку... Ганьку, тымъ именемъ охрищеную подлугъ обычаю римьского* [КСУМ: АрхЮЗР, Луцьк, 1570]; *на дє(н) Трє(х) Кроле(и) ри(м)ского свята* (пор. зі Святом трьох королів (Święto Trzech Króli) у Польщі) [КСУМ]; *свєте ри(м)скомъ которое припадє(т) во(д)лу(г) калє(н)дарУ ри(м)ского* [КСУМ]; *кнѣжат и панѣт руского народу своим злохитрѣством, смертію вѣчною, приведши их до костела западнего римьского* [КСУМ: Вол.В., б.м.н. поч. XVII ст.]; *Потомъ врѣхле припало пановъ Венецкихъ заповеданье: ѿ Ри(м)ской кни(ж)це же насъ... шарпати не перєстали* [КСУМ: Прич., Єве або Вільна, п. 1616; СЛУМ, 5, с. 17] (очевидно, мається на увазі католицька Біблія³⁵).

До складу подібних АСС входять і субстантиви на позначення духовних осіб, насамперед головного представника католицизму – Папи Римського, та

³⁵ Всі католицькі Біблії виходять з латинського перекладу Вульгата. Православна Біблія в частині Старого Завіту виходить з грецького перекладу Септуагінта.

рис характеру: *Отлучалъ отъ церкве... **папа Римскій** епископы Асіатицкіи* [КСУМ: Коп.Пал., РИБ IV, 666, Київ, 1621]; *О чистцу латинском, вымышленом мистром диаволом и его учениками, **папами римскими*** [КСУМ: Виш. Кн., 141, 1588–1596] (прикметним тут є стилістично мотивоване вживання цієї АСС у множині, хоча Папа Римський є лише один; пор. із аналогічним стилістичним прийомом у творах І. Вишенського, див. §2.2.3.); *Тамъ вдячне отъ папы принять і кардиналомъ учинень, и до Константинополя на патріаршество упоромъ и гордостью Римскою выправленъ былъ* [КСУМ: Ист.Фл.син., РИБ XIX, 468–469, Острог, 1598].

Образний складник концепту актуалізується в АСС, використаних у складі образних порівнянь (алегорій) і метафор, якими православні книжники ілюстрували свої думки. До складу таких словосполук входили субстантиви *мъчь, рицерь, обозъ*: *Злыхъ зле погубить, пу//млетъ на нѣ **мъчь римський** и винницу свою дастъ другимъ робутникомъ, апостолумъ, албо языкумъ, якъ мовить Христось* [КСУМ: Няг.єв., МИУР VII, 127–128, XVI ст.] (прикметною тут є біблійна метафора карального меча, що актуалізує образний складник концепту, пор. із АСС *мечь духовный* ‘Христове вчення’: *прилбицю теж збавеня возмъте и мечъ духовный, который ест слово Божее* [СЛУМ, 17, 140]); *Если члонка своего не жаловаль в’ бою Тотъ сильный **Римскій Рицерь**, що речеши покою акъ борониль ω(т)чизни Сцевола³⁶ безпечный, з которого повста(л) Родъ Могилъвъ сердечный* [КСУМ: Євхар., МІКСВ 299, Київ, 1632] (оспіваючи чесноти Петра Могили, поет покликається на епізод з історії Давнього Риму, де легендарний герой Гай Муцій Сцевола звитяжно рятує рідне місто); *акобы тежъ з(ъ) обозу Перского и з(ъ) обозу **Римского**, два юнаки в силахъ вба собѣ ровный на поединокъ выехали: такъ моцъ противная и розумъ, равной силы суть з собою и равной потуги* [КСУМ: Дух.б. 268, Вільна, 1627].

³⁶ Гай Муцій Сцевола (іноді Корд; лат. Gaius Mucius Scaevola (Scaevola), Cordus) — легендарний римський герой, юнак-патрицій. Роки його життя відносять до раннього періоду Римської республіки. Відомий своїм подвигом – під час облоги Рима юнак потрапив до ворожого табору етрусків і, вразивши їхнього царя своєю мужністю, зумів зупинити війну.

Таким чином, у наведених вище мікро- й макроконтекстах актуалізуються оцінний, образний та ідейний складники концепту ЄВРОПА, що виявляються в аксіологічних характеристиках релігійних явищ з боку православних книжників³⁷ і їхніх опонентів у полеміці (переважно зумовленої подіями Берестейської унії) – уніатів (напр., полемічне листування Іпатія Потія та Клірика Острозького).

2.2.5. Ад’єктивно-субстантивні словосполучення на позначення тканин і одягу як репрезентація матеріальної культури Європи.

На думку Г. Войтів, назви одягу належать до лексики, тісно пов’язаної з матеріальною культурою народу, що, своєю чергою, є виявом рівня розвитку духовної культури [Войтів 1995, с. 1]. Дослідниця проаналізувала найменування одягу в пам’ятках XIV–XVIII ст. як макрогрупу лексичної системи тогочасної української мови, що «становила в основному сформовану її органічну підсистему» [Войтів 1995, с. 20]. Г. Войтів, зокрема, звернула увагу на значну семантичну організованість тематичних груп, підгруп та мікрогруп лексики, яка виявляється в однаковій лексичній сполучуваності (напр., модель «іменник + прикметник-конкретизатор»), і наявність спільних мотиваційних ознак при виникненні мотивованих назв: «матеріал», «частина тіла», «зовнішня ознака», «функція» [Войтів 1995, с. 20–21].

Документи про торгівлю відбивають повсякдення людей, їхній побут, рівень культури. У пам’ятках збереглися епізоди контактів українських купців із чужоземними, що дає уявлення про специфіку міжкультурної комунікації й може слугувати показником освіченості, а відповідно, й рівня духовної культури. Серед артикулів часто фігурують назви тканин та одягу. На нашу думку, вони чи не найяскравіше відбивають розмаїття європейських товарів, представлених на історичних теренах сучасної України в XVI –XVII ст. Відомо, що «Україна від найдавніших часів була важливим культурним осередком, що

³⁷ Полемічні тексти другої половини XVI – першої половини XVII ст. у контексті діахронної діалогічності проаналізувала О. Ніка [Ніка 2009, с. 157–162; Ніка 2016].

притягав до себе чужинців багатьох країн, оскільки на її теренах схрещувалися дороги між Заходом і Сходом. Український стрій, що існував на території України від найдавніших часів, розвивався рівночасно з процесами, які відбувалися у матеріяльній культурі багатьох народів» [Стельмащук 1997, с.1].

Історики й мистецтвознавці простежили особливості формування спільних ознак побуту й культури України та Європи на прикладі елементів одягу. Зокрема, Г. Стельмащук зазначає: «Мода в Україні поширювалася декількома шляхами. Основні з них — спілкування та контакти в містах і містечках з чужинецькими послами, купцями. Важливими осередками розповсюдження моди були загальнодержавні сейми та повітові сеймики в Галичині в XV ст., а на Волині і Київщині — з середини XVI ст. Представники вищих станів (шляхта, заможні городяни) одягалися дуже розкішно» [Стельмащук 1997, с. 3].

У зовнішній торгівлі для економіки українських земель XVI – XVII ст. (зокрема, Наддніпрянщини й Волині) особливо важливим був західний напрямок – через польські міста-посередники. Серед них вирізнявся Гданськ – основний торгівельний «хаб» між українськими й західноєвропейськими містами [ТУ, 7]. Цей факт підтверджують польські дослідники: «Większość sukien wielkopolskich w XVI i XVII wieku wysyłano na wschód: na Litwę i Ukrainę³⁸» [SWP, 203]; «... tak jak na Ukrainie znajdowali się chętni do kupowania sukien wschowskich czy zagranicznych...»³⁹ [SWP, 205]. Станом на кінець травня 2022 р., в умовах повномасштабної війни Росії проти України, Гданськ (а саме його порт) слугував основним пунктом у відновлюваних логістичних маршрутах експорту українських товарів.

Центральним «хабом» між Сходом та Західною Європою виступав Львів: у місті «можна побачити натовп купців усіх народів, що напливають до цього міста майже з цілої Європи і Азії, найбільше греків, турків, вірмен, татарів,

³⁸ (пер. пол.) «У XVI–XVII століттях більшість сукон Великопольщі було відправлено на Схід: до Литви та України» [SWP, 203];

³⁹ (пер. з пол.) «... оскільки в Україні знаходилися охочі купити сукна зі Всови [місто в західній Польщі] чи з-за кордону...» [SWP, 205].

волохів, угорців, німців, італійців...» («Опис міста Львова» Йоана Альпнпнехта 1603–1605, цит. за [Стельмашук 1997, с. 3]). Львівських купців часто згадано в різноманітних українських і польських документах торгівлі [ТУ; SWP]. Відомими є також спостереження німецько-польського мандрівного купця Мартина Груневега: «У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн в своїх одягах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці усі у білому довгому одягу, а німці, італійці, іспанці — у короткому» (цит. за [Стельмашук 1997, с. 3]).

Назви тканин та одягу перебувають у полі досліджень мистецтвознавців [Стельмашук 1997], істориків [Руденко; Славутич 2005], лінгвістів-істориків мови [Кобець 2003; Яценко 2009; Журашек-Рись 2013]. Зокрема, розглянуто національний (козацький) стрій [Руденко; Славутич 2005; Яценко 2009]. Варто згадати ґрунтовні історичні праці «Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина» та «Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII wiek», які слугують цінним джерелом і для істориків мови [ТУ, SWP]. І. Журашек-Рись проаналізувала польські назви тканин у рукописах XVIII ст. Як свідчать результати її дослідження, найбільше зафіксованих назв – іменникові-прикметникові конструкції, до складу яких часто входить не конкретна назва тканини, а назва загального характеру (*materia* ‘матерія’). Інколи її доповнює конкретизувальний член, що може вказувати: а) на країну чи місце походження (*francuska materia, paryska materia*); б) на колір тканини [Журашек-Рись 2013, с. 210–212].

Назви тканин поділяють на спеціальні та загальні (описові). Спеціальні назви тканин уже досліджено в контексті впливу запозичень на лексикон української мови XVI–XVII ст. [Гриценко 2017]. Наприклад, це такі лексеми, як *гарусь* (пол. *haras, aras, harras*) ‘кольорова вовняна пряжа, тканина, яку виготовляли в м. Аррас (сучасна Франція), гарус’ [Гриценко 2017, с. 557]; *каразия* (через пол. *karaza, karazuja*, голл. *karsaai*, з англ. *kersey* – груба шерстяна тканина з місцевості Kersey в графстві Суффолк) ‘просте товсте грубе

сукно, каразія' [Гриценко 2017, с. 561; Славутич 2005, с. 305]; *фалюндышъ, фалендышъ, хвалюндышъ* 'тонке англійське чи голландське сукно' (пол. *falandysz, falendysz, fajlendysz*, з нім. *fein hollandisch* або *fein lundisch*) [Гриценко 2017, с. 539; Славутич 2005, с. 303].

Назви тканин Г. Стефащук пов'язує з містами (зокрема, Західної Європи), де вони вироблялися: «...коленське (кельнське), люньське (ліонське), моравське, сілезьке, адамашка (шовк дамаський), бурський (шовк із турецького міста Брусса), гарас (тканини, виготовлені у м. Арас у Франції), сукно іпрське (виготовлене у бельгійському місті Іпр), кафинське (привезене з Каффи), попрське (сукно, виготовлене в бельгійському місті Поперінг) тощо» [Стельмащук 1997, с. 3]. У наведеній вище цитаті увагу привертає тлумачення люньського сукна як ліонського. Проте відомі нам джерела засвідчують, що місцем походження цього сукна було не французьке місто Ліон, а англійське – Лондон [ТУ, с. 362; SWP, 231; Руденко]; прикметник *люньський* Є. Тимченко витлумачив як 'лондонський', ілюструючи вживання лексеми наведеним далі прикладом [СПУМ-1, с. 415]. Є також імовірність походження назви сукна з Голландії. Неоднозначна його етимологія, на думку польських дослідників, потребує подальшого вивчення, хоча вони схиляються все ж до англійської версії: «Pochodzenie tego gatunku sprawia wiele kłopotu. Nazwa wskazywać może zarówno na Anglię, jak i na Holandię. W sedno utrafił, jak się zdaje Rybarski, który twierdzi, że przywożą je i Anglicy i Holendrzy, a więc był to zapewne produkt angielski wykańczany na kontynencie w Holandii⁴⁰» [SWP, 230].

О. Руденко наводить такі згадки про вбрання козацької піхоти XVII ст., яку створив Стефан Баторій: «...Luńskie sukno, inaczej zwane *lundysz, lundyńskie czyli londyńskie, t. j. angielskie*. Sprowadzane było do Polski za pośrednictwem kupców “olenderskich”»⁴¹ [Руденко] Польські дослідники наголошують на

⁴⁰ «Походження гатунку цього сукна є вельми суперечливим. Його назва можна вказувати водночас на Англію і Голландію. Докорінно, як видається, дослідив питання Рибарський, який стверджував, що сукно привозили як англійці, так і голландці, а отже, то був напевне англійський продукт, вироблений на континенті в Голландії».

⁴¹ Переклад: «Люньське сукно, інакше називане “лундиш”, “лундинське” або лондонське, тобто англійське. Доставлялося до Польщі за посередництвом “олендерских” [голландських] купців».

винятковому значенні саме цього виду імпортного сукна: «W XVI wieku na komorze poznańskiej, dokąd sukno to dostaje się z zagranicy z różnych stron, stanowi ono wśród tkanin również jedną z wybitniejszych pozycji⁴²» [SWP, 231].

Водночас певні види тканин були відомі як під спеціальною, так і під загальною назвами, пор.: *французское, французское, французкое, французское* сукно (з XVI ст. до середини і зрідка у другій половині XVII ст.– *скарлат, шарлат* (через пол. *szkarlat, szarlat* із сер.- в.-нім. *scharlat* від сер.-лат. *scarlatum*) [Славутич 2005, с. 304]. До розгляду ми взяли саме загальні назви тканин та одягу, оскільки вони містять ад'єктивні компоненти, похідні від хоронімів, що формують номінативне поле ядрової зони концепту ЄВРОПА. Практично всі аналізовані номінації тканин засвідчені й у польській мові, що дозволяє зіставити українські та польські найменування, а також дату їх фіксації в документах.

Часто вживаними в ділових текстах є номінаційні АСС, серед яких фігурують юридичні, географічні, адміністративно-територіальні, військові, торгово-економічні, побутові та інші назви [доклад. див. Дидик-Меуш 2018, с.283–295]. Ми звертаємося переважно до двох лексичних груп: торгово-економічних та побутових назв. Прикметно, що «номінаційні АСС зі сфери побуту формують складну і розгалужену систему назв. Окрім цього, вони засвідчують високу сполучувальну активність обох компонентів <субстантива і ад'єктива>» [Дидик-Меуш 2018, с. 294].

Наявність двох ад'єктивів у нижче зазначених АСС дозволяє тлумачити їх як *ад'єктивно-атрибутивні ланцюжки*, що містять вказівку на а) походження; б) колір виробів. За спостереженнями Г. Дидик-Меуш, «ад'єктиви на означення розміру стоять перед тими, які означають форму, вік, колір та ін. Безпосередньо при субстантиві розміщуються прикметники на означення національності та матеріалу» [Дидик-Меуш 2018, с. 161]. Водночас, як демонструють приклади

⁴² «У 16 столітті в крамницях Познані, куди ця тканина завозилася з-за кордону з різних напрямків, вона також була одним з найпомітніших гатунків сукна».

далі, порядок розташування ад'єктивів в атрибутивній зоні АСС змінюється залежно від джерела фіксації.

Назви тканин і предметів одягу задокументовані в інвентарних описах, торгівельних угодах, записах у митних книгах, скаргах купців, списках купівлі, а також у різних хроніках тогочасних подій. Лексика на позначення тканин і предметів одягу входить до приядрової зони концепту ЄВРОПА і формує СП «Матеріальна культура». Найпоказовіше воно представлене семантичним субполем (ССП) «Тканини і предмети одягу», яке містить назви тканин і строю європейського походження.

ССП «Тканини і предмети одягу» сформоване такими СМП: 1) «Англійські тканини та стрій»; 2) «Польські тканини та стрій»; 3) «Чеські тканини та стрій»; 4) «Німецькі тканини та стрій»; 5) «Фламандські тканини та стрій»; 6) «Нідерландські тканини»; 7) «Віденські тканини та стрій»; 8) «Італійські тканини»; 9) «Ельзаське сукно»; 10) СМП «Литовське сукно». Далі ми розглянемо кожне семантичне мікрополе.

СМП «Англійські тканини та стрій». Це значне за обсягом поле містить АСС, до складу яких входять ад'єктиви *анкге(л)ский, англєцкый* та *лунский (люнский, лянский)* (у значенні 'лондонський' [ТУ, с. 362]). Наприклад, *а то за паеть сукєнь анкге(л)скихъ которые купилемъ и взелємъ w(m) него...* [КСУМ : Розм., 70 зв.]; *...сукна по(л) англєцкогo полштучко(в) д...* [КСУМ : Мит.кн, 22 зв.–23, Берестя, 1583]. АСС із компонентом *люнский* переважно доповнюють два ад'єктиви на позначення кольору й місця виробництва (походження) сукна. Найчастіше – це синій (і його відтінки: блакитний, лазуровий): *єрмλ(к) сукна синєго лю(нскогo)...* [КСМУ : АЖМУ, 81, Житомир, 1584]; *однородо(к) блакитны(и) люнски(и) з инурами, убран(є) блакитное лю(н)скоє* [ТУ : №82, 112, Луцьк, 1565 р.], *другая сукня, блакитная, лю(н)ская, из оксамитомъ чорны(м)* [КСУМ : АЖМУ, 105, Житомир, 1584]; *єрмасєкъ сукна лю(н)скогo лазурово(г)* [КСУМ : ЦДІАК, ф. 11, 1, 5, 7, Житомир, 1609 р.].

В ад'єктивно-субстантивному ланцюжку представлено й інші кольоративи: *жупанъ сукна чорного люнскогo* [КСУМ : АрхЮЗР, 1/І, 34, Клевань, 1571];

ры(д)ва(н)... кры(т) сукно(м) лю(н)ски(м) че(р)вонымъ [КСУМ : ЛНБ, 103, 1901, 6 зв., Кременець, 1571]; *сукна люньскае б(р)унатнае* [КСУМ : ЖКК, II, 101–102, 1581]. Узагальнену ознаку кольору позначає прикметник **цветный**: *о́смь поставовъ сукна лю(н)ского цветны(х)* [ТУ : №82, 111, Луцьк, 1565 р.] Коштовні види тканин, зокрема люньські, слугували мірою цінності. Назви цих тканин могли виступати об'єктом порівняння, коли йшлося про вартість: *от суко(н), которые доро(ж)шииѣ, ниже люнские або порпориян⁴³, водле шацунку⁴⁴ — от копы по три гроши* [ТУ : №76, 103, Вільно, 1563].

Ад'єктив *лунский* (*люнский, лянский*) сполучається і з іншими субстантивами на позначення предметів чоловічого / жіночого одягу: *жупань: У Тимоша – жупань люнский, за копь три справлений* [КСУМ : АрхЮЗР, 6/I, 278, Луцьк, 1598]; *сукня: же(н)скихъ суко(н): лю(н)ская, че(р)воная, з оксамито(м)...*; *другая сукня блакитная, лю(н)ская, из оксамитомъ чорны(м)...* [КСУМ : АЖМУ, 105, Житомир, 1584]; *кгермакъ / ермяк: за седло егож сафьяномъ крытое двѣ копе грошей; за ермяк блакитный люнский зь шнурами едвабю черленого, смушками подшитый, три копы грошей* [КСУМ : АрхЮЗР, 8/VI, 184, Луцьк, 1566]. Увагу привертає складна синтаксична структура останнього ад'єктивно-атрибутивного ланцюжка.

СМП «Польські тканини та стрій». Об'єднуємо в семантичне мікрополе «Польські тканини та стрій» декілька АСС: 1) *сукно брезиньское* 'сукно, виготовлене в польському містечку Бжезіні' [КСУМ]: *сукна брѣзи(н)ского аеко кге(р)лицу поставо(ѵ) ѿ...* [КСУМ : Мит.кн., 17–17 зв., Берестя, 1583]; 2) *сукно быковское* 'сукно, виготовлене в польському містечку Бихові' [КСУМ]: *быковского и кглокго(ѵ)ского сукна, аеко кге(р)лицу поставо(ѵ) иѿ...* [КСУМ : Мит.кн., 56 зв.–57, Берестя, 1583]; 3) *сукно кглокго(ѵ)ское* 'сукно, виготовлене в польському містечку Глогув': *быковского и кглокго(ѵ)ского сукна, аеко кге(р)лицу⁴⁵ поставо(ѵ) иѿ...* [КСУМ : Мит.кн., 56 зв.–57, Берестя, 1583]; 4)

⁴³ Попріян, порпіян – один із найдорожчих ґатунків тонкого сукна пурпурового кольору [ТУ, 364].

⁴⁴ Шацунок – оцінка, обраунок; вартість [ТУ, 367].

⁴⁵ Герлица, кгерлица – (пол. *gierlickie*) вид тканин [СЛУМ, 7, 138].

полотно туроби(н)ское ‘сукно, виготовлене в польському містечку Туробін’: *полотна туроби(н)ского штука за ко(н) в̄* [КСУМ : Мит.кн., 17–17 зв., Берестя, 1583]; 5) *сукно швебѣдинское* ‘сукно, виготовлене в польському містечку Свободзін’: ...*шубку заечую из бобро(м), сукном блаки(т)ны(м) шѣбѣди(н)скимъ* критую [КСУМ : АЖМУ, 106–107, Житомир, 1584], *постав сукна шѣбѣди(н)ского блаки(т)ного* [КСУМ : АЖМУ, 122–123, Житомир, 1584].

СМП «Чеські тканини та стрій». СМП представлене АСС із ад’ективами:

1) *муравский*; 2) *чєский*.

1) *Муравское сукно, сукно муравское (муравьское), муровское* – ‘вовняна тканина, виготовлена в Моравії (сучасна Чехія)’ [КСУМ]. Наприклад, ...*сукна шаро(г)[о] муравского* – *аршиновъ два(д)ца(т) семь* [КСУМ : АЖМУ, 122–123, Житомир, 1584]; ...*побрал: на первой у Мишечка вола и сукно муравское* [КСУМ : АрхЮЗР, 8/VI, 121, б.м.н., 1562]. З ад’ективом *муравский (муровский, моравский)* поєднуються і субстантиви на позначення а) чоловічого, б) жіночого одягу: а) *жуна(н) муровски(и), шары(и)* [КСУМ : АЖМУ, 122–105, Житомир, 1584]; *сукман* ⁴⁶*муравскии шарыи з шнурами шолку чорного, за которого дано грошеи коп полторы личбы литовское* [ТУ : №130, 172, Володимир, 1573]; б) *су(к)ню оболочистую мура(в)скую; се(н)ко повинє(н) буде ту(и) дѣ(в)цѣ о(д)даню двѣ су(к)нѣ справи(ти) оболочи(с)тую ля(н)скую а ого(р)ни(с)тую мура(в)скую* [КСУМ : АСО, 62, Одрехова, 1579]; *жоны мое(и) два чєпцо(в) чо(р)ны(х) шо(л)ковы(х) мора(в)скихъ з̄* [КСУМ : ЛНБ 103, 15/Іс., 1855, 2, б.м.н. 1571];

2) *Чєское сукно: ка(р)пѣ ивановичъ могилевє(ц) мель това(р)...* *сукна чєского поставовъ ӣ* [КСУМ : Мит.кн., 35–33 зв.–36, Берестя, 1583]; *Лаза(р) шмо(и)ловичъ... мель...* *сукна чєского поставо(в) з̄* [КСУМ : Мит.кн., 39 зв.–40, Берестя, 1583]. АСС *полотно слязкое* позначає ‘сукно, виготовлене в Сілезії’ [ТУ, с. 365] (сучасні Польща, Чехія): *одрезали... штуку полотна колєнского, а*

⁴⁶ Сукман – різновид свити, переважно із домотканого сукна [ТУ, 366].

три штуки слязского [ТУ : №182, 247, Володимир, 1610]. Цікавою є ремарка з праці «Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII wiek»: «Z początkiem XVII wieku sukno morawskie jest niemal jedynym artykułem handlu kupca lwowskiego Hajdera z Krakowem» [SWP, 235–236]⁴⁷.

СМП «Німецькі тканини та стрій». У староукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст. засвідчено АСС із ад'ективами *нємецький, швабський, коленський* < виготовлений у м. Кельн' [ТУ, с. 361], *мышинський* 'мейсенський, виготовлений у м. Мейс [ТУ, 363]', *цвиговський* 'виготовлений у м. Цвіккау [ТУ, 367]', *трицький* 'трірський, виготовлений у м. Трір [ТУ, 366]'. Наприклад: *Ивань филиповичъ... мє(л)... //... Микгдало(в) каменє(и) в̄... Мухолару*⁴⁸ *нємецького шту(ч) є̄* [КСУМ : Мит.Кн. 24–24 зв., Берестя, 1583.]; *побрал...полотна швабского штучокъ две, за // золотых пятнадцет* [КСУМ: АрхЮЗР, I/VI, 653–654, Луцьк, 1632]; *поло(т)на коле(н)ского штуки в̄* [КСУМ : ЛНБ 103, 15/Іс., 1855, 2, б.м.н. 1571], *кошуле(к) коле(н)ски(х) нєвишиваны(х) двана(д)це(т), ра(н)тухо(в) коле(н)ски(х) двана(д)це(т)* [КСУМ : ЛНБ, 103, 1921, 6 зв., Кременець, 1571]; *от сукна кольтрышу мышинского и цвиговского от локта по два пн̄зи* [ТУ : №76, 103, Вільно, 1563]; *от поставу <сукна> трицького... по грошеи чотыри...* [ТУ : №109, 141, Луцьк > 1569].

СМП «Фламандські тканини та стрій представлене: 1) ад'ективом *флаемський (флямський, флямський, хвлаенський)* у поєднанні з субстантивами на позначення різних типів убрання, таких як: *полотно* (у значення 'вбрання'), *кошуля*⁴⁹, *хустка*, *рантух*⁵⁰, *рубок*⁵¹: *рубко(в) фла(м)ски(х) па(т)* (КСУМ : ЛНБ, 103, 1921, 6 зв., Кременець, 1571); *ра(н)тухо(в) фла(м)ски(х)* [КСУМ : ЛНБ 103, 15/Іс., 1855, 2, б.м.н. 1571], *ху(ст) бєлы(х) сє(р)па(н)ко(в) фла(м)скихъ три* [КСУМ : ЖКК, II, 101–103, 1581]; 2) ад'ективом *махалський* – 'мехельнський, виготовлений у м. Мехелен (суч. Бельгія) [ТУ, 362]': *от поставу маха(л)ского – гроше(и) шєс(т)* [ТУ : №109, 141, Луцьк > 1569].

⁴⁷ (пер. з польської) «На початку 17 століття моравське сукно – чи не єдиний предмет торгівлі львівського купця Гайдера з Краковом».

⁴⁸ Мухояр – бавовняна тканина з домішкою вовни або шовку [СЛУМ, 18].

⁴⁹ Кошуля – (жіноча) сорочка.

⁵⁰ Рантух – жіночий головний убір (біла, тонка хустка);

⁵¹ Рубок – Хустка з батисту або перкалю

З описів випливає, що флямські кошулі були вишукано оздоблені: *Кошу(л) флає(м)скихъ золото(м) вышиваныхъ три* [КСУМ : ЖКК, II, 25–26, Володимир, 1572]; *кошуле(к) флає(м)ски(х) вышиваны(х) є(д)вабо(м) чи(р)воны(м) ше(ст)* [КСУМ : ЛНБ, 103, 1921, 6 зв., Кременець, 1571]. На високій якості фламандських тканин наголошують і польські дослідники: «Jako produkt wysokiej jakości drogie tkaniny flandryjskie były kupowane na naszych jarmarkach w ciągu wieku XVI, choć już w mniejszych ilościach⁵²» [SWP, 229].

Показово, що дороге вбрання європейського виробництва слугувало маркером більш заможних верств населення, про що писав І. Вишенський: «Для того ся теселским сыном зовет, абы тые, которые сут королевские и кнежацкие сынове, над кожемячиных сынов не возносили и льпшими не чинилися. Для того на гною во вертепъ, без слуг, в пелющицах ся родит, абы тые, которые на подушках мякых, в замках, дворах и коштовных гмахах⁵³, и при многу слуг и дворян, в тонких китайках и у полотнах флямских ся родят, над убогих, сиротски, голо, без достатку велкого родячихся льпшими не чинилися» [КСУМ : Виш., Кн., 102, 1598]. Або, навпаки, простий стрій із дешевих (хоч і європейських) тканин протиставлявся дорожчим виробам: *Як то, – мовлять єпископи, – тые хлопы простые въ своих кучках и домках съдят, а мы предся на столах єпископских лежимо; тые хлопы з одноє мисочки поливку або борщик хлебчють, а мы предся по колкодесять полмисков розмагътыми смаками уфарбованых, пожираем; тые хлопы бгътциким албо муравским кгермачком ся покрывають, а мы предся въ гатласъ, ядамашку и соболах шубах ходимо* [Виш., с. 105; Єпис., с. 128–152].

На цю ж цитату І. Вишенського покликаються й польські автори, окреслюючи коло осіб, які носили чеські (моравські) тканини: «Wspomnieć trzeba zwłaszcza na przytoczone przezeń słowa kaznodziei unickiego Iwana Wyszeńskiego: “*tye chłopy bietskym albo murawskym kgermaczkom sja*

⁵² (пер.) «Як продукт високої якості коштовні фламандські тканини купували на наших [польських] ярмарках упродовж XVI ст., хоча й у меншій кількостях».

⁵³ Гмах — кімната, будинок, дім, будівля

pokrywajut, a ty predsja w hatlasie, jadatnaszku, sobolech szubach chodymo”⁵⁴» [SWP, 236].

Новомодні дорогі вбрання як характерну рису полонізованого руського суспільства кінця XVI ст. критикує Іван Мелешко в сатиричній «Промові»: *И то не до речи: в богатых сукнях нашые панъ ходят. <...> Я тоже радил бы, — нехай бы бѣлжонки (бѣлошейки) нашые в запинаные давные убрали ся козакини, шнурованые назадъ носили розпорки, а ктому штобы з-нѣмецка заживали плюндрики*⁵⁵ — не так-бы скоро любительну скрадывали бредню!» [Мел., 1589 р.], *...И то, милостивые панове, не мала шкода: слугыховаемо Ляхи! Давай же ему сукню хвалендышовую, корми ж его сласно, а з их службы не пытай...* [Мел., 1589 р.].

У наведених вище уривках актуалізується оцінний компонент лексем розгляданого семантичного мікрополя, яке входить до ССП «Тканини і предмети одягу», яке, у свою чергу, є складником СП «Матеріальна культура» приядрової зони концепту ЄВРОПА.

СМП «Нідерландські тканини» сформоване з: 1) АСС *опоны инѣдерландъски[e]: обитѣе першое атласовое, которого штук есть десять; другое опоны великие инѣдерландъски, которого есть в личбе штук семь* [КСУМ : АрхЮЗР, I/VI, 624, Володимир, 1631] (пор. із аналогічною метатезою в лексемі *индерляньдовъ*, див. §2.1.4); 2) АСС *постав астрадамский ‘виготовлений у м. Амстердам’* [ТУ, 357]: *от поставу астрадамского – гроше(и) шес(т)* [ТУ : №109, 141, Луцьк > 1569].

СМП «Віденські тканини та стрій» репрезентоване АСС із ад’ективом *битский (бицкий, бѣтцкиий)* ‘віденський; привезений із м. Відень’ [Дидик-Меуш 2018, с. 564], етимологію якого Є. Тимченко виводить із угор. *Vécs* ‘Відень’ [СПУМ-1, с. 80]: *кгермачокъ бѣтцкиий <албо муравский>* [КСУМ : АЮЗР, II, 242, XVII ст.], *материя бицкая* [КСУМ : Зб.мат.Лів.Укр., 68, 1727 р.]; *полотна*

⁵⁴ (пер.) «Варто, зокрема, згадати цитовані ним слова уніатського проповідника Івана Вишенського: *тыє хлопы бѣтцким албо муравским кгермачком ся покрывают, а мы предя въ гатласть, ядамашку и соболех шубах ходимо*».

⁵⁵ Плюндрики – ‘штани’.

битские <и тканьє, ткацкие, швабские> [КСУМ : Зап.Черн.Губ.Ст.Ком., II, 97, 1725 р.]

До складу СМП «Італійські тканини» входять: 1) АСС із ад'єктивом *влоский* 'італійський' [див. СЛУМ, 4, 112–113]: *сукно(м) влоски(м) чо(р)ны(м) крытые две шубки; сукна влоского поста(в) а̄* [КСУМ : Мит.кн., 39 зв.–40, Берестя, 1583]; *vlo(с)ко(г) б(р)унатно(г) локо(т)* [КСУМ : ЦДІАК, 28, 1, 2, 24–25, Володимир, 1567]; 2) АСС із ад'єктивом *вєнацкий* – 'венеційський (ТУ, 358)': *от атласу на злотє вєнацкого* [ТУ : №109, 142, Луцьк > 1569]. Інвентарний опис засвідчує високий гатунок італійського виробу: *А в радника его милости Яна Пресмыцкого речей, которые дей были в малой коморце: однорадок сукна влоского з шнурами шолковыми, кожух бараний, ложник белый* [КСУМ : АрхЮЗР, 8/III, 164, Володимир, 1568].

СМП «Ельзаське сукно» представлене АСС *Эльжушское су(к)но* <Ельзас (сучасний регіон Франції, в економічному минулому виробник текстильної продукції): *эльжушского су(к)на аєко мура(в)ское поставов ₴* [КСУМ : Мит.кн., 52 зв.–53, Берестя, 1583].

СМП «Литовське сукно» представлене АСС *литовское сукно: взято...сукна чо(р)ного литовского локо(т) два(д)ца(т) пæ(т)...* [КСУМ : ЦДІАК, Лен. 823, 1, 133, 81 зв., Київ, 1591].

В актових документах зафіксовано й загальні назви європейських товарів, до яких належить і сукно. Наприклад, у «Скороченому викладі митної устави Великого князівства Литовського, записаного до луцьких гродських книг», зазначено: *Устава⁵⁶ от людскихъ и немѣцкихъ товаров...* <далі перелік> [ТУ : №109, 142, Луцьк > 1569], тобто товари польських і німецьких купців. Водночас у переліку турецького краму фігурують тканини з різних країн Європи, які можна узагальнити як «європейські тканини»: *от поставу цвиковьского – грошеи осмь...от поставу сукна люнского – грошеи дванадцат... от поставу муравского, чєского, швєбѣдинского, трыцкого,*

⁵⁶ Ординація, устава – 'припис; положення, закон' [ТУ, 363].

мышенского – по грошеи чотыри... от поставу маха(л)ского... от поставу астрадамского – грошеи шест...от локтя сукна влоского один грош [ТУ : №109, 141, Луцьк > 1569].

Про те, що зазначені вище європейські тканини та вироби з них становили чималу матеріальну цінність, свідчать відповідні АСС, зафіксовані у скаргах на прикрі пригоди, що трапилися з подорожніми купцями (напад, грабунок): *и маєтьно(ст)... ты(х) по(д)даныхъ... пограбили // ...у ка(р)на суконь люньски(х) две...* [КСУМ : ЛНБ, 5, II, 4048, 89 зв.–91, Луцьк, 1595]; *Єни... мене де' ивана па(х)новича збили зранилы и злупили де' з мене жуна(н) сини' лю(н)ски' которы' коштоваль по(л)трети копы гроше'* [КСУМ : ЛНБ, 5, II, 4050, 72 зв., Луцьк, 1602]; *тамже его округне и нелитостиве, а праве тирански посторонками и нагайками збили, змордовали и зранили, а у подданого тамошнего, наймя Осипа, коня квалтовне взяли и кгермакъ синий швебединский изъ шнурами* [КСУМ : АрхЮЗР, 3/I, 117, Луцьк, 1596]. Наведені фрагменти текстів об'єднані номінаційними АСС на позначення цінних побутових речей із Європи, які перевозили торговці.

Прикметно, що назви на позначення деяких зі згаданих вище тканин і виробів із них становили частину мовної картини світу українців і в подальші історичні періоди. Так, АСС на позначення *швабского полотна* зафіксовані в текстах пам'яток XVIII ст. – приватних листах і реєстрах особистих речей (див. розділ III, СП «Матеріальна культура»), а вироби з названої тканини й нині мають попит в Україні. В описі відповідної колекції одягу зазначено, що «продукція Merz b. Schwanen, а також вся вінтажна лінійка GOOD ORIGINALS до сьогодні виготовляється в рідному регіоні Швабського Альба (гірський масив на півдні сучасної Німеччини). *Швабський Альб, відомий своїми давніми традиціями текстильної промисловості, завжди вважався оплотом з виробництва одягу (виокремлення наше. – О. Б.-Б.)* На жаль, час залишив свій слід і відбився не найкращим чином на стані галузі: дешеве масове виробництво змусило закритися багато підприємств. Деякі з них змогли відновитися, а деякі ні» [Merz].

Нашу увагу привернула також АСС *ангельські мешти*, зафіксована в «Лексиконі львівському» як приклад уживання діалектного ад'єктива *ангеліський* 'англійський'. У відповідній ілюстрації наголошено на високій («європейській») якості взуття: *Вуйцьо мав добротні **ангельські мешти**, були майже вічні* (Авторка) [ЛЛ, с. 59].

Імовірно, той самий денотат позначає і лексема *англійки* (*англіки*) 'чоботи із твердою вставкою ззаду': *Бабця мала якраз такі **гарні англійки**, але їх вкрали по дорозі, як фамілія втікала до Кракова від москалів* (Авторка); *Моя цьоця ма **англікі** / Зе спальоней шуф фабрики. / Немци шкуру юш не майов / **I англіки** одбираюв. / Утікайте з **англіками**, їдє авто з дрєвняками. / А поліцай – хап за литки і провади на Бритітки (із пісні); На них був цивільний одяг, один з них, чорноволосий, середнього росту чоловік мав на ногах **військові чоботи «англіки»*** (Лисяк) [ЛЛ, с. 59].

Певні мовно-історичні паралелі можемо провести, аналізуючи мовлення українських рекламно-комерційних телеканалів. У сучасному торговельному обігу фігурують такі назви тканин, як *костюмка «євро»*, *італійське масло*, *французький трикотаж*, а також найменування дизайнерських суконь, мотивовані європейськими (італійськими) ойконімами: *Палома*, *Венеція* тощо [дані з етерів телемагазину «Наталі» на телеканалі «Караван», 2021 р.]

У рекламі таких товарів наголошено на їхній європейській якості, що актуалізує оцінний складник сучасного концепту ЄВРОПА, який, як свідчать пам'ятки XVI – XVII ст., формувався ще в часи ранньомодерної України.

2.2.6. Ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення грошових одиниць та предметів побуту європейського походження.

З огляду на входження українських земель до складу різних державних утворень Європи (ВКЛ, а згодом Речі Посполитої) на території України перебували в обігу різноманітні грошові одиниці.

Переважає більшість номінацій на їх позначення побудована за моделлю «стрижневий субстантив – гіперонім *монета* / гіпоніми на позначення певних

типів монет + уточнювальний відхоронімний ад'єктив (у пост- або препозиції до субстантива)». Виокремлюємо такі групи АСС відповідно до країн, де виготовляли грошові знаки: 1) грошові одиниці, які карбували у Великому князівстві Литовському: а) *литовская монета (мангта, монита), монета литовская: «двѣсти копѣ грошей полугрошковѣ Литовскоѣ монеты»* (Новгородок, 1518 АЮЗР I, 59) [СЛУМ, 18]; б) *монета великого князства, монета (мангта) великого князства (князства) литовского: «чотыриста в монетѣ великого князства»* (Берестя, 1508 АS III, 56) [СЛУМ, 18]; в) *грош(ь) литовский: «осмь копѣ грошей Литовскихъ»* [КСУМ: АрхЮЗР 6/І, 123, Луцьк, 1582]; 2) монети польського карбу: а) *монета (монята) польская (полская): «золотые чирвоные португалы, дукаты, таляры потройные, монета Польская и Литовская, деньги Московские»* (Луцьк, 1593 АрхЮЗР 1/І, 361) [СЛУМ, 18]; б) *монгта Коруны Полское: «исмьдѣсят и два золотых, монгты и личбы Коруны Полское»* (Краків, 1539 АS IV, 188) [СЛУМ, 18]; в) *золоты(й) польский: «жупа(н) че(р)воны' Аксами(т)ны' // коштоваль золоты(х) польскихъ двѣстѣ»* [КСУМ: ЛНБ, 5, II, 4060, 104–104, зв.–105, Київ, 1635]; 3) монети нідерландського (фландрського / фламандського / брабантійського) карбування: 1) *монета фляндрская: «тридѣца(т) либрѣ и дѣсаѣ(т) солдовѣ и ше(ст) пѣнезеѣ монеты флаендрской»* (КСУМ: Розм. 70–70 зв.) [СЛУМ, 18]; 2) *солдѣ фламанский: «два(д)ѣца(т) солдѣвѣ / фламанскихъ»* [КСУМ : Розм. 53 зв., к. XVI ст.]; 3) *корона(т) флаендрскій: «той корона(т) флаендрскій / не есть звычайный»* [КСУМ : Розм. 57 зв., к. XVI ст.]; 4) *солдѣ брабантский: «пѣсти солдовѣ / брабаантскихъ»* [КСУМ : Розм. 69 зв., к. XVI ст.]; 4) монети угорського карбування – монита ве(н)герская: «за золоты(х) стї мониты и личбы ве(н)герско(и)» (Гавай, 1637 Паньк. I, 186) [СЛУМ, 18]; *дукать Венкгерский: «Дукатовѣ подвойнихъ пятьдесятъ стѣмъ, Венкгерскихъ пятьдесятъ»* (1704 р.) [Гриценко 2017, с. 283]; 5) монети чеського карбування – чешская монета: «копѣ грошей широкихъ, Чешское монеты и за шубу вдамашковую» (Краків, 1539 АS IV, 184) [СЛУМ, 18]; 5) монети іспанського

карбування – *рекгал(ъ) гишпанскій*: «*тыи рекгалы гишпанскій / сүть фа(л)шованыи / и зепсованыи*» [КСУМ : Розм. 57 зв., к. XVI ст.]

Відомо, що у XVIII ст. Петро I своїми реформами скасував європейські грошові одиниці, що перебували в обігу на території України, увівши натомість московські грошові знаки [доклад. див. Розділ III, літопис Самійла Величка].

СП «Матеріальна культура» репрезентовано також групою АСС на позначення предметів європейського побуту; такі номінації трапляються переважно в інвентарних описах: *са(б)ля вго(р)ская* ‘угорська’ [ТУ : 106], *шкло бенецкое* ‘венетійське, виготовлене у Венеції’ [КСУМ : АрхЮЗР, 3/IV, 123, Володимир, 1649 р.] / *шкло венецькое* [КСУМ : АрхЮЗР, 3/IV, 96, Луцьк, 1649 р.], *кгермачокъ бѣтцкии* <...> ‘віденський, привезений із м. Відень’ [СЛУМ, 7, с. 138; СПУМ-1, с. 80], *кресло кзданьское* [там само], *столлик флядровый* ‘фландрський = фламандської роботи’ [там само], *флаендрская фарба* ‘фламандська фарба’ [КСУМ : Розм., 49–50 зв.]

Широку сполучувальну здатність має субстантив *вино*, поєднуючись із різними відтопонімними ад’ективами. Такі АСС позначали гатунки імпортного, зазвичай європейського, вина: *вино венгерское: Ма(р)тинъ гаитела... ме(л) чере(с) слугу своего матыса... вина венкге(р)ского по(л)куфко(в) сі* [Мит. кн. 4 зв., Берестя, 1583); *угорское вино: отъ угорского вина, отъ каждого горнца пнз. 2* [РИБ ХХХ, 398, Берестечко, 1566); *вино муравское* ‘чеське вино’: *Отъ вина муравского..., отъ горнца по пенезю одному* (РИБ ХХХ, 398, Берестя, 1566) [СЛУМ, 4, 28] (пор. із аналогічними АСС у складі ССП «Вина та оковита», див. §3.2.4.).

У деяких контекстах поєднуються репрезентанти різних СП. Наприклад, торговець на ринку рекламує не тільки харчові продукти, а й іноземну літературу (СП «Матеріальна культура» / СП «Духовна культура): *маю тежъ доброє месо / добрыи рыбы / и добрыи сєлє(д)цы / кү тому доброє масло / и тежъ сыры добрыи / вшєляко(г) рожаяю / хочєшь купити добрую шапку? / Або книжкү зацнүю / французкүю? / Або нємецкүю? / Або латинскүю? / Або*

неписаную [КСУМ : Розм., 26 зв.] Схожі тенденції в розвитку комбінаторних зв'язків простежуємо й у текстах XVIII ст. [див. §3.2.5].

2.2.7. Прислівники зі значенням 'по-європейськи'.

До приядрової зони концепту ЄВРОПА належать і прислівники, утворені від відповідних прикметників за допомогою префікса *по-* і суфіксів *-у* чи *-и* (зрідка). Автори найновішої «Граматики сучасної української літературної мови», вважають, що такі прислівники «порівнюють виконання певної дії з її виконанням у якихось містах, країнах, континентах, регіонах» [Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія, 2017. С. 531]. Порівняння виконання дії стосується: а) висловлення відповідною іноземною мовою; б) способу виробництва / звичаю, характерного для певної європейської країни: *по анкєлску* 'по-англійськи' [КСУМ : Розм., 4 зв.]; *по влоски* [КСУМ : ОЛЗ, 156], *по влоску* [КСУМ : Розм., 4 зв.], *по влоску / по волоску* [КСУМ : Перест., 38 зв.] 'по-італійськи'; *погрєчєску* [КСУМ : Кр.Стр., 32], *погрєцку* [КСУМ : Аз.В., 148]; *по гишпанску* [КСУМ : Розм., 4 зв.]; *по нємєцки* [КСУМ : Травн., 364], *по нємєцку* [КСУМ : Розм., 4 зв; Кр.Стр., 54–55 зв.], *понємєцку* [КСУМ : Уж., 48 зв., 1643]; *по польску* [КСУМ : Перест., 38 зв.; Коп.Пал., 958]; *по портукга(л)ску* [КСУМ : Розм., 4 зв.]; *по флаєндрьску* 'по-нідерландськи' [КСУМ : Розм., 4 зв.]; *по францюзку* [КСУМ : Розм., 8–9 зв.], *по францюзку* [КСУМ : Розм., 17–18 зв.] Виняток становить прислівник *з-нємєцка* [Мел., 1589], утворений за допомогою префікса *з-* і суфікса *-а*, а також *по латинь* [КСУМ : Розм., 4 зв.].

Більшість наведених прислівників ужито на позначення того, якою мовою відбувалася комунікація. Наприклад, у «Кройніці Стрийковського» згадана *кроїника //...пру(с)кал по нємє(ц)ку друкована свь(д)чи(т), ижъ дванада(д)ца(т) снѡ(в) мьль* [КСУМ: Кр.Стр., 54 зв.–55, б.м.н. 1582].

На розмаїтті європейських мов наголошено у французькому розмовнику, який переклав у середині XVII ст. І. Ужевич: *Абысь / напотымь / жадного*

*непотребова(л) / тлумача / лечь латво / вными самъ мовити могль / и тобъ
выгодити / упартривъши тылко / розмаитую розныхъ наций вымову*
[КСУМ : Розм., 3 зв.] Ідеться тут про цілком прагматичну й утилітарну мету
вивчення мов – вдалішу бізнес-комунікацію (відповідно, кращі результати і
більші прибутки): *аекъ веле зась / богатыми zostали / безъ тыхъ аезыковъ /
познанъ? / Кто жь добре редить / або мѣстомъ або землюю / жадного иншого
азыка / втрочъ / природжоного неумѣючи* [КСУМ : Розм. 3 зв.].

В іншому розділі названої праці зафіксовано діалог героїв книжки –
молодих людей, які мешкали в Парижі середини XVII ст.: *Давыд: ходи(т) ли до
школы // Іванн: такъ естъ учитса по фра(н)цу(с)кѹ южъ мовити // Д:
такъже? Добресѹ стало // Яне розумѣешъ / по французкѹ мовити // І: не
такъ досконале лечь / учусѹ* [КСУМ : Розм., 8–9 зв.]. Марія та Анна також
обговорюють труднощі в опануванні іноземної мови: *М: Анна ты не / есте(с)
весола / чему / ничего не мовишь // А: што жь маю мовити / лепей естъ
ми(л)чати нижли / зле говорити / не умѣю досконале / по французкѹ мовити /
прето жь // милчу* [КСУМ : Розм., 17–18 зв.].

Інший приклад міжмовної комунікації знаходимо у сфері ділових
переговорів: *На тоє все, ижъ не розумѣль Никиф по польску, повѣдали му
вкоротце по волоску тоє...* [КСУМ : Перест., 38 зв.].

Прикметно, що говоріння іншою мовою, згідно із З. Копистенським, не
означало відмову від власної (православної) ідентичності (йдеться про вплив
польської мови й культури на тодішніх українських землях): *ба! безмалъ южъ
не такъ, бо хотяжъ по-Полску мовимо, але правъ и звычайевъ запомнилисмо*
[КСУМ: Коп.Пал., РИБ IV; 958, Київ, 1621].

В іншому фрагменті за допомогою прислівників розгляданого типу
наголошено на відмінностях у мові, якою відправляли службу в церквах: *передъ
тымъ и въ Костенътинополи, коли патрярѣха самъ служъбу Божую меваль,
апостола и еванѣгелии вперодъ по-Латине, а потомъ и по-Греческу не
чытано, такъ яко теперъ въ Рыме еще тот звычай стародавньий
заховуеться, на знакъ единости костела Рымъского и зъ Греческимъ:...* **по-**

Греческу перъвей, а потомъ по-Латине...спевають [КСУМ: Ант., РИБ XIX, 493, Вільна, 1599].

Прислівники, які позначають спосіб називання певного об'єкта іноземною мовою, використовують у процесі їх тлумачення. Наприклад, *пуро по ла(т)нски, куметиранъ по гречески... беренъ по нѣмецки а по ров(с)ки гровши огородныа* [КСУМ : Травн., 364]; *Олусъ по ла(т)нски... нѣмецкаа или синдаа капуста* [КСУМ : Травн., 329].

Наведені вище лексеми у відповідних мікро- й макроконтекстах репрезентують: 1) СП «Духовна культура», зокрема ССП «Освіта і наука», а в межах останнього – СМП «Іноземні мови»; 2) СП «Релігія»; 3) СП «Людина і соціум» (на прикладах міжмовної комунікації).

Водночас прислівники позначають і спосіб виробництва, властивий певній європейській країні: *На тотъ часъ покрыто по влоски частою вазю и черетицею поливаною* [КСУМ : ОЛЗ, 156]. *По влоски* тут має значення 'як у італійців, за звичаєм італійців'.

Прислівник *з-нѣмецка* у значенні 'як у німців, за німецьким звичаєм' фігурує в контексті іронічної оцінки носіння новомодного одягу : *«И то не до речи: в багатых сукнях нашыѣ панѣ ходят. <...> Я тоже радил бы, — нехай бы бѣложонки (бѣлошейки) нашыѣ в запинаныѣ давныѣ убрали ся козакини, шнурованыѣ назадъ носили розпорки, а ктому штобы з-нѣмецка заживали плюндрики⁵⁷ — не так-бы скоро любительну скрадывали бредню!»* [Мел., 1589 р.].

Наведені вище прислівники у відповідних мікро- й макроконтекстах формують СП «Матеріальна культура» та СП «Людина та соціум», вербалізуючи оцінний і національно-культурний компоненти розглянутої частини приядрової зони концепту ЄВРОПА.

Таким чином, приядрова зона номінативного поля концепту ЄВРОПА XVI – кінця XVII ст. об'єктивована як лексичними (хоронімами, ойконімами,

⁵⁷ Плюндрики – 'штани'.

гідронімами, оронімами, етронімами, катойконімами та прислівниками – всього 209 одиниць), так і синтаксичними засобами – ад’єктивно-субстантивними словосполуками на позначення широкого кола предметів, явищ і осіб, що репрезентують духовну і матеріальну культуру Європи (198 номінацій). Виокремлені лексеми залежно від значення та контексту вживання належать до різних семантичних полів: «Історія», «Географія», «Релігія», «Людина та соціум», «Духовна культура» й «Матеріальна культура»; зафіксовані вербалізатори концепту розглядаємо в межах складників його структури: поняттєвого, оцінного, ідейного та ін.

2.3. Мовна репрезентація периферійної зони концепту ЄВРОПА

2.3.1. Міфоніми й конотоніми

Про зв’язок із культурною спадщиною Європи свідчать зафіксовані в українських пам’ятках XVI – кінця XVII ст. міфоніми давньогрецького та давньоримського походження. Відомо, що часті звертання до імен античних богів, історичних осіб є типовими для барокової поезики й мали на меті своєрідне «декорування тексту», сприяли героїзації персонажів [Лукаш 2017, с. 3].

Насамперед нашу увагу привернула згадка відомого епізоду з давньогрецької міфології за участі доньки фінікійського царя – Європи, яку, згідно з міфом, викрав Зевс (Юпітер): *Європа...сестра ка(д)мусова, тота была нѐпосполітой цудно(с). вроды. спо(до)баласа оупитєроби* [КСУМ : Крон.22 зв., Львів, поч. XVII ст.] За однією з версій, хоронім *Європа* походить від наведеного міфоніма, зокрема, згадка про нього є в «Етимологічно-семантичному словнику української мови» І. Огієнка: «Європа – назва, що походить від назви давнього божества хліборобства. Европа – дочка фінікійського царя Агенора, сестра Кадма. Зевс з’явився їй білим биком, викрав її, заніс на острів Крит, де вона й породила йому сина – Міноса. Греки Европою спочатку звали тільки саму континентальну Грецію, а Азією вони звали тільки

острови Егейського моря та Йонійського побережжя Малої Азії. <...>» [ЕССУМ, с. 5–6].

Імовірно, із цим міфонімом пов'язано й ім'я останньої з дванадцяти мандрівних пророчиць – Європеї (пор. із словотвірним варіантом *Європія*, див. §2.1.1.): *Сиби(л)ла, Європея... была взросту цудного. плоти руманой. вдачной твари. в завітю красно(м). в злотоглавь хо(ди)ла* [КСУМ : Крон., 78 зв., Львів, поч. XVII ст.]

У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» зафіксовано також інші лексеми, запозичені з грецької та латини, на позначення давньогрецьких (давньоримських) богинь та муз: а) Афіни (Атени) (у римській міфології – Мінерви), інше ім'я – Паллада: *На вѣрокъ годный, Чистой Паллады, / Днесъ з виридаровъ Райскіе Дриады; / Вданныхъ запаховъ вонг оупростѣте: Тамъ принесѣте* [КСУМ : Бут., Львів, 1642]; б) «Минерва 'богиня мудрості, мистецтва, військової справи': *а при той засъ славь вбокъ стануль Гүфецъ оушикованыи... оныи твои цнѣты, онаа до намнѣйшого склѣнность, згола на здумѣванье минервѣ*» [СЛУМ, 17, с. 184]; в) Венери: «Венера 'богиня кохання та жіночої вроди; Венера': *и(х) [погань] боговь... ро(з)ныє звѣрѣта тагнули... нештуновъ де(л)фины,... слоупъ за(с) венѣры тагнули мѣви(т) голуби* (поч. XVII ст.)» [СЛУМ, 3, 226]; «Венусъ (лат. Venus): 1. 'те саме, що Венера' *Афродита, л(т): Вѣну(с). богінѣ милостей,... утѣ(х), и рѣскоше(и) встѣ(х)* [СЛУМ, 3, 227]; г) Ерато «Ерато (гр. 'Ератѣ – 'одна з 9 муз, покровителька ліричної поезії'): *Лѣторѣсль Наукъ девѣтаа, ератѣ, албо цвиче(н)є в' спѣваню оумілномъ* (Київ, 1632)» [СЛУМ, 9, 48]; г) Калліопе «Калліопе (найстарша серед 9 муз) (лат. calliope) 'поезія, віршування': *Лѣторѣсль Наукъ четвѣртаа, Калліопе Тѣст, Цвиче(н)є в' писа(н)ю высѣки(х) и пова(ж)ны(х) речій* (Київ, 1632)» [СЛУМ, 14, 22].

У бароковій поезії міфоніми вживали у функції тропів для оспівування певних історичних осіб. Наприклад, державного діяча Речі Посполитої Томаша Замойського порівняно з Геркулесом, а Сейм Речі Посполитої – з Парнасом: *Вбачишъ акъ естѣ Томашъ Замоиски сердечный: Акъ в Сенатѣ, в вбозѣ, в*

Парнась валечный. Трудно з рукъ Геркулесу снать булавы брати; W труднѣй Замоискому Тарчи выривати [КСУМ: Зем.Зам., Київ, 1631].

У поетичному творі першої половини XVII ст. зафіксовано похідну від міфологічного гідроніма *Лета АСС Леталская вода* ('в античній міфології – вода з Лети, річки забуття в Аїді): *Щожъ южъ дáлей, ѿ Друзі, будѣмо чиніти, Зájъ Летáлскои воды хóчемъ са напиту* (Луцьк, 1628) [СЛУМ, 4, 146].

Грецькі ороніми вживалися для увиразнення поетичного тексту: *Горү, мóвлю, Парнассеу и Геликoнү, на котóрыхъ абы са вѣсь свѣт' малый могль твоѣй славы, и телѣснымъ и дийѣвны(м) окомъ дочитáти* [КСУМ : Євх., МІКСВ, 292, Київ, 1632]; *Свѣти(т) Wлн'мь з' звѣздáми: мáрсъ тү(т) же складáет' Тáрчи свой при Кр(с)та(х): сна(т) Могилoвъ знáеть* [КСУМ : Евфон, МІКСВ, 307, Київ, 1633]; у переносному значенні (в множині) вжито АСС *Парнасси а[θ]ѿ(н)скиє: Хто не знáет' же есте(с) Парнáссовъ аѿ(н)скихъ Фундаторомъ, Пасты́ремъ ты(х) краєвъ Сіѿ(н)ски(х)* [КСУМ : Евфон, МІКСВ, 309, Київ, 1633].

У шкільному панегірику, який уклав Софроній Почаський, «*Ευχαριστηρίον, албо Вдячностъ ясне превелебнѣйшому в Христъ его милости господину отцу кир Петру Могилъ*» (Лаврська друкарня, 1632 р), фігурують різноманітні міфоніми, зокрема привертає увагу такий уривок: *Wпochíстый есть Wли(м)нъ славы цнѣхъ Могíловъ, Не боíтса шáрпанá зубáтыхъ Зоíловъ* [КСУМ : Евфон, МІКСВ, 307, Київ, 1633].

Тексти розгляданих пам'яток засвідчили, що узагальненого значення й додаткової конотації в XVI – XVII ст. набули й інші давньогрецькі антропоніми: *аристотель* (гр. 'Αριστότελης), *платон* (грец. Πλάτων) – 'перен. про представників світських наук, не визнаних церковною догматикою' (у множині): *вѣмѣсто за(с) євѣгельское проповѣди, ап(с)тлское наоуки, и стѣи(х) закона... ннѣ пога(н)скіє оучители, аристотели, платоны и дрлгіє ты(м) подобные машкарники и комидійники в дворе(х) хá бá владгю(т)* (1588–1596, Виш. Кн. 261 зв.) [СЛУМ, 1, 125], *атлантъ* 'про людину великої фізичної сили й міцної будови' (за ім'ям міфічного грецького велетня): *Wбáчте тáкъ*

велі́кого атла́нта раменами своїми всю землі махиною тримаючого, а *тепе(р) по(д) тажаром грѣхо(в) наши(х) лежаючого* (поч. XVII ст.) [СЛУМ, 1, 144–145], *ахиллесъ* ‘про сміливу людину’: *Не про(д)кзую(т) тоу(т)ь, кгрє(ч)кїи ахи(л)лєсы, нѣ онѣи лвосилии Геркулєсы <...>* (Острог, 1612) [СЛУМ, 1, 147], *буцефаль* ‘сильний кінь, якого приборкав Александр Македонський’: *бы(л) то(т) бѹцефаль приведе(н) и(з) индїи звѣрж мѹцное и ѡкрутноє* (Львів, поч. XVII ст.) [СЛУМ, 3, 104], *геркулєсь / геркуль* ‘велетень’ (у складі порівн.): *и ѡвше(м) трѹ(д)но(ст) якобы гє(р)куле(с) яки(и) працею и стало(с)тю звытяжилє(с)* (1636) [СЛУМ, 6, 206], *гиганть* (гр. γίγας, -αντος, нім. Gigant): ‘1. гігант, велетень’; ‘2. перен. (видатна людина)’: *Немротъ з нарѹду гига́нто(в)...* (Львів, поч. XVII ст.); *Ово ді́аволь... Лежіть прáве, бездѹшный, лежи(т) скреповáный, Мы́сленный гига́нт*’ (Львів, 1631) [СЛУМ, 6, 209].

Отже, у пам’ятках XVI – кінця XVII ст. засвідчено ряд назв, пов’язаних із античною міфологією та історією. Деякі давньогрецькі міфоніми й антропоніми вживалися у прямому значенні, а деякі – слугували засобами образної номінації, набуваючи додаткових конотацій залежно від контексту вживання.

2.3.2. Семантичні деривати

До периферії концепту відносимо також семантичні деривати. Як зазначає Ю. Цигвінцева, «семантична деривація – це складний багатогранний процес виникнення нових значень слів, який приводить до перебудови їхньої змістової структури. Різновидами семантичної деривації є метафора, метонімія, розширення, звуження значення слова, семантичний зсув. Широкий спектр дії механізмів семантичної деривації доводить активність наявного в мові на момент творення нової назви значення та його здатність оновлюватися на основі внутрішніх ресурсів мови» [Цигвінцева 2021, с. 73].

Новотвори виникли внаслідок таких метонімічних перенесень: ‘назва міста’ → ‘сорт вина, що там виробляється’: *альяканть (алжканть)* (походить від назви іспанського міста Аліканте), *малмазея (малмазія, малмазыея, малмазыя,*

малмазыа, малмозия, малъмазыа) ('сорт виноградного вина, яке виробляли у грецькому місті Мальвазії'): *Или не вѣдає(ш), и(ж) в ты(х) многи(х) миса(х) по(л)ъмисъка(х)...* // *...и вина(х), мушкательхъ ма(л)мазіа(х), аляка(н)тох... то(т) смыслъ еще мѣста не имает(т)* (Виш. Кн. 237 зв.–238, п. 1596); *Тождь, розумѣй ѿ мѣду, малмазіи. Алкантъ, и о горѣлицъ, и всакій // напой, если без мѣры: то смерть... тѣлу твоєму* (Перло 4 зв.–5, Чернігів, 1646). [СЛУМ, 1, 101]; 'прізвище автора [італійського письменника-єзуїта й проповідника Даниїла Бартола; класика римської літератури – Публія Овідія Назона]' → 'книги, які написав той чи той автор' – *бартоль, назонь: такъ многіи оуча(т)са, и барзо працую(т), дѣи рочныи читають, бартоло(в), назоновъ, не и(ж)бы лѣпшиій живо(т) оучинили ... але жебы невы(н)ного настоуповати* (Поп. Р. 211 зв., поч. XVII ст.) [СЛУМ, 2, 24]. З наведених вище семантичних дериватів у «Матеріалах...» Є. Тимченка зафіксована лише лексема *малмазыа*: «МАЛМАЗЫЯ, с.ж. (пл. małmazja). Мальвазия, сладкое греческое вино. АЮЗР. II, 222 (И. Выш)» [СПУМ-1, с. 418].

Імовірно, внаслідок семантичної деривації (метонімії) виникло нове значення фемінітива *мултанка* 'молдаванка' → 'назва музичного інструменту': *Артыкулъ гѣ. Впроваже(н)є в' костель свѣтской мѣзыки, w(р)гано(в), скрипокъ, пиццало(к), мултано(к), бубно(в), и трубъ, и инших тогож рѣда корчемных и скоморѣских дѣдгъ, даль... и инныхъ rozmaитых вимисловъ, в' котѣрих не тѣкмо абы блѣговолилъ Бгѣ, але и ненавидитъ того всего, — по свѣдительству Єв(г)лскому* (Київ, 1621 Коп.Пал. 29) [СЛУМ, 18]. Вірогідно, мотивованою етнонімом на позначення угорців є також лексема *макгерка*, яку подає Є. Тимченко в «Матеріалах...»: «МАКГЕРКА, с.ж. (от Magyar). Венгерская шапка. *Ся до макгерки тобѣ угодное обрацу.* АЮЗР. II, 211. (И. Выш.)» [СПУМ-1, с. 417].

На рівні народної етимології (чи псевдоетимології) від *французький, французи* (які, за упередженням, нібито славляться легкою, вільною поведінкою) витворилися назви на позначення сифілісу. У пам'ятках XVI–XVIII зафіксована АСС *французская хороба* 'сифіліс' (пор.: стчес. *franská*

петос) (1722) [Дидик-Меуш 2008, с. 126]. На позначення цієї хвороби Г. Сковорода вживає лексеми *Француз* та *франузка* (див. §3.2.2). У «Лексиконі львівському...» аналогічний діалектизм ілюстровано яскравим прикладом уживання, що будується на паронимазії: «франца (франця) вул. 1. Мед. Венерична хвороба; сифіліс: –*Ти був у Франції?* – *Ні, франця була в мене (віц);* 2. ‘*біда, лихо*’ [ЛЛ, с. 799]. Дериватом від *франца* є прикметник *францоватий*, засвідчений у 1699 р. у збірці «Перло многоцѣнное»: «Францоватый, прил. (пл. francowaty). Больной венерической болезнью. *Шалевый и францоватый*. Пр.Мн.188» [СПУМ-2, с. 456]. З часом у семантичній структурі ад’єктива *француватий*, окрім первинного значення ‘хворий на францу’, розвинулися нові ЛСВ: ‘дурнуватий, дивакуватий’, ‘неприємний, огидний (про людину)’, що засвідчують його виразну негативну конотованість [ЛЛ, с. 800]. «Лексикон львівський» фіксує сталі словосполуки *галасвіта францувата, морда францувата, юзько француватий*, уживані як лайка [Там само].

Як зазначає Г. Дидик-Меуш, досліджуючи українську медичну лексику XVI–XVIII ст., назви *франца* і *хороба французкая* варто тлумачити як ксеноніми, етимологія яких пов’язана з явищем лексичної ксеномотивації, коли увлєння про чужі народи і землі на мовному рівні відображені у виразах, які виникли внаслідок семантичної деривації (зокрема на базі етронімів), тобто можна виокремити слова чи фразеологізми, що приписують конкретному етносові чи території такі властивості, які (через загальні закономірності оцінки чужого – ксенопсихології) – підходили б багатьом іншим чужим народам і землям. За допомогою виявлення додаткових лексичних конотацій у етронімів можна визначити стереотипи національних характерів різних народів. Таким чином, утворився стереотип француза як неймовірного шанувальника любовних пригод, а Франція, відповідно, традиційно сприймалася як джерело поширення сифілісу в середньовічній Європі, що й зумовило не зовсім справедливе приписування національної ознаки цій поширеній венеричній хворобі [Дидик-Меуш 2008, с. 196–197]. Згідно з Ю. О. Карпенком, «до ксеноетнонімів належать слов’янські за походженням назви: *німці* (з сенсом

‘німі’, тобто такі, що розмовляють незрозумілою мовою; спочатку німцями слов’яни називали всіх іноземців)» [Карпенко 2004, с. 179].

Отже, на периферії номінативного поля концепту ЄВРОПА XVI – кінця XVII ст. перебувають міфоніми як значущий складник мовної картини світу доби Ренесансу, що репрезентував її невід’ємну частину – античну спадщину (проаналізовано 16 номінацій). Етимологію ключового слова-імені *Європа* висвітлює відповідний міфонім. Використання міфонімів, зокрема, як засобів образної номінації свідчить про актуалізацію образного та символічного складників концепту. Деякі лексеми зазнали апелятивації, змінивши статус власної назви на загальну (*аристотели, платони*), набувши при цьому додаткової (негативної) конотації. Унаслідок апелятивації та метонімії виникли й деякі семантичні деривати (*аляканть, бартоль*). Виразними репрезентантами оцінного компонента концепту є ксеноніми (*франца*).

Висновки до II розділу

Різножанрові староукраїнські пам’ятки XVI – кінця XVII ст. засвідчили, що концепт ЄВРОПА був важливим складником мовної картини світу українців у ранньомодерну добу. Номінативне поле концепту ЄВРОПА сформоване численними його вербалізаторами (проаналізовано 436 номінативних одиниць у 331 контексті) – як прямими (словом-іменем *Європа / Європія / Европія* – ядро концепту, так і непрямыми (назвами на позначення європейських країн, історичних земель, міст та інших географічних об’єктів; народів Європи, їхніх мов та звичаїв – приядрова зона). Усі ці найменування, репрезентуючи повсякденні й наукові знання про Європу, становлять поняттєвий складник концепту – найбільш об’єктивований у мові пам’яток XVI–XVII ст. його компонент [Богомолець-Бараш 2022 (а)].

Слово-ім’я концепту *Європа* вперше вжито в 1591 р. у віршованому творі у вигляді АСС *по всей Європіи*. У цьому словосполученні ключова лексема засвідчена й у полемічному творі (1598 р.) в контексті зіставлення мусульманського Сходу (Туреччини) і християнського Заходу (Європи).

Семантика лексеми ‘сукупність християнських країн’ дозволяє віднести її до СП «Релігія». Значення *Європи* як частини світу актуалізується в зіставленні з назвами інших частин світу; ключова лексема вживається в контексті з іншими хоронімами й гідронімами, що свідчить про поширеність знань із географії та історії Європи в ранньомодерній Україні (поняттєвий складник концепту) та окреслення місця України в Європі (наведені лексеми із зазначеною семантикою формують СП «Географія»).

Найповніше об’єктивовано концепт у його приядровій зоні – передусім назвами європейських країн, міст, історичних земель Європи (407 номінацій, що становить 93 % від загальної кількості одиниць номінативного поля концепту цього періоду). Виокремлені хороніми й ойконіми демонструють широку варіативність (лексичну, орфографічну, морфологічну), зумовлену як лінгвальними (впливом іноземних мов на формування староукраїнської літературної мови, особливостями правописної традиції тощо), так і екстралінгвальними чинниками (змінами на геополітичній мапі Європи, що впливали на називання тих чи тих країн, міст, народів). Наприклад, хоронім на позначення Іспанії у XVI–XVII мав такі фонетичні варіанти: *Гишпанія*, *Испанія*, *в ышпанъи*, уживався у складі перифрази-АСС *кролѣвств[о]* *Гишпанск[оє]*; простежено шлях цієї лексеми й у подальші періоди формування української літературної мови.

Підвищена номінативна щільність хоронімів і ойконімів спостерігається в історичних хроніках та літописах, у барокових проповідях Й. Галятовського та А. Радивиловського та полемічних текстах цього періоду (77 лексем у 54 контекстах) [Богомолець-Бараш 2023 (б)]. Європейські топоніми виступали ідентифікаторами місця дії, вказували на походження героїв оповідань. Часто вживаним у полемічних текстах є ойконім *Рим* у значеннях: ‘Римська імперія’, ‘місто’, ‘римська єпархія’ (останнє значення зумовлене метонімією); в синтагматичному поєднанні з назвами католицьких країн: *встѣ предѣла латинские, Венецкую державу, Рим, во Влошех*. Про значущість Рима в МКС

українців свідчить утворення паремії з наведеним ойконімом у її складі: *Не все то теды Перунъ, што зъ Риму гремитъ*.

Важливу роль в об'єктивації концепту ЄВРОПА відіграють ад'єктивно-субстантивні словосполуки (АСС) номінаційного типу (проаналізовано 259 номінацій у 204 контекстах). Виокремлено низку географічних і адміністративно-територіальних назв Європи. Наприклад, Італію позначають АСС *до краєвъ влоскихъ, въ страны италійскіа*; Венеційську республіку – *Венецкихъ границъ, Венецкую державу, градъ Венецко(м)*; Німеччину – *въ краи Нѣмецкіи, Краина Немецка*. Європейську гідроніміку репрезентують назви морів, які відігравали значну роль в історії європейців (11 номінацій): Балтійського: *море Балтийское, море Балтицкое, море Прусское, море въ Немцахъ, окіанъ Нѣмецкий*; Середземного: *море Межиземное, море Межиземское, море Медиселанское, море Сицилійское*; Адріатичного: *море а(д)рыти(ц)кого* та ін.

Активними вербалізаторами приядрової зони концепту ЄВРОПА є етноніми та катойконіми (зафіксовано 99 лексем у 53 контекстах). Проаналізовано синтагматичні, парадигматичні й епідигматичні зв'язки між виокремленими назвами європейських народів. Зокрема, продуктивним суфіксом для творення етнонімів та катойконімів є *-чикъ (чік)*: *антелчикъ / англійчикъ, авинчіки, генуєнчикъ*; формам множини притаманний суфікс *-ов(є)*: *вє(н)кгрове, волохове, гишпанове, саксонове / сасове, по(р)тукга(л)чикове, Французове, шотове*. Зафіксовані фонетичні (*Влоши, влохи, влоси* 'італійці'), орфографічні (*немци / нѣмцы / нѣмци; италияны / италіаны*), словотвірні (*англійчикъ / англікъ, влохи / Влохове*), лексичні (*влохи – италияны; грекъ – елиннъ, индерлянъди – голянданы, угре – венгры*) варіанти етнонімів. Системним явищем для етнонімів є наявність у них лексико-семантичних варіантів, які ґрунтуються на метонімії, напр., *нѣмець* 'німець', 'німецьке військо', (у мн.) 'Німеччина'. Граматичні значення таких лексем допомагали визначати їхню семантику: *З мультаєнь* 'з Молдавії', *до Венгеръ* 'до Угорщини', *до Венетовъ* 'до Венеції', *въ Немцахъ* 'у Німеччині', *вє влошєхъ* 'в Італії' тощо. Для

з'ясування точного значення цих полісемічних іменників важливо враховувати контекст, у якому вони засвідчені, та комбінаторні зв'язки.

Проаналізовані джерела засвідчили, що окремі етноніми можуть набувати певних негативних характеристик за допомогою відповідних лексичних засобів: *Французы – гордые и непотягновенны, / Хвалящихся, горди, алчни нарицають* чи морфологічних – демінутивних суфіксів (-ач-к) (*полячков*); у такий спосіб у деяких контекстах актуалізується оцінний складник концепту ЄВРОПА.

Зафіксовано низку перифраз-АСС (11 одиниць), які описово номінують європейські народи, монархів Європи та окремих європейців: *народ англійский, немецкие вси народы, князь Баварский, король французский, купцовъ кданьскихъ* та ін. Ідентифікаційну функцію (ознака національної належності) в наведених словосполучках виконує відхоронімний чи відойконімний ад'єктив.

За допомогою синтаксичних засобів об'єктивації концепту (АСС) у староукраїнських пам'ятках названо широке коло як матеріальних об'єктів, так і абстрактних понять та явищ. На основі значень виокремлених АСС побудовано СП «Духовна культура» (55 номінацій), у складі якого виокремлюємо ССП «Освіта / наука» та СМП «Іноземні мови», до якого входять АСС на позначення іноземних мов з опорним субстантивом *языкъ* (*мова, вымова*): *языка вло(с)ко(г)* 'про італійську мову', *Полскимъ языкомъ, мова французская* та ін.

СП «Релігія» становить значущий фрагмент семантичного простору концепту ЄВРОПА аналізованого періоду (зафіксовано 106 номінацій), що пов'язано із залученням до розгляду ораторсько-проповідницьких і полемічних творів, у яких активно провадилася міжконфесійна полеміка (ті ж самі релігійні явища могли отримувати як позитивну, так і негативну оцінку – з боку православних і уніатів відповідно). Проаналізоване семантичне поле сформоване, зокрема, АСС із ад'єктивом *рымский* 'католицький', який поєднується з широким колом субстантивів: *религия, право, наука, обычай, свято, календаръ, костель, книжка* та ін. В деяких словосполучках та

контекстах їх уживання актуалізується образний компонент концепту: *мгъчь римьскый, Римскій Рицєрь* та ін.

Інший полюс семантичного простору концепту ЄВРОПА, пов'язаний із матеріальною культурою, репрезентують назви тканин, одягу, предметів побуту, харчування і грошових одиниць європейського походження (виокремлено 129 номінацій). Належність названих предметів до тієї чи тієї європейської країни (міста) уточнює відповідний ад'єктив у складі АСС. Побудовано СП «Матеріальна культура», яке найяскравіше репрезентоване ССП «Тканини і предмети одяги», що поділяється на численні СМП відповідно до країни-виробника: 1) «Англійські тканини та стрій» (*сукєнь анкє(л)скихъ, сукнає люньскає б(р)унатнає, жупанъ люньский* тощо); 2) «Польські тканини та стрій» (*сукна брєзи(н)ского, сукна шєбєди(н)ского* тощо); 3) «Чеські тканини та стрій» (*сукна шаро(г)[о] муравского, сукна чєского* тощо); 4) «Німецькі тканини та стрій» (*мұхолрұ нємєцкого, полотна швабского, поло(т)на коле(н)ского* тощо); 5) «Фламандські тканини та стрій» (*кошу(л) фла(м)скихъ, поставу маха(л)ского* тощо); 6) «Нідерландські тканини» (*опоны великие инъдерландъски, поставу астрадамского*); 7) «Віденські тканини та стрій» (*материя бицкая, полотна битские*); 8) «Італійські тканини» (*сукна влоского, атласу на злотє вєнацкого*); 9) «Ельзаське сукно» (*эльжушьского су(к)на*); 10) «Литовське сукно» (*литовъское сукно*) [Богомолець-Бараш 2022 (б)]. Коштовні гатунки тканин і відповідні вироби слугували об'єктом для порівняння: *суко(н), которые доро(ж)шиє, ніж люньские*; у МКС тогочасних українців такі АСС були оцінними маркерами, що позначали нові звичаї, що їх приносили в Україну європейці – поляки чи німці: *Ляхи! Давай же єму сукню хвалендышовую*; наведені вербалізатори актуалізують оцінний та національно-культурний складники концепту ЄВРОПА ('продукція вищого гатунку').

До СП «Матеріальна культура» належить також група АСС (14 одиниць) на позначення грошових одиниць, які перебували в обігу на теренах України в XVI–XVII ст. – ідеться про монети, які карбували у Великому князівстві

Литовському (*Литовскоѣ монеты*), Польщі (*монета Польская*), Нідерландах (Фламандії) (*монеты фляндрьской, солдовъ брабабантскихъ*), Чехії (*Ческое монеты*), Іспанії (*рекга́лы гишпанскій*). Європейський побут репрезентований деякими іншими АСС (*шкло венецькое, кресло кзданьское, столик флядровый*), переважно зафіксованими в інвентарних описах. Продуктивні комбінаторні властивості має субстантив *вино*: засвідчено ряд АСС на позначення імпортованих гатунків (європейського) вина (*вино венгерское / угорское вино, вино муравское*).

До приадрової зони концепту ЄВРОПА належать також прислівники із загальним значенням ‘по-європейськи’ (23 номінації в 19 контекстах). Порівняння виконання дії переважно стосується висловлення відповідною іноземною мовою, а в деяких контекстах – способу виробництва / звичаю, характерного для певної європейської країни.

До периферії відносимо, по-перше, міфоніми – культурно марковані мовні одиниці давньогрецького походження (*Європа* – етимон ключової лексики *Європа*), зокрема й уживані в переносному значенні (*Парнасы а[θ]ω(н)скиє, зубáтыхъ Зо́йловъ*), що дозволяє розглядати ці міфоніми в межах образного компонента концепту як конотоніми (16 номінацій). По-друге, до периферії концепту ЄВРОПА належать семантичні деривати (7 лексем), що виникли завдяки апелятивації європейських ойконімів (*альякантъ* > ‘сорт вина’, від іспанського міста Аліканте) / антропонімів (*бартоль* > книги, які написав італійський письменник-єзуїт і проповідник Даниїл Бартол).

РОЗДІЛ III

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ *ЄВРОПА* В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ.

Досліджуючи становлення концепту *ЄВРОПА* в кінці XVII–XVIII ст., вважаємо за доцільне розглянути особливості його вербалізації крізь призму мовної картини світу освічених представників козацької еліти, до яких належали Я. Маркович, М. Ханенко, П. Апостол, Г. Граб'янка, С. Величко, П. Орлик та ін. Більшість із них здобували освіту в Київській академії, як і інший відомий її вихованець – Г. Сковорода. До розгляду залучено тексти епістолярного, офіційно-ділового, наукового, розмовного й художнього стилів. Проаналізовано приватне й ділове листування XVIII ст., актові книги та реєстри сотенних канцелярій Лівобережної України, козацькі діаріуші та літописи, розглянуто творчість Г. Сковороди й К. Зіновієва.

Номінативний простір концепту *ЄВРОПА* в кінці XVII–XVIII ст. зазнав розбудови порівняно з попереднім періодом (див. додаток В). Зокрема, ядрова частина номінативного поля репрезентована прикладами вживання слова-імені концепту в різних контекстах, його дериватами у складі не засвідчених у попередній період АСС та перифразами – прямими вербалізаторами концепту *ЄВРОПА*; динаміка словотворення свідчить про дедалі більшу актуальність лексеми *Європа* в мовній картині світу українців. На позначення європейців зафіксовано широкий ряд найменувань, зокрема етнонімів і катойконімів, через що номінативна щільність вербалізаторів приядрової зони концепту зросла (виокремлено 490 номінативних одиниць). Спостерігаємо розширення сполучуваності прислівників із префіксом «по» зі значенням 'по-європейськи'. До периферійної зони додаємо також фразеологічні засоби об'єктивації концепту – паремії, кількість фіксацій яких у писемних джерелах кінця XVII–XVIII ст. зросла порівняно з XVI–XVII ст., що дозволяє виокремити їх із-поміж інших вербалізаторів концепту.

Ядрову частину номінативного поля концепту ЄВРОПА кінця XVII–XVIII ст. формують: 1) слово-ім'я концепту – гіперонім ЄВРОПА; 2) деривати ключової лексеми *Європа* у складі АСС. До *приядрової зони* належать: 1) лексеми на позначення країн та історичних земель Європи (хороніми) і міст (ойконіми); 2) ад'єктивно-субстантивні словосполучення (АСС) на позначення історичних земель, країн, міст та інших географічних об'єктів Європи; 3) лексеми на позначення європейських народів та мешканців Європи (етноніми та катойконіми); 4) описові номінації європейців (АСС); 5) АСС на позначення матеріальної культури Європи; 6) АСС, що номінують предмети та явища духовної культури Європи (пресу, літературу, іноземні мови тощо); 7) прислівники (у загальному значенні 'по-європейськи'). *Периферійну зону* концепту становлять: 1) паремії; 2) неосемантизми; 3) запозичення з європейських мов.

Семантосфера концепту ЄВРОПА кінця XVII–XVIII ст., з одного боку, зберегла свої доміанти, що окреслилися ще в XVI–XVII ст., з другого, – зазнала логічного розвитку та змін (див. додаток В). Насамперед зросла кількість номінативних одиниць, що репрезентують СП «Історія», свідченням чого є історичні джерела названого періоду (зафіксовано 223 номінації). Зазнало розбудови СП «Матеріальна культура» з огляду на відповідні мовні й позамовні чинники (виокремлено 106 номінативних одиниць). Загалом, у семантичному просторі концепту ЄВРОПА кінця XVII–XVIII ст. продовжили розбудовуватися такі СП: 1) «Історія»; 2) «Географія»; 3) «Духовна культура» (субсемантичні поля – ССП: «наука та освіта» → семантичне мікрополе – СМП «іноземні мови»); 4) «Людина та соціум»; 5) «Матеріальна культура». Динамічно сталим залишилося СП «Релігія», представлене лише п'ятьма номінаціями.

3.1. Специфіка вербалізації ядрової зони концепту ЄВРОПА

3.1.1. Слово-ім'я концепту

Згідно з німецьким політологом, філософом й істориком політичної думки Герфрідом Мюнклером, «як політична ідея, Європа найбільш чітко оформилася там, де вона визначалася не через саму себе, а через протиставлення чомусь іншому. Таким чином, ідеї Європи властива могутня реактивна складова, що загрожує поглинути її самостійне значення. Іншими словами, майже завжди було *простіше дати визначення Європи через порятунок від зовнішньої загрози, тим більше від «азіатської загрози» (виокремлення наше. – О. Б-Б.), ніж поза ситуацією подібної зовнішньої загрози визначити, що ж мається на увазі під Європою»* [Мюнклер 2007].

Саме в контексті протиставлення християнського Заходу (Європи) і азійського Сходу й фіксується ключове слово концепту – *Європа (Evropa, Ewropa)* – у «Літописі» Самійла Величка, що засвідчують проаналізовані далі випадки вживання цієї лексеми та особливості її сполучуваності.

Відомим є наведений далі уривок із літопису С. Величка, де в релігійному контексті літописець зіставляє Європу з Азією та Палестиною: *Вто видите, же людъ его вѣри не тилко во всей Европѣ, але уже и в Азіей и в Палестинѣ распространяется и свої христіанскіи умножаєть церкви <...>* [ЛВ, с. 501]. Схожа синтаксична конструкція *не тилко в ... Европѣ, но і ...* засвідчена й у менш відомому фрагменті літопису, у якому йдеться про протистояння України і Польщі: *Зрите убо, волниі окрестниі, всякихъ племень і языковъ народи, кое тогда також де волному шляхетскому савроматийскому козакорускому, з давнихъ лѣтъ отвагами и мужественними ратоборскими дѣлами своїми не тилко в своей Европѣ, но і в далнихъ странахъ азиятицкихъ прославишемся народовѣ...* [ЛВ, с. 135]. Особливе семантичне навантаження у сполучі *в своїй Европѣ* має присвійний займенник, за допомогою якого літописець підкреслює історичну належність козацько-руського народу до Європи.

С. Величко пише про українців і поляків як про добре відомі в Європі народи: *Нимъ зачну близко наступуючоє военних Хмелницького дѣль з поляки поведєніє, и многое **обоїхъ (козакоруского и полского) преславних в Европѣ народовъ**, в междоусобіи бывшом з великим іхъ ущербкомъ и поврежденіємъ, крѣвопролитіє жалостнимъ вспомянати и описовати сѣрдцемъ* [ЛВ, с. 146].

Європа в «Літописі» С. Величка осмислюється як об'єднання християнських держав, сила яких полягає у згуртованості (а слабкість – у браку останньої). Відповідно, опорний субстантив *Європа* сполучається з атрибутивом-кваліфікатором *християнська*; у ширшому контексті ця АСС поєднується з іншою, близькою за змістом – *європейські християнські монархи*: <...> *огнь тоєї войны домової людскої... многих далечейших **європейских християнских монархов** сѣрдца до тоєї военной запалил был охоты. Так, иж еден к другому по упрошенію прилѣпляючися, и из великимъ войска и скарбу своего иждивеніємъ еден другому военной допомагаючи компанїї, мал не **всю християнскую Европу** (з неменьшою бѣсурманомъ потѣхою) были запалили димами военными затмили* [ЛВ, с. 327].

За допомогою присвійного займенника *наша* С. Величко неодноразово наголошує, що Україна – це європейська держава: *Року от сотворенія свѣта **ѦЗРѢВ** [7162], а от воплощенія сина слова Бжїя Хрѣста Спасителя ниѣго **ѦАХНД** [1654] лѣта... сталося знаменитое **в странѣ нашей європейской**, в державѣ же Полской премѣненіє, з превеликимъ ея ущербкомъ, з удаленяся от власти ея полскія Малія Росїи <...> [ЛВ, с. 194], <...> **до Европи нашей** з далечайшихъ странъ азійскихъ многочисленими войсками своїми загостивши <...> [ЛВ, с. 605].* Про те, що в концептуальній картині світу автора Україна була однією з європейських держав, імпліцитно засвідчує синтаксична будова речення з поширеною обставиною *и в інших європейских панствах*: *При таких нещасливих **на Українѣ** поведєніях и вредителних несогласїяхъ, дѣєсь **и в інших європейских панствах** превратное и непостоянное миродержавцамъ благополучіє* [ЛВ, с. 287].

У значенні ‘частина світу’ лексема *Європа* фігурує в поєднанні з назвами інших частин світу, зокрема з Африкою: *В року *АХЗІ [1668] Европа и Африка будутъ дрижати и лякаться* [ЛВ, с. 335].

У філософському діалозі «Кольцо. Дружескій разговор о душевном мирѣ» Г. Сковорода, оповідаючи історію про Едіпа, протиставляє різні частини світу, серед яких названо і Європу: *«Пришол мудрецов сын в возраст, усилилися страсти, а свѣтское дружество помогло ему развратиться. “Сфинкс – какое дурачество, – говорили ему, – пустая небыль! Суевѣріе!..” Да и сам он уже имѣл не дѣтской разум, он понимал, что сих звѣрей ни в Америкѣ, ни в самой Африкѣ, ни в островах Японских натура не раждает, а в Европѣ их не бывало»* [С., с. 572].

В іншій бесіді співрозмовник Сковороди – ґарра (наймолодший учасник бесіди, під чийм іменем, за версією Л. Махновця, може виступати Яків Правицький – учень Сковороди [С., с. 177]) – називає Європу місцем, де відбулося одне з трьох чудес: *«А знаю, что они мнѣ напѣли много чудес, обезкураживших сердце мое. Не чудо ли сіе? Есть, де, во Европѣ нѣкій Пророк, святой Іеремій. Он нашел от трав сок, обновляющій ему и Друзям его Младость, яко Орлюю Юность»* [С., с. 388].

У цитованих у літописі С. Величка пропозиціях від саксонського електора засвідчено вживання слова *Європа* також і польською мовою: *Starozytna naia[sniey]szego Domu Saskego zacnosc starozytnych wslawiona wiekow, y terazniejszych niezerwana wiekow, chwalebna czasow z nayperwszemi w Ewropie domatu w rowni <...>* [ЛВ, с. 806]⁵⁸.

Про Європу йдеться в матеріалах справи Григорія Герцика (генерального писаря Пилипа Орлика), якого московська влада заарештувала у Варшаві (ймовірно, наприкінці 1720 року), захопивши водночас чималий архів його приватних документів, що налічував, згідно з реєстром, 38 листів [Таїрова-

⁵⁸ (пер. з польської В. Шевчука) Старожитна високість найяснішого дому Саського, уславленого із давніх віків, яка триває і в теперішньому віці, хвалебна в часах, яка єднається з найпершими в Європі домами як рівна... <...> [В-2, с. 560].

Яковлева 2022, с. 137]. У документі під назвою «Покаянне Герцикове донесення» (копія оригіналу документа, написаного українською мовою, яка втім містить багато помилок) наведено приклади *инвенций* – технічних рішень, автором яких декларував себе Г. Герцик. Так, без зайвої скромності винахідник стверджував, що *непотреба штомпелей тех пушек, сія моя инвенциялняя с своей практики не есть и в целой Европе* нікому сведома, ани я обявлял кому [ПОМ, с. 96]. Генеральний писар оповідав про свій досвід роботи у Швеції – у Карлскруні⁵⁹ та згодом у Стокгольмі. Обійняти посаду при дворі шведського короля Карла XI, за словами Герцика, йому допомогла слава вправного винахідника, якої він зажив в Європі: *И Далдолфе ж в Стралжонте много говорили королю о мне, же много своей практики дошол дивных новых инвенцией, барзо потребные и не выданные еще в целой Европе, подобных сим его инвенциям всконе на квартиры в Карискрон* [ПОМ, с. 78].

Схожої узагальнювальної словосполуки ужив Яків Маркович у своєму «Щоденнику», реферуючи європейські новини, у поєднанні з АСС на позначення Священної Римської імперії: *Ездилемъ до Дебринея полковника, которий при разговоръ показоваль авизіи французскіе разніе, а между тими и такіе, что прошлого 725 году септ. мѣсяця, состоялся мирній трактатъ на 15 лѣтъ, между королями французскимъ, аглинскимъ и прускимъ, а въ якихъ пунктахъ неизвѣстно, толко бы им надсматривать, дабы въ имперіи римской и во всей Европѣ жадного не было помешательства <...>* [М. II, 91, 15.09.1726].

Узагальнено згадує Європу Г. Сковорода в трактаті «Начальная Дверь ко Христіянскому Добронравію⁶⁰». У четвертій главі «О Промыслѣ Особенном для Человѣка» є такі слова: *«На что тебѣ спрашивать, напримѣр, о Воскресеніи Мертвых, если и самый дар воскрешать могли ничего не пользует*

⁵⁹ (швед. Karlskrona) Місто засноване Карлом XI у 1680 р. як головна (а нині єдина) база шведського флоту на 33 островах на березі Балтійського моря. Назва в перекладі означає 'корона Карла'.

⁶⁰ Цей твір, за висновком Л. Ушкалова, є конспектом катехитичного курсу, що його мислитель читав у «додаткових класах» Харківського колегіуму, які були відкриті 2 лютого 1768 р. [С., с. 222], а отже, авторські настанови від самого початку мали спрямованість на певну аудиторію – молодих людей, учнів колегіуму.

*бездѣльной Душѣ, ни воскрешающей, ни воскрешаемой. От таковых-то Любопытников породились расколы, суевѣрїя и прочїя язвы, которыми **вся Европа** беспокоится. Важнѣйшее дѣло Божїе есть одну безпутную Душу оживотворить Духом своих заповѣдей, нежели из небытїя произвести новый Земной Шар, населенный Беззаконниками» [С., с. 217].* За допомогою метонїмії (Європа → мешканці Європи) автор протиставляє марності буття, сповненого беззаконня, значущість однієї врятованої душі. В контексті філософської системи Г. Сковороди це протиставлення видимої тлінної природи макрокосмосу (великого світу) невидимій природі мікркосмосу – людській душі.

Європейські звичаї, культуру та побут кінця XVIII ст. мав змогу на власні очі спостерігати І. Г. Галаган, зокрема в його щоденнику занотовано міркування про особливості жіночої вроди і вдачі (на прикладі віднянок і парижанок): *В Вѣнѣ большая часть женского пола пригожих, а красавиц смѣло можно сказать, что четвертая часть есть и привесма тот свѣжїй цвѣтъ в лицах и здоровое сложенїе они имѣют. Напротивъ того жѣ, парижскїе могут только взят во всѣй Европѣ первенство в уборѣ модном и обходженїи, разговорах, в одних поклонах и протчемъ прелестным образмъ, но не имѣющих той стройности тѣла, не употребляя нѣ бѣлїль или румянь скверных парижских, соединенными съ вѣтреностїю, нахалствомъ и разговорами двусмысленными, мотовствомъ и обманомъ, что все тѣм называется мужским человеку злимъ словомъ ... [ЗГ II, 66; цит. за Горобець 2002].* У цьому контексті вербалізуються оцінний і національно-культурний компоненти концепту ЄВРОПА.

Як бачимо, у наведених вище контекстах сполуки *вся Европа, цела Европа* вже є усталеними (пор. із першою відомою писемною згадкою Європи в кінці XVI ст: *по всей Єврѳпїи* [КСУМ : Адел.; Просф., 61], див. §2.1.1)

Завдяки своїм мандрам Г. Сковорода був обізнаний із тогочасним устроєм університетів Європи, який, що підтвердив Л. Ушкалов [С., с. 199], передбачав поділ на докторів богослов'я, права та медицини: *«К сей Главѣ нас возводитъ есть Должность Богословіи, одной из троих главнѣйших Наук,*

содержащих в Благоденствии Жителство. Сих одних Учители Именуются в Европѣ DOCTORES. Единственным их Предметом есть Человѣкъ. Медицина врачует Тѣло, Юриспруденція Страхом приводит каждаго к Должности, а Богословія из Рабов дѣлает Сынами и Другами Божіими, вливая в Сердце их Охоту свободную к тому, к чему Гражданскіе Законы силою волокут» [С., с. 177].

Отже, наведені вище мікро- й макроконтексти доводять одночасну належність слова-імені концепту ЄВРОПА до СП «Історія», «Географія» та «Релігія», що дозволяє розглядати ключову лексему *Європа* в межах поняттєвого (уявлення про географію/історію/релігійну належність населення Європи), оцінного/ідейного (християнська Європа), образного (метонімія), національно-культурного (країни Європи як уособлення її розмаїття) компонентів аналізованого концепту. Типовим є поєднання лексики *Європа* з означеннями *вся, целая*, а також *своя, наша* (для українців).

3.1.2. АСС із дериватом *європейський* як перифрази на позначення Європи

До ядрової зони відносимо також опосередковані номінації (перифрази) на позначення Європи та її частин за допомогою АСС із дериватами *європській, європейській, європийській*. Як зазначає І. Огієнко в «Етимолого-семантичному словнику української мови», «наше “європейський” витворили ми за російським “європейській” та за польським “europejski”. (Болгарське також “європейски”). Форма “європейський” не слов’янська, утворена за німецьким *europaisch*. Слов’янська українська форма мусіла б бути тільки “європський”, пор. чеське *evropský*, сербське *европски*. Чеські стилісти форму *evropejský* вважають за помилкову і радять писати тільки *evropský*. Жива східньоукраїнська мова завжди українізує початок цього слова, цебто приставляє й: Європа, європейський. Тому правильна українська форма звучала б: європський. Але в нас уже втерлося слова “європейський”, і так воно вже стало літературним» [ЕССУМ, т. 2., с. 6]. Дещо категоричному твердженню

науковця суперечать мовні факти, адже, як свідчать проаналізовані пам'ятки XVI – кінця XVII ст., в українській мові зазначеного періоду вже вживалися варіанти ключової лексеми *Європія* (див. §2.1.1.) та *Європея* (див. §2.3.1.), від яких можуть походити зазначені вище прикметники *європейській*, *європейск[ій]*.

На позначення Європи в літописі С. Величка, зокрема в наведеному ним «Універсалі» Богдана Хмельницького, використано перифразу *свѣтъ європейскій*. У контексті тогочасної загрози українцям з боку поляків європейський світ, із яким гетьман ідентифікує Україну, протиставлений заморським країнам Азії: <...> *славу нашу, не тилко в части свѣта європейского прѣснославную, но і в отлеглихъ за моремъ Чорнимъ странахъ азїатицкихъ доволно народамъ тамошнимъ вѣдомую, могли іспразднити и поглотиати* [ЛВ, с. 158].

Із субстантивом *свѣтъ* поєднується також дериват-прикметник від *Європія* – *європейскій* – і в універсалі гетьмана Остряниці (Якова Острянина, який очолив у 1638 р. козацьке повстання), де протиставляються православні країни Європи і католицькі (Польща): *А що найбільша, же и хвала Бжїя в церквахъ православнихъ нїихъ греко-рускихъ, от начала крещенїя руского отправуемая, и аки слонце непозиблемимъ в части свѣта європейского бл҃гочестїємъ сіяющая, от тихъ же несприятелѣй нїихъ, отщепенцовъ и геретиковъ леховъ хоцетъ и усиловується премѣнити, и до заблужденїя римского, на ун҃гю обернути и гвалтовне преклонити, чого уже и певніє по нѣкоторихъ городахъ українскихъ суть знаки и документа* [ЛВ, с. 65].

Перифразою на позначення Європи, на нашу думку, можемо вважати також зафіксовані в текстах розгляданого періоду АСС *європейскіє грады* / *європейскіє города*, іменники в складі яких є фонетичними варіантами, що репрезентують функціональну тотожність неповноголосної і повноголосної форм у мовній свідомості українців названої доби. Українців у літописі С. Величка змальовано як нащадків *валечнихъ руссовъ з Ругїи от Поморїя Балтицкого албо Нѣмѣцкого*, перед якими не встояв *ветхий Римъ (иже встѣхъ європейскихъ градовъ матерїєю нарецися можетъ)* [ЛВ, с. 162]. Один із

учасників діалогу Г. Сковороди «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» Афанасій, розмірковуючи про життя в Європі, стверджує, що в європейських містах панує матеріальний добробут, який мав би ошчасливити людину: *«О, сколь дорога ты, радость сердечная! За тебе царіе, князья и богатые нещетные тысячи платят; а мы, бѣднячье, достатков не имущіе, как бы от крупиц, с столов их падающих, питаемся. Разсуди ж тепер, каким триумфом объаты всѣ славные европейскіе города?»* [С., с. 502]. Позитивну оцінку мовцем європейських міст підкреслює ад'єктив *славний* у виокремленій тричленній номінації, яка оприявнює оцінний складник концепту ЄВРОПА.

Перифразу *Європскіе Королевства* використовує М. Ханенко, описуючи укладення в 1721 р. миру між Московією та Швецією: *... его жь [монарха] дѣйствиємъ состоялся миръ, оттуду барзѣ прославляль воинство Россійское нынѣшное регулярное, же зѣ такъ сильнымъ, искуснымъ, во всякіе воинскіе запасы доволнымъ, прочіимъ **Європскимъ Королевствамъ** страшнымъ, и правѣ непобѣдимымъ непріателемъ...* [ХЖ, 28.01.1722].

На позначення європейських держав (зокрема й України) С. Величко вживає АСС *європѣйскіе панства*: *При таких нещасливих на Українѣ поведѣніях и вредителних несогласіяхъ, дѣється и в інших європѣйских панствах превратное и непостоянное миродержавцамъ благополучіе* [ЛВ, с. 287].

Пишучи про походження та становлення польського народу, С. Величко вживає АСС *рѣки європейскіе* та відповідні гідроніми: *<...> (єже єст ляхи и поляки) себѣ учинивши, а за Вислу заволокишия, на чуждих кгрунтах и землях тамъ, между знаменитими **рѣками європейскими** *Вдрою и Вислою, осѣгли. Многимъ околичним землямъ и панствам нѣмецкимъ, западнымъ и полунощнимъ зашкодивши <...>* [ЛВ, с. 158]*

Символьний складник концепту ЄВРОПА вербалізується в означенні *європейській*, яке набуває конотації, пов'язаної із цивілізацією, і в контексті може бути антонімічним до *дикий*. У філософському творі «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира» Г. Сковорода оповідає символічну

історію про дикуна, який потрапив у цивілізовану країну: *Слышал я мальчиком, что на **Европейские Берега** выбросила Буря дикаго человека, оленью кожею обшитаго, с такою же Лоточкою. Окружил сие чудо Народ. Удивляется, соболъзнует, пріятствует. Предлагает нѣмому Гостю разные роды изрядныя пищи. Но он ничево не касается. Сидит, будто мертв. А наконец, как только усмотрѣл предложенные плоды, тотчас задрожал к ним и воскрес. Сей есть родной Образ вѣрныя Господеви своему души в выборѣ Званія* [С., с. 655].

Образний складник концепту ЄВРОПА репрезентований метафорою Г. Сковороди *Блато Европейское*, що постає в контекстуальному ряду сполук на позначення химерних створінь, істот, яких характеризують оксиморони тощо; цим філософ висміює буквально розуміння слів Біблії про те, що після створення світу Бог відпочивав від своїх справ: «...*А если бы не сие помѣшало было, непременно у нас нынѣ показались бы безхвостые Львы, Крылатые Черепахи и Кобылы, Хвостатые Зайцы, Единорожны Волы, Сладкогласные Крастели, Пухо-Собольи Ежаки, Четыре-Окіе и Четыре-Ушіе Судьи, Правдолюбные Ябедники и Клеветники, Премудрые (сказать по-Теутонску) Шпіц-Бубы, по-малороссійску – Умные Дураки, и протчая Чудовища и Уроды, а за ними бы в Слѣд, как Елисейское Желѣзо, вынырнуло бы (сказать по Римску) Mobile perpetuum и Філософскій, Все Блато Европейское преобразующій в Злато, Камень...*» [С., с. 954]. Уведення у тканину творів Г. Сковороди метафори, на думку дослідників, зумовлене передусім його прагненням через її осмислення показати сутність двонатурності (видиме VS невидиме), притаманної кожному з трьох світів його філософської концепції (макрокосмосу, мікрокосмосу та Біблії). В основі метафори *Блато Европейское* лежить поняття мертвої води (тлінної природи), болота, що начебто перетворюється на золото за допомогою легендарного філософського каменя (тобто змінює видимість – матерію, але не змінює форми – сутності).

У межах поняттєвого складника розглядаємо титули праць із європейської історії, які читали Я. Маркович та М. Ханенко. Серед Ханенкових книг фігурує популярна в Україні праця «*Введение в историю европейскую*»,

яку переклав вихованець Київської академії (sic!) Гавриїл Бужинський (СПб., 1718) [Дзюба 2018, с. 505]. Про цікавість Я. Марковича до європейської історії свідчить, зокрема, взята в сестри для прочитання праця з відповідною назвою латиною: *Объдалисмо дома, а у вечеру били у сестри зь род., которая мнѣ избрать 8 книгъ позволила, два атляси, Cornelii alapides. In 12 prophetas... Żywoty (?) оус. Historia europea и проч. мелкія* [М. III, 81, 25.01.1731].

Отже, наведені вище деривати *Европській, європейській, європейській* утворені за допомогою того самого словотворчого суфікса *-ск-*, але мотивовані різними твірними основами. Поєднуючись із субстантивами, ці ад'єктиви утворюють перифрази на позначення Європи та її частин. У художніх текстах Г. Сковороди зафіксовано метафору *Блато Европейское*. Це дозволяє розглядати аналізовані АСС у межах поняттєвого (історія та географія Європи), символного (Європа як символ цивілізації) та образного (метафора) складників концепту ЄВРОПА.

3.2. Особливості мовної об'єктивації приядрової зони концепту ЄВРОПА

3.2.1. Європейські хороніми, ойконіми та гідроніми

До непрямих вербалізаторів концепту Європа зараховуємо назви європейських країн, земель та міст, зафіксовані в писемних джерелах кінця XVII–XVIII ст.

На позначення Польщі, її історичних земель і міст засвідчено широке коло найменувань у різножанрових пам'ятках – літописах, щоденниках, листах, що зумовлено екстралінгвальними чинниками: сусідством України та Польщі, спільними історичними подіями (передусім доби Хмельниччини – найбільш описуваного в козацьких літописах епізоду українсько-польської історії), входженням українських земель до складу Речі Посполитої, тісними міжкультурними контактами українців, поляків і литовців.

Хоронім *Полюца* фігурує в описах польсько-українських воєн: *І тогда Виговскій <...> в Полюцу утѣкъ* [ЛК, с. 208, 45 зв.]; *Юрій Хмелницкій, гетьманъ, з бояриномъ Шереметовимъ (!) ходилъ в Полюцу <...>* [ЛК, с. 209, 45 зв.] *Лексеми Польща і Україна, з огляду на описувані в літописах обопільні війни, вживано в опозиційній парі: хочеши ити **Полюцу погубити**, а Украину **сохранити цѣлу*** [ЛГ, с. 94, л. 15]. Водночас у контексті глобальних стихійних лих зазначені топоніми вжито без протиставлення: *моръ великъ бяше [,] наченъся о(т) соше(ст)вія сѣтого дѣха [,] а протяжесея [,] даже до зими великою [,] по земль полскои и по Украинѣ* [ЛГ, с. 142, л. 28], *Моръ на всеі Украинѣ[,] и в Полюци великій бѣ* [ЛК, с. 204, 44 зв.]

На позначення історичних земель Польщі (Сілезії) вжито фонетико-морфологічні варіанти ойконіма *Шліонск (ч.р.) – Слонско (с.р.)*, які засвідчують вагання в роді: *Того ж року великая саранча была на Україні <...> а тая, що ишла на Кіев, то пошла в Полюцу ку Шліонску и поза Дністром* [ЛС, 1690, с. 151] (ч.р.); *Братислав ческии з другои стороны повоевал Слонско, Врацьлавъ, Познанъ и Гнѣздо, попустошил барзо* [ЛСФ, с. 336–337] (с.р.)

У літописах фігурують назви багатьох польських міст: *А гетман Хмелницкій з войсками своїми <...> Люблин узял и опустошил тоей землі немало* [ЛС, 1655, с. 70]; *заведъ до Ва(р)шави* [ЛГ, с. 56], *безъдушнѣ ко Гданску утѣкаху* [ЛГ, с. 91, л. 14 зв.]; *Тоеї прето зими, король Густавъ в Краковѣ почувши ѿ многой себѣ противной шляхтѣ полскои <...>* [ЛВ, С. 225]; *ѿколо Познаня и в самомъ Познаню* [ЛВ, с. 249]; *Вт Хелмну зас онѣ, Вертзѣ, удавшись ко Жмудѣ* [ЛВ, с. 288].

Польщу та її міста згадано й в епістолярних джерелах, наприклад, у листах Івана Обідовського до тітки Параскевії Сулими з проханням про грошову та іншу допомогу для його навчання у Вроцлаві та зі скаргою на байдужість дядьків Василя і Федора Сулим (1722, грудня [31]). Так, небіж пише: *Его млѣ тижѣ добродѣя Василю(ї) <,> колко рау первѣе обширне писалемъ до его млѣти добродѣя з Вроцлава <,> нѣ разу не зволилъ до мене, мѣзерного сироти, одписати <,> любо и писалъ до мене <,> когда еще в*

Полци билемъ <,> [ПЛ, с. 29]. Прохаючи про грошову допомогу для продовження навчання, Іван наголошує на своєму прагненні здобути освіту та підкреслює її роль і переваги саме в Польщі: *Аще би-мъ такъ естимоваль науку, яко перед тимъ, перестал би-мъ учитися <,> але теперъ познаю, що то есть наука <.> В сихъ краяхъ (тобто в Польщі – О. Б.-Б) можно видѣти, що то есть наука <,> що то учони(й) человекъ <?>, яки(й) з его пожитокъ* [ПЛ, с. 29–30]. Відповідно, польські топоніми в цьому контексті входять до СП «Духовна культура» → «Наука та освіта».

Польське місто *Бохня* згадано в щоденнику І. Галагана як прикінцевий пункт його європейської мандрівки: *Насилу прибились в м. Бохню на прошлогодную мою дорогу цесарскую ж, то есть шосе* [ЗГ II, 78; цит. за Горобець 2002].

Польські ойконіми зафіксовано й у матеріалах до справи Г. Герцика: *Биков из той же маетности гонял я в Данцих і Вротслав, от чего мнѣ была великая користь* [ПОМ, с. 109]. Прикметним тут є екзотопонім *Данцих* (нім. *Danzig*), під яким відоме місто Гданськ у Німеччині (кінцева літера *x*, імовірно, передає відповідну фонетичну особливість російської мови, носієм якої був писар, що копіював пам'ятку; назву іншого польського міста також написано з помилкою (позначення африкати [ц] двома буквами)).

Про значущість відомого польського міста в мовній картині світу українців свідчить доповнювальна до ойконіма *Гданскъ* АСС, яку вживає Я. Маркович у своєму щоденнику: *Зъ вѣдомостей явствуется сіе, что Гданскъ городъ великой отъ нашихъ войскъ и Саксонскихъ осадѣ и бамбардированіи <...>* [М. III, 375–376, 11.06.1734] (пор. із. *Великого Франкфурту* [ЛВ, с. 683]). У цьому контексті вербалізується оцінний складник концепту ЄВРОПА.

Екзотопонім *Помор'є* вжито на позначення історичного регіону Польщі й Німеччини – Померанії: *<...> в Поморию от Зузи цесарского свѣжо обнятихъ, договорено, же би ся оніе своїмъ приржонимъ панамъ привернули*

своего *Поморія* и прускую *Пиляву* [ЛВ, с. 278] (пор. лат. Pomerania (ж.р.) і нім. Pommern, пол. Pomorze (с.р.)).

У згадках Литви вербалізовано національно-культурний та оцінний компоненти аналізованого концепту. Відповідний хоронім зафіксовано в описах європейських звичаїв, які в поетичній формі схарактеризував один із перших українських етнографів Климентій Зіновійв. Так, щодо Литви частою є негативна оцінка. Письменник засуджував поширене вживання тютюну: *Ω табацѣ и о ужывающихъ ея / Злѣя вплодылася реч(ч) и всюда е(ст) явна: / же розны(и) лю(д) зажывае(т) табаку здавна. / А ба(р)зѣ(и) в Литвѣ тоє ве(л)мі е(ст) недобре: / Бо жоны и дѣти и(х) зажываютъ добре* [З., с. 48]. Несхвально К. Зіновійв відгукувався про литовців, які не працювали в п'ятницю: *Ω женахъ ня(т)нищу пра(з)днующихъ / Каза(л) бы(м) карно(ст)ю великою жєнь карати: / ко(т)рыє да(р)мо де(н) то(и) из(ѣ)выкли пра(з)дновати. / I не токмо zde жєны њши ея празднують: / а в Литвѣ и му(ж)чизны тако(ж) імь послѣдую(т). / Бо в ня(т)нищу о(т) всякихъ робо(т) возде(р)жѣю(т)сѣ: / а з(ѣ) жонѣми и дѣ(т)ми в ко(р)чмахъ упиваю(т)сѣ* [З., с. 104] (увагу в цьому фрагменті привертають орфографічні варіанти хороніма *Литва* – *Лытва*). Недобрим, на думку письменника, є звичай раннього шлюбу, згаданий у відповідному розділі збірника «Ω родителе(х), сочетавающихъ браку дѣте(и) свои(х) ве(л)мі въ малы(х) лѣтєхъ прежде времени»: *А то вѣмь в Ли(т)вѣ малы(х) же'ня(т) зле справуют: / Що несмысле(н)ны(мъ) дѣтя(м) свѣтъ ты(л)ко завязую(т)* [З., с. 118].

Оцінний складник концепту виявляється й у згадці столиці Богемії ('історична назва Чехії') в щоденнику І. Галагана: *Приѣхали в городъ, богемскую столицу Прагу – весьма великій хорошій, но улицы тѣсние і кривии* [ЗГ II, 25 зв; цит. за Горобець 2002].

Назви земель у складі Речі Посполитої, зокрема Литви, у відповідних мікро- й макроконтекстах репрезентують СП «Релігія» (зіставлення православ'я і католицизму): *Блѣгочестивимъ же це(р)квамъ и клѣру свободнимъ быти[,], не*

токмо на Украинъ[,] но и в Коронъ полскои[,] и въ Ли(т)въ и ровную че(ст) бѣхновенство руское з римски(м) да имѣ(т) [ЛГ, с. 121].

Літописці згадують різні литовські міста, передусім Вільнюс, назву якого засвідчено у формах середнього й жіночого родів. У «Літописі Самовидця» назва литовської столиці задокументована у формі середнього роду (пор. із пол. Wilno, Р.в. Wilna): *Навет и сам гетман Радивил, будучи вигнанній з **Вилня**, поддался шведскому королеві з гетманом литовским и усім войском* [ЛС, 1655, с. 70]; *А у **Вилню** зоставал воевода и по інших городах литовских* [там само]. С. Величко вжив цей ойконім у формі жіночого роду (пор. із лат. Vilna⁶¹): <...> *на сих днях прибили ко мнѣ в Батуринь з Князства Литовского, з **города Вилнѣ** люде* [ЛВ, с.706]. Зафіксовано лексему на позначення історичного регіону Литви: *Ит Хелмну зас онѣ, Вертзѣ, удавшись ко **Жмудѣ*** [ЛВ, с. 288] (пор. із *Жмудское воеводство* [ЛС, 1702, с. 167]).

Унаслідок історичних подій, що стосувалися всієї Європи, ойконім *Відень* посів вагоме місце в МКС українців. У більшості контекстів столицю Австрії згадано у зв'язку з османським вторгненням до Європи (Великою турецькою війною 1683–1699), події якого висвітлено в різних літописах. Проти Османської імперії виступила новостворена коаліція християнських держав (Священна ліга), до початкового складу якої входили Священна Римська імперія – Австрія та її васали, Річ Посполита, Венеційська республіка і Бранденбург-Пруссія. Цісарем Священної Римської імперії тоді був Леопольд I, про що пише С. Величко: *Цесарѣ тежѣ Леопольдѣ, ѿ таковом войскѣ своїхъ неблѣгополучії провѣдавши з жєною, з дѣтми, и зо встѣмъ домомъ цесарскимъ за часу з **Вѣдня** вієхал в **Линчію и Патавію**⁶², чили до брегу мощного над моремъ града своего, злєцивши **Вієнну**, столицу свою, в защищеніє и оборону **Штєрємбергу**, полєвому єнералу и фєлтмаршалу своему* [ЛВ, с. 566]. Увагу тут привертає екзотопонім *Вієнна* (назва австрійської столиці в низці європейських

⁶¹ Hasło „Vilna” w: Alojzy Jougan, Słownik kościelny łacińsko-polski, wydanie III, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań - Warszawa – Lublin 1958, s. 730.

⁶² Патавія – ‘Падуя’. За В. Шевчуком, цісар із двором вирушив до Чехії [ВЛ-2, с. 293].

мов: пор. з італ. Vienna, ісп. Viena, фр. Vienne, англ. Vienna, болг., макед. Виена), ужитий як синонім до поширеного *Въдень* (пор. із пол. Wiedeń, словац. Viedeň), а також ойконім *Патавія* на позначення італійського міста Падуя. Віденську битву згадано й у «Літописі короткому...»: *1683 Король Собоєцкій противъ турковъ ходилъ под Виде(нь) в помо(ч) цесару и з козаками туда жъ охотою ходившими <...>* [ЛК, с. 224–225, л. 50].

У «Літописі Самовидця» в описі цього ж історичного епізоду вжито морфологічний варіант до *Відень* (ч.р.) – *Відно* (с.р.): *И так вейзир з войсками своїми подступил под город столечній цесарській Відно, где цесар давши бой и не могучи видолати силам великим турецким, в городі Видні замкнулся <...> турчин Відно казал моцно доставати, а сам з войсками иними против короля полского пойшол, легце себі тіе войска важачи* [ЛС, 1683, с. 138–139].

У «Літописі» С. Величка ойконім *Въдень* з метою уточнення вжито в поєднанні з хоронімом *Австрія* і АСС *столиця цесарская*: *Програвши турчинъ в Австрії под Въднемъ, столицею цесарскою, баталію, такъ якося прошлого року описалос, розярился тимъ упадкомъ своїмъ не помалу, не такъ на нъмцовъ, яко поляковъ и козаковъ* [ЛВ, с. 568].

Лексичний варіант ойконіма – *Въна* – зафіксовано в щоденнику І. Галагана (писаному, на думку В. Горобця, російською мовою староукраїнської редакції): *В Вънъ большая часть женского пола пригожих, а красавиц смгло можно сказат, что четвертая часть есть і привесма тот свѣжій цвѣтъ в лицах і здоровое сложєніє они імгют <...>* [ЗГ II, 66; цит. за Горобець 2002].

У контексті азійської загрози Європі (маршруту турецьких військ) засвідчено також лексему на позначення Хорватії: *<...> турчинъ согласуючи, прешкожалъ елекцией и коронацией совершитися цесарской, виступивши з войсками своїми з Стамбулу до Кроації* [ЛВ, с. 277] (пор. із лат., англ Croatia) (пор. також із землі *Гарватскія* [ЛВ, с. 711]).

В історичному контексті С. Величко згадав Молдову: *Гетмана українского, который теперь в Молдавьъ резидуесть, аби Порта скасовала* [ЛВ, с. 828] (пор. із *Молдавской земль* [ЛВ, с.828]).

Зафіксовано лексеми на позначення Франції та її провінції: *<...> дунский король <...> розбивъ на мору флотъ его шведский, и чтири окренти з гарматами и не без значной сумми денежной, з Франції ему посланной, опановаль себъ* [ЛВ, с. 262]; *Того ж лѣта нещасливый король полский Янь Казьмиръ Жигмунточь <...> отехалъ зо встѣмъ во Францію, и в одной тамошной, Аббатія нарицаемой провинції, германово провозждаючи житіє, скончилъ животъ свой, яко Самуїль Пуфендорий пишесть...* [ЛВ, с. 398].

В окремому розділі літопису С. Величко оповідає про Петра I та його європейські реформи, які стосувалися різних сфер культури Московського царства й мали на меті наблизити рівень його розвитку до європейського. Нові звичаї самодержець запозичив у різних європейських країн, насамперед Німеччини та Франції, де спостерігав тамтешній устрій на власні очі: *Двократне чили и трикратне самъ ѡсобою своєю монаршою был за моремъ розних роков, в рознихъ монархіяхъ и во Франції року [...]* [ЛВ, с. 556].

У «Хроніці...» Ф. Сафоновича хороніми на позначення Франції, Іспанії та Італії позначають напрямок руху європейських завойовників: *<...> с краевъ полных, литовских и пруских, личбою триста тысящи, ведлугъ Стришковского, кромъ жон и дети, пошли перше до Франции и Испаниі, потом оттоль до Вулох* [ЛСФ, 111 зв.].

Стародавня Франція та Рим фігурують у перекладах Г. Сковороди із книг Марка Цицерона: *«Родной Брат его изключен мною из Числа Сенаторов Седмью Годами послъ его власти Консулской. Не хотѣлось мнѣ сего, но Благопристойность принудила избличить Его Любодѣйственное Сердце. Он был во Франції Консулом и по прошенію своей Наложницы приказал отрубить Голову нѣкоторому из Заключенных. Сей Колодник ушол и явился в Римъ в то Время, как Фламиніев Брат был Антецессором моим в Должности Полицимейстерской»* [С., с. 1020].

Хоронім *Франція* у філософських бесідах Сковороди виступає символом матеріальних благ, у марності яких переконує своїх співрозмовників Григорій – учасник полілогу, наголошуючи на тому, що щастя міститься в самій людині, а не залежить від зовнішніх чинників (життя в заможній європейській країні): «*Можно ли быть вѣсьм изобильными, или чиновными; дюжисмы, или пригожими? Можно ли помѣститься во Франціи? Можно ли в одном вѣкъ родиться? Нелзя никак. Видите, что родное Щастіе ни в Знатном Чинѣ, ни в тѣлесных дарованіях, ни в красной Странѣ, ни в славном вѣкъ, ни в высоких Науках, ни в богатом Изобиліи. <...> Можеш ли сказать, что вѣсь равнодушны жители и веселы во Франціи?*» [С., с. 510]. У вживанні виокремленого хороніма в такому контексті вербалізується ідейний компонент концепту ЄВРОПА.

Столиця Франції згадана в різних пам'ятках: *1717 С Парижа, где у французского короля гостилъ его царское величество, возвратился в Питербурхъ, куда и гетьманъ з старшиною ѣздилъ* [ЛК, с. 240, л. 56]; Париж осмислювався як освітній центр Європи, про що свідчить такий уривок із «Хроніки...» Ф. Сафоновича: *Дала сына Казимера на науки да Парижа, которыи потомъ стали мнихом* [ЛСФ, с. 334] (ідеться про польську королеву Риксу Лотаринзьку та її сина – майбутнього короля Польщі Казимира I Відновителя). Ойконім *Парижъ* у наведеному контексті репрезентує СП «Духовна культура» → ССП «Наука та освіта». Назви відомих європейських міст, зокрема Парижа, у філософських творах Г. Сковороди слугують об'єктом для порівняння: *Однак я слышал, что нигдѣ нѣтъ больше забав и веселостей, как в Парижѣ да в Венеціи* <...> [С., с. 502].

І. Галаган зі своїм сином мали змогу відвідати Лувр, про що свідчить відповідний запис у дорожньому журналі українця: *ходилъ съ синомъ в Лувръ, а ввечеръ были в театрѣ, в комедіи съ пантомимом* <...> [ЗГ II, 38, цит. за Горобець 2002]; в щоденнику описано архітектурні принади іншого французького міста поблизу Парижа: *Вдоль площади видно проспектъ и части выже сказанного города Сѣн-Жермена* [ЗГ II, 38, цит. за Горобець 2002].

Опис одного з епізодів шведсько-данської війни в літописі С. Величка містить назви відомих європейських міст – Лондона, Амстердама й Копенгагена (вербалізатори концепту різного типу в наведеному далі уривку свідчать про підвищену номінативну щільність, характерну для аналізованих літописів): *Звѣща гди в тотъ часъ флотъ ангелский шведу прязливий знайдовался в Лондинъ при сину королевскомъ <...> И такъ шведъ zostавши не тилко ангелской, но и французской лиги чуждимъ <...> з войсками своїми около Копенгагу <...> розложился на кватерах. Потимъ з Анстердаму другий новий посилокъ войска олендерского прибилъ // дунчиковъ [ЛВ, с. 317–318].* Увагу привертає фонетичний варіант ойконіма *Анстердам*, виникнення якого зумовлене, очевидно, подібністю сонорних носових приголосних [м] і [н]. Голландську столицю згадано й у контексті європейських новин, які занотовував у щоденнику Я. Маркович: *Рано булismo у господина брегадира, которій сказоваль намъ з вѣдомостей заморскихъ от Амстердама, что в портъ Либавскомъ⁶³ появилась риба чрезвычайной величины... <далі опис диворибви> [М. І, 191, 24.01.1725].* Наведені вище варіанти родового відмінка від *Амстердам* – із флексіями *-а* й *-у* – свідчать про те, що така варіативність флексій іменників II відміни чоловічого роду, яка нині відповідає нормам чинного «Українського правопису» (§82, п.8), спирається на тривалу староукраїнську писемну традицію (див. також *Рима – Риму, Стоколма – Штоколму*).

На позначення угорських земель уживали лексичні варіанти. Тогочасну Угорщину кінця XVII–XVIII ст. у літописах називали, ймовірно, під впливом польської мови (пор. із пол. *w Węgrych*): *<...> с Текелем венгерским міл потребу и в Венграх* [ЛС, 1684, с. 140], тоді як давню Угорщину часів Київської Русі іменували Угрією (пор. із етнонімом *угри*): *Батій ходилъ во Угрію и убисень би(ст) безъбожній Батій о(т) короля черкаского Владислава* [ЛК, с. 183, 38 зв.]. Описуючи враження від мандрівки європейськими

⁶³ Лієпая (нім. Libau) – місто в Латвії, на березі Балтійського моря.

країнами, зокрема Угорщиною, Г. Сковорода навів відповідний хоронім із протетичним [г], що, ймовірно, передавав народну вимову: **В Гунгаріи видѣл я на Каминах** [С., с. 893 – 894]. Назва угорської столиці (сучасного Будапешта) в «Літописі Самовидця» вжита в кількох варіантах (*Буда, Будин, Будиня*): *тилко под Будиням коло Дунаю цесар християнський войска турецкіе погромил килка наш <...>* [ЛС, 1684, с. 140].

У літописах задокументовані лексичні варіанти назв латвійських земель. На позначення Лівонії (Інфлянтського воєводства) вжито лексеми *Ливонія: государь російский Алеѣий Михайловичъ <...> ходилъ на Ливонію, державу Шведскую* [ЛВ, с. 369], а також екзотопоніми *Курляндія* (нім. Kurland, пол. Kurlandia), *Лифлянды* (нім. Livland → пол. Inflanty): *И так Курляндія зоставала вцілости, а Лифлянды, яко надлежащіе до Рыги, зостаючих под шведом, воевали* [ЛС, 1656, с. 73], *Инфлянти: А яко тутъ ѿ Инфлянти и Пруси рѣчь была <...>* [ЛВ, с. 325].

Назва латвійської столиці посідала важливе місце в МКС українців, про що свідчать згадки відповідного ойконіма в різних пам'ятках – у літописах: *Ригу, градъ столечный Ливонский* [ЛВ, с. 42] (пор. із орфографічним варіантом *до Рыги* [ЛС, 1656, с. 73]), українських інтермедіях: *Пойду чрез Ригу, с Риги до Азова <...>* [УІ, с. 163], приватних листах: *онъ, Дѣмя(нъ), туда, в(ъ) Ригу, прибуде(т)* [ПЛ, с. 23].

Естонію С. Величко згадує, цитуючи трактат (мирну угоду): *<...> Эстонгя <...> оная, з влостями, мѣстами, замками, повѣтами, и из їхъ прилѣгlostями шведамъ уже належати мѣетъ* [ЛВ, с. 323].

Швецію згадано в контексті дипломатичних зв'язків між європейськими монархами: *<...> а посла тако(ж) о(т)пустилъ обратно в Швецію* [ЛК, с. 197, 42 зв.]. Назва шведської столиці фігурує в листі П. Орлика, написаному зі Стокгольма: *зѣхалем сюда, до Штоколму... 11 декабря року 1719* [ПОМ, с. 105]. Пишучи про дипломатичні контакти Богдана Хмельницького зі шведським королем, С. Величко вживає ойконім в іншому фонетичному варіанті: *...за прибистем своїмъ до Стоколма, кгда подали лист ѿт*

Хмелницького королю своєму <...> [ЛВ, с. 218]. Зафіксовані флексії -у й -а в родовому відмінку наведеного ойконіма свідчать про вже згадану морфологічну варіативність (див. також *Риму – Рима, Амстердаму – Амстердама*).

Німеччину в літописі С. Величка позначають лексичні варіанти *Германгя* та *Аламания* (пор. із етнонімом «алемани» (нім. Alamannen, фр. Allemands), ісп. Alemania 'Німеччина'⁶⁴): *Але слабо собѣ тушилъ, гди на войну до Германгѣй виходилъ Алезандеръ Севѣрусъ <...>* [ЛВ, с. 80]; *Симѣонъ, милостію Бжїєю архиепїтъ <...>, патріярхъ и всея Аламанїї <...>*» [ЛВ, с. 711]. На позначення німецького міста Лейпциг використано його полонізовану форму (екзотопонім) *Липск* (пор. в-луж. і н-луж., пол. *Lipsk*): *Того ж часу и в Липску бил и в иных городах німецких и видівся з королем полским Августом <...>* [ЛС, 1698, с. 161]. У літописі С. Величка згадано німецьке місто Франкфурт, де обирали (й пізніше коронували) імператорів Священної Римської імперії: *Которого, на тотъ часъ, курфистри до Францкфурту взивали, и корону отчюю Цесарства Римского на главѣ его видѣти желали, з позволенемъ на тоє всеї Рѣши Нгмецкої* [ЛВ, с. 265]. Значущість міста підкреслює ад'єктив *великий*: *Знову тот же французъ до Великого Франкфурту потягнулъ з войском добувати, гдѣ корона цесарская лежить <...>* [ЛВ, с. 683].

У дорожньому щоденнику І. Галагана, який він вів під час своїх світських мандрів Європою в кінці XVIII ст., згадано низку європейських, зокрема й німецьких, міст, у яких українець спостерігав особливості тамтешнього побуту, садівництва, архітектури тощо. У Лейпцигу увагу подорожнього привернула лютеранська церква: *Есть в Лейпцигъ кирха съ колоколнею, коєй купола здѣлани в весма высокимъ шпилемъ разными фигурами стоит невредима* [ЗГ I, 29, цит. за Горобець 2002] (пор. із наведеним вище екзотопонімом *Липск*). У Дрездені мандрівника зацікавила картинна галерея: *По обѣдѣ поѣхали і стали*

⁶⁴ Алеманія (фр. Allemagne, нім. Alemannen) – німецька історична область. Назва походить від давньогерманського племені алеманів.

в Дрезденъ, в отелъ Линденбергеръ на площадъ противъ картинной галереи [ЗГ I, 29]. Інше німецьке місто згадано в такому уривку: *Вчера приѣхалъ, говоритъ, курієръ съ Подсдама, что король прускій умеръ* [ЗГ II, 27 зв.] У Бургштедті українця вразив суспільний устрій, що панував у місті: *Удивително, что в городъ Бурсетъ всемъ весьма великая вольность: всякъ дѣлаєтъ што хотя и не боится никого. Гарнизона и дисциплины нѣтъ...* [ЗГ I, 53; цит. за Горобець 2002].

На прикладі вживання лексем, що номінують Англію, простежуємо варіативність *г – g – кг* у написанні відповідного хороніма (навіть у межах однієї пам'ятки): *Того жъ лѣта пресвѣтлѣйшій государъ нашъ царъ Петръ Алезѣевичъ гостилъ моремъ и билъ в Англії <...>* [ЛВ, с. 824], *В Англії в нѣкоєй едной провинціи трафилося едного лѣта, гди пашнѣ назбитъ уродили, и гдися часъ жнивѣ приближалъ, тогда пришла салранча во великомъ множествѣ <...>* [ЛВ, с. 645] (пор. із аналогічними описами природних лих у барокових проповідях, див. §2.2.1.), *А на мору стѣмъдѣсят ѡкрентовѣ цесарскихъ также французѣ розбылъ, а пять купецкихъ з Англїї* [ЛВ, с. 683] (пор. із *в Англії* [КСУМ : Розм., 49–50 зв.], *з(ν) Англїи* [КСУМ : Розм., 43 зв.], див. §2.2.1). Англійська столиця також задокументована в історичному контексті: *флотъ ангелскїи шведу прїязливїи знайдовался в Лондинѣ <...>* [ЛВ, с. 317–318]. Англію згадує Г. Сковорода, алегорично прирівнюючи приборкання людського норову до давнього звичаю приборкання свині, який побутував у тогочасній Англії: *«Доколѣ Колю висит из Ноздрей Свинїи, дотолѣ не роет. Выйми же, паки безобразит Землю. (Так обуздаваются Свиньи и нынѣ во Англіи. Сей Обычай был и древле: как видно из Соломоновыхъ Притчей. "Якоже Колю Златое в Ноздрахъ Свинїи" и протчая. – авторська примітка)»* [С., с. 898]. У цьому контексті вживання хороніма *Англія* вербалізується образний та національно-культурний складники концепту ЄВРОПА.

Через посередництво польської запозичено хоронім *Шкоція* 'Шотландія' < (пл. *Szkocja*)>, згаданий у рукописному хронографі [СПУМ-2, с. 498].

Італія в пам'ятках аналізованого періоду фігурує у двох площинах: історичній (стародавній Рим) та сучасній для українських авторів XVIII ст. (Італія та Венеційська республіка). Назва *Рим* зафіксована у перекладах Г. Сковороди із книг Марка Цицерона: *Сей Колодник ушол и явился в Римъ в то Время, как Фламиніев Брат был Антецессором моим в Должности Полицимейстерской* [С., с. 1020]. У «Літописі Самовидця» цей топонім також зафіксований у формі родового відмінка, але з *i* замість *ъ* (за спостереженням Я. Дзири в рукописних текстах «Літопису Самовидця» вперше зафіксоване послідовне вживання *i* [Дзира 1970]): *Того ж року в Німцех якіесь пророки два явились, которіе до покути людей наминали и о Римі, же мает запастися як Содома, и о инших річах* [ЛС, 1680, с. 134]. Про звичай молотьби волами, який Сковорода міг спостерігати в Італії на власні очі, мислитель пише так: *«Вспомните и то: “Да не заградиши устен вола молотяща”. Имъет обычай и Италия молотить волами. Вспомните же и Луку, образуемаго волон. Си суть сынове Израилевы, очищающіи от шелухи СЛОВО БОЖІЕ <...>»* [С., с. 585]. За допомогою метонімії (Італія → мешканці Італії) філософ символічно описує процес тлумачення Біблії (образний складник концепту).

Назви італійських міст у творах Г. Сковороди виступають у складі порівнянь, символізуючи матеріальний добробут Європи, яким (на сучасний манер) захоплювався учасник філософської бесіди Афанасій: *Я бы желал быть Человѣком высокочинным, дабы мои подкомандные, были крѣпки, как Россіане, а добросердечны, как Древній Римляне. Когда б у меня дом был как в Венеції, а сад как в Флоренції. Чтоб быть мнѣ и Разумным, и Ученым, и Благородным. Богатым как бык* [С., с. 503]; *Однак я слышал, что нигдѣ нѣтъ больше забав и веселостей, как в Парижѣ да в Венеції <...>* [С., с. 502]. Ойконіми *Неаполь* та *Рим* в уривку з інтерлюдії до тріумфального акту «Синописис, или краткое видѣніе декламаціи» (перша половина XVIII ст.) органічно поєднуються з назвами інших європейських міст: *И я с Поли, с Неаполя, из Риги, из Рима / Собравши жидов, до Иерусалима / Поиду и сяду там царствовать <...>* [УІ, с. 163].

На позначення італійського острова Сицилія (у літописі його схарактеризовано як країну) вжито відповідний хоронім (інсулонім): *една країна, називаємая Сицилія, которая от Риму щекезульне зостаєт мил нѣмѣцких стѣмьдѣсят* [ЛВ, с. 682]. У цьому фрагменті літопису С. Величко переказав європейські новини (*иних країнъ авизіи*), почуті з вуст *мещанина кієвского*, пана Петра Силича, який *прибув в Кієвъ з Шліонска*. Прикметно, що місце розташування острова описано через указівку його приблизної відстані від італійської столиці, що засвідчує певний рівень уявлень про європейську географію. Сусідню до Італії південноєвропейську острівну державу в Середземному морі – Мальту – згадано в літописі в контексті напрямку руху церковних посланців: *Которіи подарунки Шереметь вѣячнє пріявши, отехаль з Риму до Малтїи, а оттол поворочаючи, назадъ знову обѣщался быти в Римѣ* [ЛВ, с. 823].

У зафіксованих назвах на позначення Голландії спостерігаємо вагання в роді. Хоронім засвідчено у формі й чоловічого роду (пор. із нім., дан. Holland) в переліку історичних земель північної Європи: *Голлюндъ, Блѣихень и Схонень из Бернголскимъ краємъ, Дронтгѣймъ гдѣсь в Норвегійѣ...* [ЛВ, с. 276], і жіночого роду: *цесарь его милость христіанскій і Голяндия; наяснѣйшій король, его милость польскій Август* [ПОМ, с. 103]. У номінаційній АСС *Рѣчь Посполитую Галанскую* [ЛВ, с. 589] спостерігаємо, очевидно, фонетичний варіант відтопонімного деривата *галанская* (пор. також із АСС *голанскими кораблями* [ЗГ II, 45]).

Хоронім *Норвегія* фігурує в історичному контексті серед інших назв скандинавських земель: *<...> Дронтгѣймъ гдѣсь в Норвегійѣ...* [ЛВ, с. 276], а також у філософських бесідах Г. Сковороди як ілюстрація думок її учасників (імовірно, йдеться про кліматичні явища Полярної ночі й Полярного дня, характерні для північних регіонів Норвегії, що перебувають за межею Полярного кола): *ЯКОВ. «Чего не терпит Воин или Купец? Не сыщеш дня без тмы и свѣта, а года без зимы и теплоты. <...> АѠАН[АСІЙ]. Сказуют, в Норвегїи день без тмы и свѣта бывает...* [С., с. 676]. Для підкреслення

суворого клімату північної країни вжито прикметник *глубокія*: «Ничего нам не было видно. Мы хватали на Водѣ одну Тѣнь пустую. А теперь похожи на Жителя *Глубокія Норвегіи*, который по Шестимѣсячном Зимнем Мракѣ видит чуть-чуть отверзающееся УТРО и всю Тварь, начинающую нѣсколько болванѣть» [С., с. 251]. Лексема в наведених вище контекстах входить до СП «Географія».

Нові реалії, які спостерігали українці в Європі, вони сприймали крізь призму порівняння з Батьківщиною, зокрема коли йшлося про особливості природи. Так, у дорожньому журналі І. Галагана засвідчено назви німецьких річок, якими плив українець під час вояжу: *Вѣхали в славную рѣку Рѣйнь, которая шире Днѣпра* [ЗГ II, 35; цит. за Горобець 2002]. Назву найвідомішої німецької річки тут ужито в зіставленні з відповідним українським гідронімом. Як зазначає В. Горобець, для опису своїх спостережень І. Галаган використав метафоричні переноси, порівняння та означення: *Квартира ж наша видом на Рѣйнь ... а берегѣ рѣки усипанѣ голанскими и разными кораблями, поромѣ ходитѣ великій ... то взадѣ то впередѣ і посердинѣ рѣки* [ЗГ II, 45; доклад. див Горобець 2002]. Праву притоку Рейну, річку Майн, згадано в такому уривку щоденника: *Рано в 8 часу стѣли на яхту і поплили на рѣкѣ Мѣйну* [ЗГ II, 35; цит. за Горобець 2002].

Назву найбільшої польської річки зафіксовано в літописі С. Величка в ряді географічних координат, що позначали напрям руху до Балтійського моря: *за Вислу[,] ко Гданску [,] и к морскимъ берегамъ* [ЛГ, с. 141, 27 зв.]

Отже, в різножанрових тестах цього періоду виокремлено 49 хоронімів у 25 контекстах, 55 ойконімів у 41 контексті й 15 гідронімів у 15 контекстах. З огляду на джерело фіксації (переважно це козацькі літописи) виокремлені лексеми здебільшого репрезентують СП «Історія». Проаналізовані хороніми, ойконіми та гідроніми продовжують формування системи найменувань країн, міст та географічних об'єктів Європи – європейського топонімікону й гідронімії – в МКС українців того часу.

3.2.2. Етноніми та катойконіми

За нашими спостереженнями, лексему на позначення сукупності європейських народів – **європейцы** – українські пам'ятки зафіксували тільки у XVIII ст. Європейців Г. Сковорода описує як мужніх підкорювачів морів і носіїв цивілізації, пов'язаних із географічними відкриттями: *«Двѣ дороги, – говорил им человекъколюбивый старик, – вот вам двѣ дороги, служащія вашему намѣренію! Одна напрямик, а другая с обиняком. Совѣтую держатся обиняка. Не спѣшите и далѣе пройдетѣ, будьте осторожны, помните, что вы в Индіи»*. *“Батюшка! мы не трусы, – вскричал один востряк, – мы европейцы, мы ѣздим по всѣм морям, а земля нам не страшна, вооруженным»* [С., с. 559]. У творах мислителя вони постають сміливими мандрівниками по незвіданих краях: *«В Индѣйских Горах путешествовали Европейцы. Найшли кожаной Мѣх с хлѣбами и такое же судно с вином»* [С., с. 432].

У писемних джерелах цього періоду широко репрезентовані назви європейських народів; частіше, порівняно з періодом XVI – кінця XVII ст., трапляються згадки мешканців європейських країн/міст. Етноніми та катойконіми зафіксовані з уже традиційними словотворчими суфіксами: **-чик** (див. §2.1.4): *Ангелчикъ* [ЛВ, с. 327] (пор. зі словотвірним варіантом *англикъ* ‘англичанин’ [СПУМ-1, с. 32]), *брадѣбурчикъ* ‘браденбуржець’ [ЛВ, с. 288] (пор. *брандѣнбурицикъ* [ЛВ, с. 277]), *дунчикъ* [ЛВ, с. 327], *Поморчики* [ЛСФ, с. 352], *фѣнляндчикъ* [ЛВ, с. 249]; **анин(-янин)** (у множині – -ан (-ян)): *гданцане* [ЛСФ, с. 393]; *вѣднаномъ* ‘мешканці Відня’ [ЛВ, с. 567], *краковянамъ* [ЛВ, с. 249], *мултане* ‘молдавани’ (‘румуні’) [ЛВ, с. 327], *римяне* [ЛВ, с. 74] / *Римляне* [С., с. 503]; **-ець**: *нѣмцов* [ЛВ, с. 75]. *сандомирци* ‘мешканці Сандомира’⁶⁵ [ЛВ, с.225]. Для творення фемінітива задіяний суфікс **-к**: *дѣвки италіанки* [Х., с. 284] (пор. із *влошка* ‘італійка’, див. §2.2.2). У парадигматиці фігурують також описові синонімічні конструкції: *вѣденскихъ жителѣй*

⁶⁵ Сандомир, або Судомир (пол. Sandomierz) — старовинне польське місто.

‘відняни’ [ЛВ, с. 567], *міщане виллинскіі* ‘мешканці Вільна, вільняни’ [ЛС, 1701, с. 166].

В українських літописах кінця XVII–XVIII ст. як продовження попередньої літературно-писемної практики засвідчено чимало лексем, які мали такі ЛСВ: 1) ‘особа певної національності; основне населення цієї країни’; 2) ‘держава, репрезентована певним народом’; 3) ‘військо певної країни’.

Наведені нижче лексеми мають значення ‘держава, репрезентована певним народом’; вони позначають такі країни (історичні землі): а) Німеччину: *Владиславъ самъ до Кракова утекль. Братия его за нимъ гды вьслгъд гонили, побгъгъ зь Кракова и утекль до Нгъмец* [ЛСФ, с. 350]; *Того ж року в Нгъмцех якієсь пророки два явились, которіє до покути людей напинали и о Римі, же маєт запастися як Содома, и о инших річах* [ЛС, 1680, с. 134]; б) Пруссію: *Затым крол Болеслав зь братиею своею Прусы огнем и мечем попустошилъ, потребуючи, абы крещение приняли* [ЛСФ, с. 351]; *И так потягши Подгорям за Самбор, и там злучилися з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими и пустошили Полишу, аж по самыє Прусы, бо и Варшаву узали были <...>* [ЛС, 1657, с. 74]; *ижь ледве до Прусь утекль* [ЛСФ, с. 338], *до Прусовъ* [ЛВ, с. 288]; *з Прузъ* [ЛВ, с. 705] / *з Прусь* [ЛВ, с. 226]; в) Пруссію та Померанію: *выправился з великим воискомъ на Прусы и на Поморчики* [ЛСФ, с. 352]; г) Молдову: *по выистю своем з Полскои до Волохъ семого року* [ЛСФ, с. 337]; г) Молдову та Румунію: *з Волохъ, Мултянь ‘з Молдови, Румуніі’* [ЛВ, с. 829]; д) Угорщину: *Потомъ знову з воиском своимъ ходилъ до Венгеръ и поєднал Белевых потомковъ зь Соломономъ, венгерскимъ королемъ* [ЛСФ, с. 343]; *тилко под Будиням коло Дунаю цесар християнский войска турецкіє погромил килка паш и из с Текелем венгерским міл потребу и в Венграх* [ЛС, 1684, с. 140]; *в Венграхъ* [ЛВ, с. 823].

У зв’язку з постійними війнами, що точилися в XVII–XVIII ст. на території Європи, описи яких задокументовано в літописах, в історіографічних пам’ятках цього періоду засвідчено багатозначні лексеми із семантикою ‘військо певної країни’. Висока номінативна щільність розгляданих лексем із

цим значенням спостерігається, зокрема, у фрагменті літопису С. Величка, де він реферує поетичну хроніку С. Твардовського «*Wojna Domowa*». Літописець згадує різні європейські народи, які брали участь у тодішніх війнах: *Хмельницький з козаками и ордою воевал на поляковъ. Москва з козаками на Литву и поляков. Венгри и мултане на волохов, з причини Тимоша Хмельницкого... Поляки з волохами и венграми под Сочавою на козаков з Тимошем Хмельниченкомъ... Швед з прусами на поляков... Дунчикъ за поляков и з поляками на шведа, а швед взаєм противко їхъ обоіхъ... Іллендри за дунчика и з дунчикомъ на шведа. Ангелчикъ за шведа и з шведомъ на дунчика и олендров. Французъ также за шведомъ стоял, но не воевал, засмотриваючися на рѣчи <...>* [ЛВ, с. 327].

В іншій частині літопису описано один з епізодів Хмельниччини, у якому фігурує німецьке військо: *Розюшоний козакъ, якъ недвѣдъ на пщоли, такъ они на нѣмцов, барзгѣй густгѣй тяжшеі з за дубовъ и колод <...> не стало и обоіхъ рѣйментовъ нѣмецкихъ* [ЛВ, с. 75]. Виокремлену лексему вжито зі значенням ‘німецьке військо’. Контекстуальним синонімом до цього слова є АСС *рѣйментовъ нѣмецкихъ*. В алегоричному порівнянні козаків і німців із ведмедем і бджолами актуалізовано образний компонент концепту ЄВРОПА.

Увагу в літописах привертають словосполучення з відетнонімним прикметником *лядській*: *лядская шабля, лядская неправда*. Так, автор «Літопису короткого...» вдається до метонімії, уживаючи АСС *лядская шабля* у значення ‘військо польське’: *Которіе жъ могли утѣкати,] то поутѣкали[,], а протчіихъ там же пошла лядская шабля* [ЛК, с. 199, 42 зв.]

Прикметним є уривок із «Літопису» С. Величка, у якому він, критикуючи працю з *гисторії нѣмецкого автора Самоїла Пуфендорфія*, уживає АСС *лядскую неправду*, протиставивши їй АСС *козацкую невинност* [ЛВ, с. 128]. За допомогою конотованої АСС *лядская неправда* схарактеризовано ставлення літописця до описуваних подій, що вербалізує оцінний складник концепту.

В одній із віршованих фавул Г. Сковороди герой твору за сюжетом бере участь у Семилітній війні (1756–1763 рр.) між Пруссією, Англією та

Португалією, з одного боку, та Австрією, Московією і Францією – з другого: «Взяли молодца силою **до Пруса**, Когда он имѣл войну на **Француза**. А как дюжина годов миновала, Домой Уліѣа судьбина приехала <...>» [С., с. 124]. За допомогою метонімії названо учасників війни – пруське та французьке війська. Цікаво, що в цьому ж творі ідеться про так звану «французьку хворобу» (сифіліс), яку підхопив протагоніст твору Філідон (чиє символічне ім'я означає 'любитель задоволень'): «"Так как прилъплен тебѣ иматок носа". "Прилъчен: он бил зсѣчен **от Францога**" "И по всем лицу мушкы". "Се короста". "Она, думаю, **французка**, не проста..."» [С., с. 124]. Як бачимо, Скворода вдався до мовної гри, вживаючи поширені, напевно, в народному мовленні семантичні деривати від назв мешканців Франції – *Француз* (ч.р.) та французка (ж.р.) – на позначення венеричної хвороби [пор. із аналогічними ксенонімами *франца* і *хороба французская*, відомими ще в XVI–XVII ст., див. §2.3.2]. Етнонім *француз*, поєднуючись із антропонімом *Генрих*, позначав національну належність монаршої особи, згаданої в літописі, який реферував Я. Маркович у своєму щоденнику: *6-то, 1534 р., за Генриха француза, короля полского...* [М. І, 241, 1 червня, 1725] (пор. із прикладами вживання етнонімів у значенні власної назви, див. §2.2.2).

Тісні контакти українців із сусідніми народами знайшли мовне відбиття й у приватних та ділових листах XVIII ст. Так, про небезпечну мандрівку до Польщі пише Петро Іскрицький тестеві Скорупі Григорію, знатному бунчуковому товаришеві, з повідомленням про своє прибуття до Києва: *По многи(х) приключивши(х)ся мнѣ в(ѣ) По(л)ци о(т) ляховѣ, а ба(р)згѣй жидовѣ туда едучому и во(с)ня(т) поворочаючомуся <, > напастехѣ и нападєніяхѣ <; > в(ѣ) цѣлости прибылемѣ до Кієва* [ПЛ, с. 53–54, 1.04.1731 р.]

У приватних і ділових листах (а також щоденниках) цього періоду засвідчено двочленні номінації мешканців європейських країн. У зафіксованих АСС закцентовано на походженні позначуваних осіб: *риз(ѣ)ски(й) тамошний гражданин(ѣ)* <...> *п(ѣ)розиваємій Гансѣ Берен(ѣ)с(ѣ)* [ПЛ, с. 23], *кзубєрнатору ризскому* [ПЛ, с. 24, 29.03.1717 р.]; серед них часто згадано купців: *куп(ѣ)цямѣ*

риз(ь)скимъ [ПЛ, с. 23], *Бергеровъ, купцу вроцлавскому* [ПЛ, с. 41]; *Был у англійскаго купца Ducker'a. Купилъ у него 18 локтей драгету (drouget) на одежду* [АПД, 7.07.1726]. АСС у наведених контекстах входять до СП «Людина та соціум».

У філософських бесідах Г. Сковорода АСС на позначення видатних європейців формують СП «Духовна культура». Мислитель апелює до європейського досвіду державотворення. Висловлювання персонажа Григорія в бесіді з молодими людьми (в чийх образах утілено освічених українців того часу) наштовхують на висновки, що він мав певне уявлення про державний устрій європейських країн: *АΘΑΝΑΣΙÏ. Я бы старался, чтоб моя воля была согласная самым Искуснѣйшим Головам в Свѣтѣ. ГРИГОРІÏ. А из котораго, Лондонскаго или Парижскаго, выбрал бы ты тѣх Людей Парламента? <...>* [С., с. 518]. Саме давнім римлянам, на думку одного з учасників бесіди, належать духовні чесноти: *Я бы желал быть Человѣком высокочинным, дабы мои подкомандные, были крѣпки, как Россіане, а добросердечны, как Древнѣи Римляне <...>* [С., с. 503]. Взірцем духовної культури Г. Сковорода вважав визначних давньогрецьких і давньоримських філософів: *«А вѣрить сему велит мнѣ не точію собственный мой Толк и Разум, но и Примѣръ главнѣйших Філософов. Слышал я о Питагорѣ и его Учениках, кои почти Земляки наши были, и потому названы Италіанскими Мудрецами. Они всегда вѣрили, что потаенный Сердца нашего Человѣк одного Существа и Природы есть с тѣм Блаженнѣйшим ДУХОМ, который Всемирными Машинами порядочно управляет»* [С., с. 1028].

У назвах представників тієї чи тієї релігії послідовно простежується авторська модальність (пор. із XVI–XVII ст.) На позначення німців С. Величко використовує конотовану перифразу *третій [члѣвкъ] нѣмецкой породы* (тобто протестант). Літописець протиставляє православ'я (*христіянскую вѣру*) і лютеранство (*лютеранскую ересь*), представниками якого є німці: *...третій [члѣвкъ] нѣмецкой породы з города Кролевца, з под власти князя брандѣбургского, з межи тих нѣмцовъ, которіи оставивши лютеранскую ересь,*

хочуть прийняти правим намѣре[нє]мъ православноу христїанскую вѣру восточного исповѣданїя [ЛВ, с. 706]. Номінації німців у цьому контексті входять до СП «Релігія», вербалізуючи оцінний та ідейний складники концепту ЄВРОПА.

На позначення монарших титулів П. Орлик уживав етикетну формулу *король [цесарь] / королева его/еѣ милость* + відповідний ад'єктив: *король его милость шведскїй* [ПОМ, с.103], *король его милость французскїй* [ПОМ, с. 104], також доповнену іншими ад'єктивами / субстантивами, що формують ад'єктивно-субстантивні ланцюжки: *цесарь его милость христїанскїй і Голяндїя; наяснѣйшїй король, его милость польскїй Август* [ПОМ, с. 103].

Отже, в літописах кінця XVII – початку XVIII ст. спостерігається підвищена номінативна щільність етнонімів (викоремлено 45 лексем), зумовлена екстралінгвальними чинниками (військовими подіями та дипломатичними контактами між європейцями, які описували літописці). У назвах європейських народів системно фіксується полісемія. Залежно від жанрової належності аналізованого тексту, у якому засвідчена лексема, переважає реалізація того чи того ЛСВ. Вперше зафіксовано етнонім *європейцы*, а також деякі катойконіми, які не були засвідчені раніше (*вѣднане, гданїчане, краковяне*). Поряд із прямими (одночленними) назвами засвідчено й дво-, рідше багаточленні (етикетні формули) номінації європейців (*вѣденскїхъ жителѣй; мїщане вїлїнскїй; наяснѣйшїй король, его милость польскїй Август*). Субстантив у деяких АСС конкретизував професію позначуваних осіб (*кгубєрнатору рїзскому, куп(ѣ)цямъ рїз(ѣ)скїмъ*) чи позначав державний орган (*Лондонскаго или Парїжскаго Парламента*). Залежно від контексту виокремлені лексеми засвідчують належність до СП «Історія», «Духовна культура» та «Релігія».

3.2.3. Номінаційні ад'єктивно-субстантивні словосполучення на позначення історичних земель, країн, міст та природних об'єктів ландшафту Європи

Непрямими вербалізаторами концепту є численні ад'єктивно-субстантивні словосполучення (АСС), які опосередковано називають ту чи ту місцевість Європи. АСС на позначення історичних земель, країн, міст та природних об'єктів ландшафту Європи, які входять до СП «Історія», найширше репрезентовані в українських літописах.

На позначення Польщі та її історичних земель використано ряд АСС, які можна розподілити на такі, що узагальнено називають польські землі, й ті, що підкреслюють державний устрій Польщі. До перших належать АСС із субстантивами: а) земля: *Русії пришовши, повоевал і всю землю Полскую, мечем и огнем попустишил* [ЛСФ, с. 354], *Полскую землю* [ЛГ, с. 144], *Мазовецкую землю* [ЛСФ, с. 350], *Тая ж въ Слонской земли панавала междусобная война* [ЛСФ, с. 354]; б) краї: *в ля(д)зски(х) края(х)* [З., с. 109]; в) країна: *в Полскую страну* [ЛГ, с. 118]. До других відносимо АСС із опорними субстантивами *держава, корона, крoлєвство, рѣчь: Лядской дє(р)жавѣ* [ЛГ, с. 118]; *в Малой и Великой Полицѣ <...> Прусское княженіе от Корони Полской отторгнути <...> Полское Крoлєвство* [ЛВ, с. 226]; *Рѣчь Посполитая Полская* [ЛВ, с. 323].

Історичний край Польщі й Німеччини Померанію (Помор'я) позначає АСС із ад'єктивом *подморская (померанська): Болеславъ у Оси реки збил наголову и под свою мощь Подморскую землю и многіи мѣста моравскіи подбилъ року 1069* [ЛСФ, с. 340] (пор. *выправился з великим воискомъ на Прусы и на Поморчики* [ЛСФ, с. 352]).

Непрямо називає Польщу й Литву К. Зіновійв в одному з фрагментів збірника «Вірші. Приповісті посполиті», зіставляючи українські звичаї із польськими та литовськими, де останні отримали позитивну оцінку: *Ω куховаркахъ, що по мѣста(х) вареное продавають / А то на Вкраинѣ ту(т) Малоро(с)си(и)скои не всѣ мѣста выго(д)ны: / же побува(в)ши гостѣ, и поѣдутъ голóдны. / Ежели (ж) у кого є(ст) що за ха(р)чѣ у возѣ: / то я(к) ко(л)векъ такому надѣд у бѣдѣ. / А в ля(д)зски(х) и в лито(в)ски(х) края(х) продавають: / хлѣбъ и травы: и ка(р)чмы по шляха(х) з(ѣ) всѣми выгодами*

маю(т) [З., с. 109]. У цьому контексті вербалізується національно-культурний компонент концепту ЄВРОПА.

АСС *краи литовские* у «Хроніці...» Ф. Сафоновича, ймовірно, позначала Велике князівство Литовське (Східну Європу), сполучаючись із АСС на позначення Північної Європи (*краи полочные*) та Західної Європи (*краи пруские*): <...> *с краевъ полочных, литовских и пруских, личбою триста тысящи, ведлугъ Стришковского, кромъ жон и дети, пошли перше до Францыи и Испаниі, потом оттоль до Вулох* [ЛСФ, 111 зв.].

Часті подорожі українців до Європи знайшли мовне вираження й у приватних та ділових листах XVIII ст. Так, щасливої дороги (до Риги) зичить швагрові Миклашевський Андрій: *Зачуле(мъ) а же в. нѣ мѣши на стѣхъ днахъ виездитъ в дорогу ризкую <, > которому зичу часливого и благополучного путешествовья* [ПЛ, с. 25, 12.03.1719].

Німеччина в більшості контекстів названа непрямо за допомогою перифрастичних АСС із стрижневими субстантивами *краи, земля, панства, сторона/страны, рѣшиъ, монархія*: *1776 Царское величество изволилъ ходитъ в нѣмецкіе краи для визитацѣи онихъ* [ЛК, с. 239, л. 56], *с немецкой стороны* [ПОМ, с. 103], *Гдѣ нѣмци <...> пошли просто назадъ чрезъ Чигринъ в свою нѣмецкую землю* (пор. із нім. Deutschland) [ЛВ, с. 268], *с немецкой стороны* [ПОМ, с. 103], *за килко сотъ мил ѡпъ Малой Россіи, в странахъ нѣмецкихъ жившему* [ЛВ, с. 128]. Фіксуємо лексичні варіанти *нѣмецкій – гѣрманскій: Нѣмецкої з позволенемъ на тоѣ всеї Рѣши Нѣмецкої* [ЛВ, с. 313], *монархії Гѣрманской* [ЛВ, с. 605].

Східну німецьку землю, Саксонію, номінує відповідна АСС із ад'єктивом *саская*: *до Саскои земли* [ЛСФ, с. 334]. Пруські землі названо за допомогою АСС *пруская земля, краи пруские*: *чрезъ свою прускую землю до Полици* [ЛВ, с. 278]; *с краевъ полочных, литовских и пруских <...>* [ЛСФ, 111 зв.]

Узагальнено С.Величко називає німецькі землі, де, відповідно до реформ Петра I, московити могли отримувати небачену доти освіту: *За моремъ в нѣмецкіе панства для наукъ рознихъ людемъ своїмъ великоросійскимъ*

навигацію устроїлъ. З неукоевъ рускихъ починил учоними и просвѣтил ихъ разумъ всякими науками и цвѣченями в житіи свѣтовомъ потребними [ЛВ, с. 558]. У цьому контексті наведена АСС входить до СП «Духовна культура» → ССП «Наука та освіта».

Згідно з польською традицією найменування держав із республіканською формою правління *Республіками* (пол. Rzeczpospolita, від лат. Res Publica), С. Величко іменує Німеччину за допомогою АСС *Рѣш(ъ) Нѣмецкая: изъ иныхъ гбарствъ Полского и Нѣмецкого Рѣшъ королей и королевичовъ* [ЛВ, с. 313]. З іншого боку, йдеться про Священну Римську Імперію: <...> *корону отчую Цесарства Римского на главъ его видѣти желали, з позволенемъ на тоє всеї Рѣши Нѣмецкої* [ЛВ, с. 265]. Активною є словотвірна модель *Рѣчь Посполита* + відхоронімний ад'єктив, за допомогою якої в літописі названо Венеційську республіку та Голландію: <...> *цесарскому величеству римскому и Рѣчи Посполитой Веницѣйской* [ЛВ, с. 589]; *А к тому жъ призивать и иныхъ християнскихъ монарховъ, которіе еще в союз не пошли, се есть, англінского, датѣцкого, королевское влѣство и Рѣчь Посполитую Галанскую* [ЛВ, с. 589].

Особливості державного устрою деяких європейських країн у літописах також позначають АСС із стрижневими субстантивами *королевство, монархія, корона*⁶⁶: *Французскимъ королевствомъ* [ЛВ, с. 548], *монархії Французской* [ЛВ, с. 605], *королевства норвегиского* [ПОМ, с. 104], *Корону Шведскую* [ЛВ, с. 321], *Короною Полскою* [ЛВ, с. 321].

Часто вживаною є АСС на позначення важливого міста Пруссії, її столиці, освітнього й культурного центру Європи – сучасного Кенігсберга. Втім, в українських пам'ятках, зокрема літописах, він був відомий як *Кролевец*

⁶⁶ Відомо, що поняття «корона королівства» виникло за часів середньовіччя в Західній Європі в руслі розвитку ідей, що протистояли традиційним поглядам на монарха як на спадкового власника держави і висновувалися з політичних концепцій античних мислителів, зокрема Платона («Політея»), Арістотеля («Політика»), Марка Туллія Ціцерона («Про республіку»). Так, поняття Корона Полска впроваджене в Королівстві Польському в середині XIV ст. і вживане щодо польської монархії з метою відокремлення держави як юридичного інституту від особи конкретного короля, а також для утворення суверенітету держави та засад неподільності її території [Ісаєвич 2008].

(пер. з лат. *Regiomontium*⁶⁷); цю назву найчастіше вживали у сполучі з уточнювальним ад'єктивом *Пруский* (щоб уникнути сплутання схожих ойконімів): *Який трактатъ шведъ в Кролевицу, столечномъ градъ прускомъ, з княземъ прускимъ заключивши...* [ЛВ, с. 226], <...> *описанъ в канцелярії генеральной трактъ земній и водній, з Малія Росія от Стародуба и Чернѣгова до Кролевица Пруского и до Риги лежацій* [ЛВ, с. 840].

На позначення європейських столиць у козацьких літописах поряд із ойконімом ужито прикладку – тричленну АСС: *Войска шведскіе Вилню, місто столечное литовское, опановали и инніе міста литовскіе* <...> [ЛС, 1702, с. 167], *Ригу, градъ столечный Ливонский* [ЛВ, с. 42], *в Кролевицу, столечномъ градъ прускомъ, з княземъ прускимъ заключивши...* [ЛВ, с. 226]. Схожу синтаксичну структуру має і номінація чеської столиці, зафіксована в щоденнику І. Галагана (увагу привертає ад'єктив *богемский*, похідний від хороніма *Богемія* – історичної назви Чехії): *Приѣхали в городъ, богемскую столицу Прагу – вѣсма великій хорошій, но улицы тѣсныє і кривши* [ЗГ II, 25 зв; цит. за Горобець 2002].

Угорщина згадана в контексті турецької навали, від якої ця країна неодноразово потерпала: *Война сротая била у земли Венгерской* [ЛС, 1691, с. 152], *А турчин <...>опановал усю землю Венгерскую* [ЛС, 1683, с. 138–139], *Для чого онъ, султанъ турецкий, з многочисленными войсками своїми приѣхался в землю Венгерскую* <...> [ЛВ, с. 793]. У літописі С. Величка зафіксовано менш уживаний лексичний варіант ад'єктива *венгерский* – *угорский: земли Угорскія* [ЛВ, с. 711] (пор. із *земля Угерская* 'Угорщина' [УП-2, 127], див. §2.2.2).

На позначення Молдови та Румунії використано АСС із ад'єктивами *молдавский: на Молдавскую землю* [ЛГ, с. 55, 4 зв.], *от Молдавской земль* [ЛВ, с. 828], *преосвященный Петръ Могила, воеводич земель молдавских* [ЛВ, с. 118];

⁶⁷ Ядром міста виступив замок, який при заснуванні в 1255 році отримав назву «Королівська гора» (лат. *Regiomontium*, згодом *Regiomonti*, нім. *Königsberg*). Сусідні народи називали його на власний манер, уживаючи відповідні екзотопоніми: лит. *Karaliaučius*, пол. *Królewiec* (старопольською *Kralowgród* — Королівський замок), чеськ. *Královec*.

мултанский, волоский: з мултанской земли з Питешт [ПОМ, с. 103], <...> панства християнскіі. Яко то: <...> **Мултанское, Волоское...** [ЛВ, с. 605], земли <...> **Мултано-Волоскія** [ЛВ, с. 711], в **волоскую землю**, в местечко **Галацію** [ПОМ, с. 61], **Пе(т)ръ бѣ Могила** [,] **воеводиць Волоскія земли архимандри(т) пещерскіи** [,] [ЛГ, с. 62, л. 6].

Шведські землі згадано в різних літописах в узагальненому значенні: **крол Жигмунтъ з воискомъ ходил до Шведскои земли** [ЛСФ, с. 409]; **бѣжа в Шведскую землю** [ЛГ, с. 143]; у значенні держави: **Корону Шведскую** [ЛВ, с. 321],

У «Хроніці...» Ф. Сафоновича простежено етимологію назви на позначення Чехії, яку літописець виводить від відповідного етноніма: **Чехъ и Лехъ. Чехъ — своими стѣль межи Дунаемъ и Лабою, реками, и тая земля от Чеха назвалася Ческая** <...> [ЛСФ, 190 зв.]

В узагальненому значенні ‘сукупність європейських (християнських) земель = Європа’ можна тлумачити наведені в літописі С. Величка переліки країн. У наведених далі фрагментах спостерігаємо підвищену номінативну щільність вербалізаторів концепту (АСС): **Симѣонъ, милостію Бжїєю архієпїтъ первый кесара Юстиньяна земли Македонскія и Ахридонскія, и Албанскія, Болгарскія, Сербскія, Гарватскія и Баснацкія, Мултано-Волоскія, и Угорскія, патріярхъ и всея Аламаніи** <...> [ЛВ, с. 711]; літописець називає європейські країни та народи, що потерпали від азійської навали, а саме: **...блѣгоцвѣтующее християнское царство Греческое з столицею его Константинополемъ... иншіе панства християнскіі. Яко то: Сербское, Болгарское, Венгерское, Мултанское, Волоское... монархіи Римской, Германской, Французской, Венетійской...** <...> [ЛВ, с. 605].

Історично значущим для українців було Балтійське море, що підтверджує послідовне вживання відповідного пелагоніма в різноманітних варіаціях (див. розділ II). У літописах кінця XVII–XVIII ст. фіксуємо АСС на позначення Балтійського моря, серед яких є словотвірні варіанти: **цѣлого Балтицкого моря** [ЛВ, с. 278], **море Балтицкое** [ПОМ, с.103], **мора Нѣмецкого** або

Бальтшиского [ЛСФ, с. 331], за *Балтичним морем* [ПОМ, с. 102], а також синонімічні перифрази, мотивовані назвами європейських країн, що мали владу в цьому морі: *мора Нѣмецкого* [ЛСФ, с. 331], *моремъ Ливонскимъ* [ЛВ, с. 42] (пор. із іншими перифразами, див. §2.2.2). Балтійське море згадано імпліцитно за допомогою перифрази *морские берега* та відповідного гідроніма Вісла (найбільша річка його басейну й Польщі): *за Вислу[,] ко Гданску [,] и к морскимъ берегамъ* [ЛГ, с. 141, 27 зв.] Наведені АСС формують СП «Географія».

Проте не знання географії є вирішальними для людини, наголошує у філософській бесіді Г. Сковорода: *«Иное дѣло знать вершины рѣки Нила и план Лабиринта, а другое разумѣть исту щастія. Не вдруг ты попал в царство мира, когда узнал, кто насадил Город Авинейскій? И не то сердце есть несмысленною и непросвѣщенною тварью, что не разумѣет, гдѣ **Великое** и гдѣ **Средиземное** море, но душа, не чувствующая Господа своего, есть чучела, чувства лишенная»* [С., с. 561–562]. На думку Л. Ушкалова, під Великим морем Сковорода мав на увазі Океан (тодішні гідрографи нараховували п'ять морів: Океан, Середземне, Червоне, Перське й Каспійське) [С., с. 610].

В аналізованих джерелах засвідчено й назви інших географічних об'єктів Європи. Карпати як гірську систему, розташовану на території низки країн Центральної Європи, згадано в байці Г. Сковороди, персонажі якої перебувають у польсько-угорських горах (тобто Карпатах, згідно з Л. Ушкаловим [С., с. 196]): *«В Полских и Венгерских Горах Оленица, увидѣв домашняго Кабана: – Желая Здравствовать, Господин Кабан, – стала витаться. – Радуюся, что вас...»* [С., с. 173].

Образний компонент концепту ЄВРОПА вербалізується в поезії Г. Сковороди (збірка «Сад божественных пѣсней...») за допомогою АСС, що стосується славнозвісних Версальських садів: *«Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса. Вздѣнь одежду золотую, Вздѣнь и шапку хоть царскую, Когда ты не весьол, то всьо ты нищ и гол»* [С., с. 81]. У метафоричному

тлумаченні Версаль – втілення земних насолод, про що поет пише у примітці: *«Версалия (Versailles) именуется французкаго царя едем, сирѣчь рай, или сладостный сад, неизреченных свѣтских утѣх исполнен»* [С., с. 81]. У цій авторській дефініції вербалізується водночас і поняттєвий складник концепту ЄВРОПА (Версаль як історична резиденція французьких королів).

Спільний для освічених сучасників Сковороди фрагмент мовної картини світу простежуємо й в іншому образному порівнянні: *«П[ИШЕК]. Как же так? Видь не должно отставать от Людей, а Люде и Moda – одно То. Е[РОДИЙ]. О! о! Он от сея Думы далекае, нежели Китайская Столица от Португалскія»* [С., с. 900 – 901]. За Л. Ушкаловим, Сковорода мав на думці ту обставину, що Пекін був розташований на крайньому сході Євразійського континенту, а Лісабон – на крайньому заході. Прикметно, що за допомогою цих топонімів описували картину світу й сучасники Сковороди. Наприклад, у відомому Сковороді «Духовному регламенті» (1721 р.) Феофана Прокоповича зазначено, що студенти повинні вміти показати на географічній мапі, *«гдѣ Хина, гдѣ Португалія»* [С., с. 915].

Отже, численну групу (122 одиниці) непрямих вербалізаторів приядрової зони концепту становлять дво-, тричленні (АСС), що узагальнено позначають європейські землі (*нѣмѣцкіє краи, в ля(д)зски(х) и в лито(в)ски(х) края(х)*), географічні об'єкти (*море Балтицкое, в Полских и Венгерских Горах, версальскіи лѣса*), підкреслюють державний устрій тієї чи тієї країни (*Корона Полская, Рѣш(ъ) Нѣмѣцкая, Рѣчи Посполитой Веницѣйской*). У більшості мікро- й макроконтестів аналізовані АСС формують СП «Історія», а також входять до СП «Географія», «Духовна культура», «Людина та соціум», вербалізуючи поняттєвий і національно-культурний складники концепту.

3.2.4. Ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення предметів і явищ матеріальної культури Європи

Джерелом знань про побут українців XVIII ст. є писемні пам'ятки різних жанрів: козацькі щоденники, листи, актові книги, матеріали в судових справах. Проаналізувавши зазначені джерела, ми виокремили низку номінативних АСС, у яких атрибутив-кваліфікатор указує на європейське походження того чи того предмета/продукту, позначуваного відповідним субстантивом. Ці назви становлять СП «Матеріальна культура», яке розгалужується на ССП відповідно до ідеографічного принципу добору лексики: 1) «Тканини, одяг та мода»; 2) «Вина й оковита»; 3) «Харчові продукти й тютюн»; 4) «Коні та зброя»; 5) «Рослини та ліки»; 6) «Зброя».

ССП «Тканини, одяг та мода». У проаналізованих джерелах XVIII ст. широко відображені назви тканин (полотняних, вовняних, бавовняних, шовкових тощо), серед них – назви європейських тканин, зафіксовані в пам'ятках ще в XVI–XVII ст. [див. §2.2.6], предметів одягу та деяких косметичних засобів.

У межах аналізованого ССП виокремлюємо СМП відповідно до місця походження тканини, предмета одягу, взуття чи косметики: 1) «Французькі сукно й косметика»; 2) «Німецьке сукно, одяг та взуття»; 3) «Італійські тканини»; 4) «Голландське сукно».

СМП «Французькі сукно й косметика». У щоденниках Я. Марковича та М. Ханенка зафіксовані АСС на позначення французьких тканин. Походження імпортного сукна конкретизує атрибутив-кваліфікатор, ужитий у різних орфографічних варіантах: *Якова Дуброву щитали и покупки отобрали въ Гданску купленіе:... сукна французского портищъ на 2...* [М. III, 70, 11.12.1730], *Покроень мнѣ кунтишиъ зъ сукна французскаго кравцами погарскими* [Х., 5.03.1733]. Високу матеріальну й естетичну цінність виробів із французького сукна засвідчує фрагмент із літопису С. Величка, у якому докладно описано багаті дари, які отримав Богдан Хмельницький від кримського хана. Відповідно до барокової поетики зображувані предмети атрибутовано за ознаками походження, вартості, матеріалу, кольору, блиску, майстерності виготовлення та краси, тобто естетичного враження, яке вони

здатні справляти на спостерігачів [Крекотень 2010, с. 366]. Так, перелік коштовних ханських дарунків увінчувався *кунтушом найпрעדнѣйшого темнозеленого сукна французкого, найвиборнѣйшими подшитий стѣбѣрками* [ЛВ, с. 143] (пор. із аналогічними атрибутивно-субстантивними ланцюжками на позначення тканин, див. §2.2.6).

Про те, що Франція виступала законодавцем моди ще наприкінці XVIII ст., свідчить уривок зі щоденника І. Галагана, де у відповідному фрагменті зіставлено переваги природної краси над штучною, яку автор піддає критиці, втім віддаючи належне паризьким модницям: <...> *Напротивъ того жъ, парижскіє могут толко взят во всеї Европѣ первенство в уборѣ модном і обходженіи, разговорах, в одних поклонах і протчемъ прелестным образмъ, но не имѣющих той стройности тѣла, не употребляя нѣ бѣлиль или румянь скверних парижских* <...> [ЗГ II, 66; цит. за Горобець 2002]. Негативної конотації наведеним АСС надає атрибутив-кваліфікатор *скверний*. У цьому контексті вербалізується оцінний складник концепту.

СМП «Німецькі тканини, одяг та взуття». На позначення німецьких тканин зафіксовано АСС із ад'єктивом *швабский*, що трапляються як у щоденнику М. Ханенка: *Отданы денги Роману Янченку за полотно швабское 12 р.* [Х., 28.06.1742], так і в актових книгах Лівобережної України. В описі майна, відбитого у «зłodіїв і розбійників» на Дніпрі (21 травня 1748 р.), фігурують АСС із ад'єктивом *швабский*: *Полотенця на платокъ швабского – 1.* <...> *Полотна швабского аршинъ – 14 $\frac{2}{4}$* [ДІМ, с.318]; *наволочка швабского полотна* [ДІМ, с. 323] (див. також §3.1.1.5). Цей прикметник зафіксований у «Матеріалах...» Є. Тимченка у значенні 'німецький, швабський' [СПУМ-2, с. 491].

Прикметно, що вироби зі швабського полотна й нині мають попит в Україні, що свідчить про усталеність відповідних назв у МКС українців. Так, в описі відповідної колекції одягу зазначено, що «продукція Merz b. Schwanen, а також уся вінтажна лінійка GOOD ORIGINALS до сьогодні виготовляються в

рідному регіоні Швабського Альба (гірський масив на півдні сучасної Німеччини). Швабський Альб, відомий своїми давніми традиціями текстильної промисловості, завжди вважався оплотом з виробництва одягу (*виокремлення наше. – О. Б.-Б.*) На жаль, час залишив свій слід і відбився не найкращим чином: дешеве масове виробництво змусило закритися багато підприємств. Деякі з них змогли відновитися, а деякі ні» [Merz].

Імовірно, вже у XVIII ст. німецькі вироби вважалися якісними (пор. із відомою словосполучкою *німецька якість* ‘про високий ґатунок (переважно технологічних) виробів’) й мали попит серед українців. Зафіксовано АСС на позначення різних предметів одягу і взуття: *Покроено Алексію и Василю двѣ епанчи нѣмецкихъ зъ парусного полотна 18 аршинъ* [X., 24.02.1732]; *Петру кухару Вѣжесвскій купилъ каванъ нѣмецкій, сѣрого сукна, за 2 р., зъ полуполтиною* [М. II, 243, 16.08.1728]; *Сегодня чоботи заплатилемъ нѣмецкіе за 30 а.* [М. II, 291, 4.04.1729]. Про ціннісне сприйняття європейського (німецького) одягу свідчить і те, що М. Ханенко, піклуючись про меншого сина Івана, *прибрал его въ Нѣмецкое платье* (на думку О. Бодяньського, тоді це вважалось прогресивним кроком)⁶⁸. У приватному листі-скарзі згадано взуття, що (ймовірно, на підставі схожої якості чи пошиву) видалось авторові скарги подібним до німецького: *імѣется швецъ(ь) до(б)рой <,>, черевки яки(х) не скажете, то вже рази не пошье(т) <,> тако(ж) и чоботи всякіе, і нѣмецкіе, можѣ(т), хоча (й) якому офицеру, пошье(т) <,>* [ПЛ, с. 124].

Показовим є задокументований у «Літописі Самовидця» епізод зміни вбрання московитів на європейський (німецький / угорський) стрій згідно з «проевропейськими» реформами Петра I: *Того ж року по указу его царского величества приказано, по першом одіянії німецьком и венгерском и инний новий строй, или одіяніе, німецькое носити усім людем на Москві, а ежели би хто не хотіл, того карано* [ЛС, 1701, с. 165]. Відповідний епізод згадано в «Літописі» С. Величка: *Шсобно и в сем царствѣ мужеску полу и женску повелѣлъ имѣти*

⁶⁸ Цит. за О. Бодяньським. Див.: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan23.htm>.

одгьянія и утвари нѣмецкіє [ЛВ, с. 556]. Німецька форма репрезентувала нововведення й у військовій галузі: *Так, на мѣсто стрелцов устроишь салдатов и драгунов регулярныхъ по нѣмецку, в мундѣрь нѣмецкомъ и з муштромъ военнимъ нѣмецкимъ же* [ЛВ, с. 556]. У вживанні ад'єктива *нѣмецкій* простежуємо орфографічну варіативність (*ѣ – і – и*). Лексеми в наведених мікро- й макроконтекстах входять до СП «Матеріальна культура», вербалізуючи оцінний складник концепту.

СМП «Італійські тканини». На позначення тканин італійського походження в різних пам'ятках використано ад'єктив *венецкій (венецкій)*. У щоденнику Я. Марковича трапляються згадки цих тканин із зазначенням їхньої чималої вартості: *Купиль я у грека Петракѣя Нѣжинского... оксамиту венецкого поль локтя за 7 зол.* [М. III, 252, 20.12.1732]; *...приказъ даль... да за дуклю венецкую алую* ⁶⁹*заплатить 4 р. да 60 к.* [М. III, 318, 6.09.1733]. Про те, що венеційські тканини мали суттєву матеріальну цінність, входячи до побуту козацької старшини, свідчить і «Опис маєтку та коштовних особистих речей» подружжя Герциків. У переліку коштовних тканин і виробів задокументовано АСС *парчи венецкие: 80 пар бархатные, золотых и серебряных парчей, камчатые, атласные, лудачные и разных парчей персидских и венецких, золотыми и серебряными галунами обшитых* [ПОМ, с. 106]. У приватному листі також зафіксовано АСС на позначення коштовної італійської тканини із шовку: *Дукля чорная венецкая* [ПЛ, с. 72], також у складі порівняння з іншими типами тканин: *У Ивановни есть атласецъ чорній, гла(д)кій и квѣтчитій, шириною такій, якъ и дукля венецкая, гла(д)кій* [ПЛ, с. 72].

Прикметно, що коштовним і якісним виробам європейського походження у приватному листі протиставляється «постав найгіршого сукна» московської роботи: *сукна поставъ самого под(д)лѣйшого <.> коліором(м) красно(г)[о] или зеленого <,> а(л)бо не імѣ(т)ся ли тамъ моско(в)ской работи того показа(н)ного сукна* [ПЛ, с. 84].

⁶⁹ Дукля – 'шовкова тканина, виткана вдвоє густіше за китайку' [СЛУМ, в. 8, 227].

ССП «Вина й оковита». Неодмінну частину побуту й харчування заможних українців становили міцні напої, часто європейського виробництва, насамперед вина. Широке коло назв різноманітних сортів вин відображене в «Лексиконі латинсько-слов'янському» (1718–1724) І. Максимовича, зокрема вина з Європи: *вино італійське, ренське вино, сикилійське вино* [доклад. див. Дидик-Меуш 2018, с. 294–295].

Так, на винах зналися представники козацької старшини, оскільки не лише споживали їх, а й виробляли міцні напої та торгували ними, про що свідчать численні згадки про різноманітні, насамперед європейські, вина та інші види алкоголю [див. також Горобець 1979, с. 40]. Вино було популярне також серед церковної еліти XVIII ст. Про це, зокрема, свідчать реєстри майна духовенства, які відбивають розмаїття кубків, склянок, чарочок, призначених для вживання хмільних напоїв. Цей коштовний посуд зберігався в «погребцях» – своєрідних «мінібарах» – скриньках із замком, створених для зберігання кришталевих чи скляних пляшечок різної місткості. Загалом, київське духовенство вживало вина з різних країн Європи: Угорщини, Волощини, Німеччини, Франції... [доклад. див. Яременко, с. 139–151].

У межах аналізованого субполя виокремлюємо СМП відповідно до країни-виробника міцного напою й частотності вживання тих чи тих назв: 1) «Угорські та волоські вина»; 2) «Французькі вина й оковита»; 3) «Німецькі вина».

СМП «Угорські та волоські вина». Найчастіше автори щоденників згадували *волоское* та *венгерское* вина: *По вѣдомости Мартина показалось: ... А вина бариль: <...> волоского отъ ясневел. одно* [М. I, 284, 10.09.1925], *На всякое утро на тщиий жолудокъ по 100 капель у винъ венгерскомъ примать* [М. II, 273, 25.01.1729], *Полковникъ Вишневскій приехалъ въ Глуховъ и при немъ вина венгерскіе многимъ числомъ для ея величества вивезеніе зъ Венгеръ* [М. III, 76, 6.01.1731]. В останньому прикладі, ймовірно, йдеться про виноробний регіон у Токаї, де заготовляли славнозвісні токайські вина для царського двору (відомим фактом є участь у складі токайської комісії

Г. Сковороди). Варто зазначити, що АСС *венгерск[оє]* вино слугувала оцінним маркером ще наприкінці XVI ст. (див. §2.2.7). Угорське (токайське) вино мало попит і серед духовенства: за даними М. Яременка, тільки за 21 серпня 1759 р. за розпорядженням київського митрополита Арсенія (Могилянського) було закуплено *тры антали*⁷⁰ вина *венгерскогв* (понад 186 л) [Яременко, с. 146].

СМП «Французькі вина й оковита». Побут козацької старшини урізноманітнювали французькі вина та горілка, на походження яких у щоденниках указують ужиті в різних орфографічних варіантах ад'єктиви *французский* (*французский*) та *буркгунский* (*бургунский*) (від хороніма Бургундія⁷¹): *Купилисмо вина бутилокь плетенихь 6 буркгунского...* [М. I, 203, 21.02.1725], *По вѣдомости Мартина показалось: бутилокь плетенихь именно: зь бургунскимь 3... зь водкою француз. 6* [М. I, 284, 10.09.1725]; *Сегодня рано ездиль я вѣ гетманскій дворѣ, а оттолѣ вѣ склепѣ, где насипалѣ вина зь бочокь, доброго по 6 квартѣ, фран. и гиш. по..., а всего пудро насипалѣ по 2 фляши разного, да бутилокь доброго по 5, да француз. 2 бутилки, да зь антала, изь барила и зь бариця по бутилцѣ* [М. III, 231, 6.10.1732]. Узагальнювальна АСС стосовно французьких вин доповнена конкретною назвою сорту в описі міцних напоїв, які в 1767 р. Слуцький настоятель Павло надіслав у Київ: *вина барилко малое французскогв називамогв пѣкардѣ* та *вина барилко французскогв старогв ординарійногв* [цит. за Яременко, с. 146].

СМП «Німецькі вина». До уподобань козацької старшини належали також німецькі й іспанські вина: *Климѣ да Вѣжевскій зговорились зь грекомѣ и наляли в городѣ склепу половину... а вимовили то, чтобѣ ему мое вино нѣмецкое шинковать...* [М. III, 152, 29.12.1731]; *Стар. Крисковскій Шихѣ повернулѣ зь Кенѣшперга и привезлѣ 3 бочки вина нѣмецкого, 12 штукѣ шамету, сахару ліодового швабского и карунокѣ золотихѣ лот...* [М. III, 192,

⁷⁰ Антал – угорська міра вина (барило місткістю 60 пляшок), якою послуговувався, зокрема, Я. Маркович у своїх щоденникових записах.

⁷¹ Бургундія (фр. Bourgogne) – один із найвідоміших виноробних регіонів світу, розташований на південному сході Франції; бургундські вина відомі ще з часів Середньовіччя.

11.05.1732]. В останньому прикладі увагу привертає й назва німецьких солодощів (льодяників).

За даними М. Яременка, у реєстрі майна Христофора Чарнуцького 1726 р. згадано **2 погребца немъцкихъ с хрустальными скляницами** [Яременко, с. 140].

У приватних козацьких діаріюшах також згадано іспанське вино: *да имъ же велълемъ купить 20 галіонокъ гишпанского вина* [М. II, 327–328, 18.10.1729 р]. Особливої уваги заслуговує згадка в щоденнику Я. Марковича відомого в Європі лікеру⁷² <Danziger> Goldwasser, який іменували в Україні у XVIII–XIX ст. за допомогою АСС *гданська водка (гданська вудка): ...а Левашову гданскихъ водокъ пuzдерко послалъ...* [М. III, 33, 6.06.1730]. Наведене найменування напою збереглося в МКС українців, про що свідчить його фіксація в 1863 р. у творі О. Стороженка «Чортова корчма», де, за сюжетом фантастичного оповідання, його головного героя – запорожця – частують цим славнозвісним лікером: «*“Мозе пань добродзій”, каже, “позволи килішекъ гданської вудки?” “Всип!”*, каже запорожець, *“побачимо, що тамъ за гданська!”* – *Випивъ запорожець – ажъ зацмокавъ: така крѣпка та смачна*» [Стор., с. 220]. «Золоту воду» згадує Ю. Винничук, досліджуючи історію вживання *цьмаги* ‘горілки’ у Львові: згідно з письменником, звичай уживання горілки – дорогого напою – був привнесений австріяками й поступово поширювався протягом XVII–XVIII ст.: «Поступово поширювався звичай випивати “карватку”, маленького келишка, перед обідом. На столах з’явилася **гданська горілка з дрібними пластівцями з чистого золота** та різноманітні смакові горілки і настоянки...» [Винничук 2006].

⁷² Оригінальна назва напою – <Danziger> Goldwasser (у пер. із нім. ‘данцизька (гданська) золота вода’) – це міцний трав’яний лікер, унікальна особливість якого в тому, що він, відповідаючи своїй назві, справді містить золоті пластівці – частки 22-каратного золота, що починають крутитися, щойно лікер наливають із пляшки у відповідні келишки. Напій винайшов голландець Амбросіус Вермель (Ambrosius Vermölle) у 1595 р., який утік із Нідерландів, де він зазнавав релігійних утисків із боку протестантів, привізши з собою до Померанії (Пруссії) безліч доти незнаних у цій частині Європи рецептів алкогольних напоїв і згодом навіть заснувавши завод із їх виготовлення. Лікер згадано в епопеї «Пан Тадеуш» А. Міцкевича (1843); напій також іменують «золотим лікером королів і алхіміків» [URL: <https://drink.co.ua/goldvasser-zolotyj-likер-koroliv.html>] (оскільки цей лікер полюбили монархи, а сама ідея напою зі вмістом золота належала каталонському медику Арнальдо де Віланова, який у XIII ст. лікував Папу Римського таким еліксиром).

ССП «Харчові продукти й тютюн»

У лексичному складі діаріюшів на тлі назв національних культурних виробів вирізняються слова на позначення нових реалій, які з'явилися в побуті заможного козацтва і старшини у зв'язку з поживленням торговельно-економічних і культурних відносин України з Європою [Горобець 1979, с. 28].

З-поміж багатьох номінацій різноманітних харчових продуктів можемо виокремити ряд найменувань європейського походження, уживаних і на позначення продуктів, виготовлених за відповідними європейськими рецептами: *зупь французжскій* [М. II, 37, 2.05.1726], *хлѣбь французкій бѣлий 4 к.* [Х., 15.11.1732], *колбась пару нѣмецкихъ* [М. II, 18.10.1726], *табаку англинского картузь* [М. II, 22.01.1729], *22 фунта голландскаго сыру по 12 к. фунтъ* [АПД, 2.08.1726].

ССП «Коні та зброя»

У XVIII ст. основним сухопутним транспортним засобом були коні й, відповідно, кінні екіпажі (коляски, карети тощо). У пам'ятках зафіксовано назви німецьких порід коней, кінних аксесуарів європейського виробництва.

Записи в щоденнику Я. Марковича свідчать, що генеральний підскарбій знався на конях, найчастіше обирав німецькі породи: *По обѣдѣ ездилемъ до швакгра п. Якова и оглядали коней продажных нѣмецкихъ по 100 р.* [М. III, 122, 22.07.1731]; *Купилемъ коня верхового карого, нѣмецкого, у Бублика Чернѣг., за 60 р.* [М. III, 131, 6.09.1731]; користувався німецькими й англійськими сідлами: *Родитель подарилъ мнѣ перстень шмаракгдовий зъ 6 діамантиками, на благословеніе; такъже и кулбаку нѣмецкую* [М. I, 234, 19.05.1725]; *Сегодня ездилемъ рано въ слободу нѣмецкую, где зъ сѣделникомъ сторжилемся кулбаку англинскую дѣлатъ за 7 р.* [М. II, 244, 23.08.1728], *Привезлъ Камѣнскій кулбаку нѣмецкую, чили аглинскую, за р. здѣланную* [М. II, 248, 14.09.1728].

Німецькі сідла згадано в контексті «європейських реформ» Петра I: *Особно майстеровъ нѣмецкихъ увель и рускихъ научити велѣль до дѣланья нѣмецкихъ сѣдел, и инихъ всякихъ мужескихъ и женскихъ суконь и уборовъ. Манѣфактуръ суконніе и матеріяльніе предъ тимъ небиваліе в царствѣ своемъ устроиль* [ЛВ, с. 557].

Козацька старшина користувалася колясками англійського і французького виробництва, про що свідчать відповідні записи в щоденнику Я. Марковича: *Сегодня рано ездиль в телѣжній рядѣ и купиль **англинскую** коляску за 22 р. и 2 ведра вина простого* [М. П, 285, 19.03.1729], описі коштовного майна Г. Герцика: *3 коляски **французских*** [ПОМ, с. 107].

ССП «Рослини та ліки»

У пам'ятках науково-практичного жанру XVIII ст. – лікарських і господарських порадниках – зафіксовано низку номінаційних АСС із ад'єктивом, який засвідчує європейське походження інгредієнтів ліків: *терпѣ(н)тини ⁷³**венецкой** полтора лота; возми те(р)пѣ(н)тини **венецкой** ло(ж)ку єдну; зелія мяти **грецкой**, скурюкь **волоски(х)** зелени(х), сухи(х) и уте(р)ти(х); **кореня кропу воло(с)кого**; **Плястеръ норемберскый** аутентичній; **Пля(с)теръ пруски(й), аегуртако**, або **пластеръ, котори(й) прускимъ називає(т)ся** [ЛГП].*

Європейські рослини фігурують як об'єкт для метафоричного перенесення у т.зв. натюрморті, який використовували літописці у функції національного самоствердження [Крекотень 2010, с. 365]. С. Величко метафорично змальовує здобуті після Корсунської битви скарби, якими істотно збагатилося козацьке військо *увидѣвши з сторони або з гори якої оноє, можно било сказать, же то сут ниви, красноцвѣтущим голендерскимъ або влоскимъ макомъ засѣянній и проквѣтнувшиі* [ЛВ, с. 154]. Основою для

⁷³ Терпентина – те саме, що терпентин – ‘смолиста пахуча рідина, що виділяється зі стовбура хвойного дерева при його надрізуванні і складається зі смоляних кислот та скипидару; живиця’ [СУМ, т.10, с. 95].

метафоричного перенесення тут слугує денотат – голландські/італійські квіти як, очевидно, естетичні взірці краси для літописця. АСС у цьому макроконтексті вербалізує образний складник концепту ЄВРОПА.

ССП «Зброя».

Згідно з «європейськими» реформами Петра I, описаними в літописі С. Величка, особливих змін зазнала військова галузь, яку московський самодержець усіляко намагався європеїзувати. Зі значними видатками закуплено імпортною німецької зброї, а також найнято німецьких майстрів для її виготовлення в самому Московському царстві: *Войска свої регулярній всѣ коннії и пѣхотнії флинтами, пѣстолетами, шпадами, палашами нѣмецкими наполнивши, з превеликими на тоє казни истоцаніємъ увель потом и в царствѣ своем добрихъ майстеров, по нѣмецку з доброго желѣза и стали флинти, пѣстолети, шпади и палаши дѣлающихъ* [ЛВ, с. 557].

Наведені АСС у цьому макроконтексті входять переважно до СП «Матеріальна культура».

Отже, матеріальна культура Європи XVIII ст. знайшла мовне вираження в численних назвах (82 номінації) предметів зі сфери тогочасного українського побуту, європейське походження яких ідентифікував ад'єктив у складі відповідних АСС. У межах СП «Матеріальна культура» виокремлено ССП «Тканини й одяг», «Вина й оковита», «Харчові продукти й тютюн», «Коні та зброя», «Рослини та ліки», «Зброя» (із подальшим розгалуженням деяких із названих субполів на СМП). Визначено, що деякі назви тканин (*швабское полотно*) та вин (*вино венгерское*) відомі з попереднього періоду (XVI–XVII ст.) й залишилися в МКС українців донині (*гданська горілка*); водночас у XVIII ст. з'явилася низка нових найменувань (*кулбаку нѣмецкую, зупъ французській*), які позначали предмети побуту козацької старшини та інших заможних верств населення України. Певні ж назви одягу (*мундгѣръ нѣмецкомъ*) та зброї (*флинтами, палашами нѣмецкими*) слугували маркерами європейської

культури, яку намагався інтегрувати до Московії її тодішній правитель, Петро I, про що писали українські літописці.

3.2.5. Ад'єктивно-субстантивні словосполуки на позначення предметів і явищ духовної культури Європи

На основі аналізу писемних джерел ми виокремили тематичну групу АСС на позначення предметів і явищ, які репрезентували духовну культуру Європи в широкому сенсі: європейських книжок і газет, які замовляли освічені українці, цікавлячись подіями у світі, науковими інноваціями тощо; іноземних мов, вивчення яких було традиційним серед вихованців Київської академії; мистецьких заходів, які відвідували українці в європейських містах.

В. Горобець звертає увагу на назви реалій, пов'язаних із розвитком освіти і науки, засвідчені в козацьких діаріушах, – найменування звань і посад учених: *доктор медицини, кандидат juris prudentiae, професор фізики*; навчальних дисциплін: *арифметика, астрономія, географія, геодезія, геометрія, логика, математика, історія, медицина, граматика, реторика* та ін.; іноземних мов: *язикъ /латинскій/, /нѣмецкій/, /французскій/, /славенскій/* [Горобець 1979, с. 102].

Записи в щоденнику М. Ханенка також свідчать про те, що освічені українці перебували в курсі наукового життя [доклад. див. Гнатюк 2010, с. 122]: *Данъ реестръ книгъ латинскихъ господину учителю Крафту, которіе за моремъ покупить, а именно: Cluverii introduction in universam geographiam – 12, Celarii Geographia antiqua et nova – 12 [X., 67, 1732 p.], за атлясъ съ картинами и за географію нѣмецкую 2 р. 50 коп. [X., 257, 1745].*

Дбаючи про освіту свого сина Василя, М. Ханенко у 1746 р. послав його на навчання в німецьке місто Кіль. Збереглися Ханенкові листи до сина в Європу з настановами як щодо поведінки, так і зовнішнього вигляду [доклад. див. Дзюба 2003, с. 57]. Зокрема, М. Ханенко наголосив на важливості вивчення іноземних мов: *Обучаться же тебѣ Латинскаго и Французскаго*

языковъ, не забывая и Нѣмецкаго... та багатьох інших дисциплін [цит. за О. Бодянським, див.: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan23.htm>].

Вивчення іноземних мов, насамперед французької, було поширеним явищем серед козацької еліти, про що також свідчить і запис у щоденнику Я. Марковича про домовленість із учителем і щодо навчання Марковичевого брата: *Зъ Лукою за брата Івана въ наученіи французского языка уговорилемся за 60 р. на годъ* [М. III, 69, 4.12.1730].

Інтелектуальні запити для мемуаристів мали першорядну вагу та пріоритет: відомо, що Я. Маркович знаходив час на читання й у військових походах [Дзюба 2017, с. 310–311], а П. Апостол читав і конспектував латинські та французькі книжки (здебільшого драматургію та історію), навіть перебуваючи в степу [Шевчук 2004, с. 42]. Разом із М. Ханенком усі троє підтримували тісні взаємини й обмінювалися літературними новинками й періодикою. Водночас у щоденниках є записи і про обмін книгами з іншою козацькою старшиною, родичами і приятелями, на підставі чого О. Дзюба стверджує, що «дозвілля освіченої козацької старшини до певної міри заповнювалося читанням історичної, теологічної, класичної та тогочасної європейської літератури» [Дзюба 2017, с. 313]. Зокрема, мемуаристи мали великий інтерес як до власної «козацької» історії, так і всесвітньої (європейської): у щоденнику Я. Марковича згадано різні історичні праці, наприклад: *Сегодня исторію полскую, въ томахъ 3-хъ, купилъ я за 2 р.* [М. II, 219, 18.03.1728].

Знання французької мови дозволяли мемуаристам читати періодичні видання мовою оригіналу, а отже, дізнаватися про європейські новини з перших уст: *Гетманъ прислалъ ко мнѣ газеты французскіе и при томъ получилъ я книжку противъ Каменя Вѣри, называющуюся Genius Stephani Javorscii*⁷⁴ [М. III, 105, 2.05.1731] [доклад. див. Дзюба 2016, с. 73]; *Въ газетахъ*

⁷⁴ Вірогідно, адресантом був П. Апостол, з яким товаришував та обмінювався друкованими виданнями Я. Маркович.

иностранных <імовірно, французьких. – О. Б-Б.> написано, что октовр. 5-го полского, а нашего септ. 24-го, електоръ саксонскій Фридерикъ Августъ избранъ отъ конфедератовъ королемъ полскимъ на мѣсто отца его, а король прежде избранный Станѣславъ Лещинскій зъ Варшави уиоль зъ своими партизанами въ Гданскъ... [М. III, 334–335, 1.12.1733]. Зі щоденника М. Ханенка дізнаємося, що читання французької періодики було поширеним в освічених колах того часу: *Были зъ панычемъ у графа Савы Владиславича, текмо оного не застали; також были и у постъ-директора Аша за газетами французкими* [X., 62, 20.07.1732]. Французькі газети (імовірно, видання під назвою *Gazette d'Amsterdam*) замовляли з Амстердама [Бачинська, с. 371, цит. за Дзюба 2020, с. 404].

Для того, щоб бути в курсі європейських новин, П. Апостол передплачував французьку періодику⁷⁵: *Быль у Бассевича, у духовника, на почтѣ, гдѣ заключилъ условіе съ г. Ашемъ (Asch) на получение французскихъ газетъ въ теченіе всего года, что обойдется мнѣ въ 14 р.]* [А., 20.10.1725], а також читав німецьку пресу: *Получилъ первую нѣмецкую газету* [А., 30.01.1726]. Про інтерес П. Апостола до європейської історії свідчать записи його покупок: *Быль у князя, а послѣ обѣда у отца Кондоиди, который продалъ мнѣ еще двѣ итальянскихъ книги: Исторію Фландріи и Исторію Венгрии за 13 руб.* [А., 11.01.1726].

Записи у щоденниках М. Ханенка свідчать, що він добре знав польську мову, купував у Петербурзі в Академії наук польські Псалтир і Біблію і, маючи намір вивчати французьку, брав уроки в учителя Еміха: *Послѣ обѣда были у мене учителя французского языка Сужи и Емѣхъ* [X., 27.07.1747], а також придбав франкомовний Новий Заповіт: *За «Новый Заветъ» французскій и за лекціи Еміху даны 1 р. 10 к.* [X., 9.12.1747]. М. Ханенко подбав про те, щоб син

⁷⁵ тут і далі цитати наведено в перекладі з французької, який здійснив видавець фрагментів щоденника О. Лазаревський; оригінал, згідно з В. Шевчуком, який переклав наявний текст на українську, втрачено [МУД, с. 325–369].

Василь вивчав іноземну мову: *почаль знову синь Василь ходить для ученія французского языка кь інформатору* [X., 21.08.1742].

П. Апостол занотовував, що на прохання князя перекладав ділові документи з французької, німецької, польської мов: *Кн. Меньшиковъ даль мнѣ перевести различныя французскія и польскія (Pol.) письма* [A., 12.08.1726].

Поштові послуги дозволяли обмінюватися літературою й замовляти книжки з-за кордону: *Братъ п. Михайло приехалъ в Дунаецъ и прислалъ ко мнѣ пакетъ, въ якомъ писмо п. Петра зъ С. П. Бурху, и приложенна книжица маленькая, французская на юнь м-ць* [М. III, 388, 7.08.1734]; *Отослалъ чрезъ хлопця Карпа книжку нѣмецкую до Носка – о. св. Феодоръ Стратилатъ.* (X., 21.08.1746). Такі подарунки, на думку О. Дзюби, свідчать про ціннісні орієнтації в середовищі освіченої козацької старшини [Дзюба 2017, с. 313].

Серед довжелезного переліку придбаного в Гданську краму увагу привертають іноземні книжки, в тому числі й французькі (на момент запису в щоденнику Я. Маркович уже понад рік вивчав французьку): *Книги: Dictionnaire royal., par Pomai, 12 зол., Aventures de Thelemac; 3 зол., 18 грош., Lettres de Bussi Rabutin, 10 зол....* [М. III, 70, 11.12.1730]; *Книги, томовъ 4, французскіе, авторъ Dictionnaire universal de fuselliere, à la Haye* [М. III, 215, 9.08.1732].

П. Апостол також був активним читачем європейської літератури: купував книжки іноземними мовами: *За переплетъ двухъ нѣмецкихъ книгъ 25 к.* [A., 27.01.1748], *передалъ <...> списокъ французскихъ книгъ, которыя приказалъ доставить себѣ* [A., 6.06.1726], а потім робив із них виписки: *Я извлекъ изъ итальянской книги Teatro politico seremoniale слѣдующія мѣста* [A., 9.07.1725].

Серед книжок, які придбав Я. Маркович, фігурують праці Луї Морері⁷⁶: *Писма отправилемъ... до Люки <учителя французької> о куплѣ книгъ Мореръ и апологіи Буддеевой, и взяттю на то денегъ 20 р. зъ небольшимъ у людей моихъ*

⁷⁶ Луї Морері (1643–1680) – французький священник і енциклопедист.

(М. III, 85, 12.02.1731) та інші лексикографічні видання: *Желязо приехалъ съ Москви и привезлъ рыбы: осятровъ двоухъ, бѣлоробицю и лосося, да отъ Люки – Max. Le grand dictionnaire*⁷⁷ за 20 р. (М. III, 93, 10.03.1731).

Можна помітити, що в зазначених контекстах назви книжок найчастіше поєднуються із цифровим позначенням їхньої ціни: на думку О. Дзюби, це пов'язане з тим, що книга становила не лише інтелектуальну, а й суттєву матеріальну цінність (до вартості входила й робота палітурника); саме тому обмін книжок часто супроводжувався відповідною розпискою [Дзюба 2020, с. 513–514].

На прикладі ад'єктива *нѣмецкій* спостерігаємо його полісемантичність: ЛСВ 'написаний німецькою мовою' реалізується в поєднанні зі субстантивами *азбука, букварь, книжечка* а також з іншими ад'єктивами цього типу – *латинский, французский*: *Куплены... три азбуки: латинская, нѣмецкая и французская – 36 к.* [X., 12.04.1749]; натомість другий ЛСВ 'виготовлений у Німеччині' актуалізується у сполученні з іменником *чоботи*: *За ключикъ до зигарка 18 к., за книжечку латинского и нѣмецкого букваря 35 к., на гвоздики до чоботъ нѣмецкихъ 2 к.* [X., 5.06.1732] у тому самому реченні. У наведених прикладах простежуємо, що АСС із ад'єктивом *нѣмецкій* входять до різних СП – «Матеріальна культура» та «Духовна культура». У поєднанні зі субстантивами *комедія, опера* ад'єктив *нѣмецкій* ужитий у ЛСВ 'оперний твір, виконаний німецькими музикантами': *Надъ вечери знову были въ дворцѣ и въ оперномъ домѣ на нѣмецкой комедіи* [X., 20.06.1749], 'опера, поставлена в німецькому місті': *Были в театрѣ на нѣмецкой оперѣ* <...> [ЗГ II, 65; цит. за Горобець 2002].

Окрім того, німецькі (та латинські) книжки слугували маркером духовної культури та освіти, надбання якої всіляко намагався вивезти з Європи Петро I крізь прорубане вікно (на рівні з холодною та вогнепальною зброєю): *книги*

⁷⁷ Імовірно, йдеться про працю Moreri L. Grand Dictionnaire historique, ou Mélanges curieux de l'histoire sacrée et profane. Lyon : I. Girin, V. Rivière, 1674. 1205 р. («Великий історичний словник, або Цікава суміш сакральної і світської історії») – перше лексикографічне видання Нового часу національною (французькою), а не латинською мовою, яке вплинуло на подальше становлення європейської лексикографії.

нѣмецкіє и латинскіє многіє всякому любопытствующему, ку видѣнію потребніє, велѣль перевести и випечатати языкомъ рускимъ [ЛВ, с. 557].

В окремому розділі літопису С. Величко реферував європейські новини, джерелом яких літописцеві слугували *газети в Краковѣ друкованніи* та інші *авизії чужоземскіи* [ЛВ, с. 682]. Добираючи новини для реферування, С. Величко зосереджував увагу на тих, що прямо чи опосередковано стосувалися України. Про решту європейських новин літописець пише так: *Іншіє зась вѣдомости чужоземскіє, яко то римскіє, цесарскіє, французскіє, венецкіє, гишпанскіє, португалскіє, ангелскіє и персидскіє, яко от нас, малоросиянь, далѣчайшія, зде не полагаются* [ЛВ, с. 795].

Ідейний складник концепту ЄВРОПА репрезентований висловлюваннями персонажа діалогу Г. Сковороди Еродія, який, хоч і є вельми освіченим, засуджує бездуховні заняття науками й вивчення іноземних мов, зокрема англійської, якщо за цим не стоїть духовне вдосконалення: *«Коликое Идолопоклонство! восписывают Человѣческим Наукам и Человѣческим Языкам восприноситъ и воспричитатъ Воспитаніе? Кая Полза Ангелскій Язык без Добрыя Мысли? Кій Плод тонкая Наука без Сердца благаго?»* [С., с. 898].

Міркування учасника філософської розмови Сковороди Лонгіна дають підстави припустити, що освічені українці були обізнані з європейськими реаліями, науковим дискурсом того часу: *«Пожерли мы безчисленное Множество Обращающихся (как на Англинских Колоколнях Часов) Систем с Планетами, а планет с Горами, Морями и Городами, да однако ж Алчем: не Утоляется, а раждается наша жажда»* [С., с. 513]. У наведених вище прикладах привертають увагу словотвірні варіанти *англинскій – ангелскій*, похідні від хороніма *Англія*.

Про знайомство українців із мистецькими надбаннями Європи свідчать також нотатки в щоденнику М. Ханенка. Так, у Петербурзі козацька старшина відвідувала різні культурні заходи – придворні опери та вистави. Наприклад, генеральний обозний Я. Лизогуб разом із М. Ханенком були *вѣ комедіалномъ домѣ на оперѣ италіанской, на которой и дѣвки италіанки и кастратъ при*

музикъ италіанской же пѣли презрядно [X., 284, серпень 1745]; *были на комедіи французкой* [X., 7.10.1745], *Надѣ вечера знову были въ дворецъ и въ оперномъ домѣ на нѣмецкой комедіи* [X., 20.06.1749].

І. Галаган мав змогу відвідувати мистецькі заходи в самій Європі й порівняти рівень виконання, зокрема оперної музики, в різних європейських містах (Лейпцизі, Парижі, Мюнхені та ін.), про що свідчить відповідний запис у дорожньому щоденнику українця (1785–1786 рр.): *Были в театрѣ на нѣмецкой оперѣ: театрѣ великъ очень, музыка самая хорошая и великая, но актеры и актриссы французских своимъ искусствомъ не будутъ* [ЗГ II, 65; цит. за Горобець 2002].

Отже, зафіксовано ряд АСС (44 одиниці) на позначення явищ духовної культури Європи: іноземних мов, літератури, мистецтва. Виокремлені словосполуки у межах СП «Духовна культура» репрезентують ССП «Наука та освіта» (*газети французскіє, азбуки: латинская, нѣмецкая и французская*), що розгалужується на СМП «Іноземні мови» (*Ангелскій Язык, французского языка*); ССП «Мистецтво» (*на нѣмецкой комедіи, комедіи французкой, оперѣ италіанской*). Характерною рисою АСС цього типу є широка комбінаторика їхніх компонентів: відтопонімний ад'єктив залежно від субстантива, з яким поєднується, має різні ЛСВ: 'написаний західноєвропейською мовою', 'виготовлений у Європі', 'виконаний європейськими музикантами; поставлений у європейському місті (про музичний, театральний твір)'.

3.2.6. Прислівники зі значенням 'по-європейськи'.

До приядрової зони концепту ЄВРОПА належать і прислівники, які «порівнюють виконання певної дії з її виконанням у якихось містах, країнах, континентах, регіонах» [Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія, 2017, с. 531]. Порівняння виконання дії стосується: (1) висловлення (називання) відповідною іноземною мовою; (2) способу виробництва / звичаю, характерного для певної європейської країни; (3) стилю

вбрання, притаманного тій чи тій країні Європи; (4) манери танцю / стилю музики, характерного для певної європейської країни.

Перші два види порівнянь відомі за попереднім періодом дослідження. Типовим є порівняння дії, що стосується висловлення відповідною іноземною мовою (див. §2.2.3). Як зазначає Л. Гнатюк, прищеплене в Академії ставлення до мов (Маркович здобув ґрунтовні знання латини, давньогрецької, гебрійської, польської, якими читав / писав і з яких перекладав) спричинило прагнення опанувати ще одну мову, яка набувала поширення в аристократичних колах [Гнатюк 2010, с. 109–110]. Так, у 33 роки Яків Маркович почав вивчати французьку мову: *Сегодня началъ учитись по французску, отъ Люки, секретара гетманского* [М. II, 325, 6.10.1729]; *Сегодня екзерцицья по французску началем компоновать* [М. II, 334, 24.11.1729].

Інший словотвірний і орфографічний варіант наведеного вище прислівника *по французску* – *по-французки* – простежуємо у висловлюваннях персонажа однойменного діалогу Г. Сковороди Еродія, який є вельми освіченим: знає, як привітатися різними мовами (серед них німецькою і французькою), цитує латинські сентенції тощо: «*ПИШЕК. Конечно Отец твой знает Римскій и Еллинскій Язык? ЕРОДИЙ. Столько знает, сколько Попугай по-французки. ПИШ[ЕК]. Что се? Не ругаешься ли Отцу твоему? ЕР[ОДИЙ]. Сохрани мя, Господи ... Не так я рожден и воспитан. Я самую Истину благочестиво сказал*» [С., с. 896].

На цікаву примітку натрапляємо в заголовку до одного з віршів К. Зіновієва, де йдеться про назви винниці різними мовами: «*Ω вінника(x), или ω винокурахъ, або тѣ(ж) о горѣлчаника(x), що горѣлки рѣбят(т) у ви(н)ница(x) [по венге(р)ски(и) сѧ называе(т) винница виногра(д)ны(и) огоро(д) або тѣж лѣвада, а по руски(и) будино(к) то(и) вин(н)ицею сѧ зове(т), в котро(м) кўрятъ горѣлку]* [З., с. 145].

Відомим за попереднім періодом у дослідженні є також порівняння способу виробництва / звичаю, характерного для певної європейської країни,

що актуалізується в описі реформ Петра I в Московському царстві, насамперед у військовій галузі: *Так, на мѣсто стрелцов устроїлъ салдатов и драгунов регулярнихъ по нѣмецку <...>* [ЛВ, с. 556], *<...> увель потом и в царствѣ своемъ добрихъ майстеров, по нѣмецку з доброго желѣза и стали флинти, пѣстоleti, шпади и палашиъ дѣлающихъ* [ЛВ, с. 557]. Наведений нижче прислівник ужито стосовно висловлення відповідною іноземною мовою в контексті опису портрета Петра I, який, згідно з С. Величком, *по нѣмецку говорити добръ изучился* [ЛВ, с. 556].

У пам'ятках XVIII ст. новим стосовно текстів попередніх періодів є порівняння манери танцю / стилю музики, характерного для Європи, реалізоване за допомогою відповідних прислівників, які вживав М. Ханенко, описуючи культурно-мистецькі події, учасником яких він був. Так, разом із бунчуковими товаришами М. Ханенко був присутній на придворних прийомах: *...мы между брегадирами, сидѣли и обѣдали, а при томѣ италіанская вокальная и инструментальная играла музыка... <імператриця> послѣ съ его імператорскимъ высочествомъ и съ послами цесарскимъ и аглинскимъ по французку танцовать изволила* [Х., 1.01.1748]. Утім, не лише в Петербурзі лунала італійська музика, а й у гетьманському палаці в Глухові, де за гетьмана К. Розумовського (1751–1763) відбувалися бали, музичні вечори, театральні вистави, феєрверки, на яких була присутня козацька старшина, зокрема Я. Маркович та М. Ханенко [Дзюба 2017, с. 318]. Так, М. Ханенко записав, що на одному з таких заходів *послѣ обѣда музыка играла по италіанску* [Х., 1.11.1752], а Я. Маркович помітив *немало французов* в оточенні гетьмана після його приїзду в Україну в 1760 р. [цит. за Дзюба 2020, с. 399]. Про швидке знайомство із тогочасними явищами європейської культури свідчить і запис Я. Марковича за 8.03.1729 р., який слухав разом із Апостолами – батьком і сином – «фабулу о Турандотѣ и Каляфу»⁷⁸.

⁷⁸ Імовірно, мався на увазі твір французького драматурга Лесажа «Китайська принцеса», поставлений у 1729 р. в Парижі [Дзюба 2017, с. 313].

Порівняння стилю вбрання, притаманного тій чи тій країні Європи, фіксуємо на прикладі низки синтагматично поєднаних прислівників у щоденнику М. Ханенка. Як задокументовано у відповідному записі, представники різних націй, зокрема європейських, які брали участь в урочистостях у Москві, розрізнялися стилем одягу, який ідентифікували відповідні прислівники: *За тимъ судномъ еще многіе судна ишли, зъ которыхъ въ еднихъ разныхъ націй жолнѣрскихъ строемъ, то есть, по Турецку, по Гишпанску, по Голляндскому, по Французскому, по Польску, по Венгерску, по Перску убранные персоны, въ другихъ по ксіондзовску Римской и инныхъ сектъ устроены, сидѣли особы* [ХЖ, 31.01.1722].

Отже, зафіксовано словотвірні варіанти прислівників, репрезентовані суфіксами *-у* (по Венгерску, по Гишпанску, по италіанску, по ксіондзовску, по нѣмецку, по Польску, по французжску), *-ому* (по Голляндскому, по Французскому), *-и* (по вєнге(р)ски(и), по-французки). Порівняно з XVI–XVII ст. у проаналізованих джерелах порівняння виконання дії стосується й манери танцю / стилю музики, характерного для певної європейської країни (для попередніх періодів це порівняння невідоме), що було зумовлено екстралінгвальними чинниками: поширенням європейського мистецтва й розвитком світського способу життя, який наслідували й привілейовані верстви українського населення. Таким чином, до приядрової зони номінативного поля концепту ЄВРОПА XVIII ст. належать, по-перше, лексичні засоби його об'єктивації (етноніми, катойконіми та прислівники, що порівнюють виконання певної дії з її виконанням у певних містах і країнах Європи (по вєнге(р)ски(и), по нѣмецку, по французжску)). По-друге, приядрову зону концепту формують численні засоби його синтаксичної об'єктивації, а саме дво-, рідше багаточленні номінації європейських військ (*войска нѣмецкіє и полскіє, армѣєю французжскою и сардинскою и гишпанскою*), мешканців європейських міст (*вѣденскихъ жителей, міщане виллинскіі*), назви професій (*куп(ъ)цамъ риз(ъ)скимъ, кгубернатору ризскому*), монарші (*королемъ ангелскимъ, скотскимъ; король его милость французскіі*) й військові титули (*єнералами*

недерляндскимы) європейців. АСС на позначення предметів, явищ і осіб репрезентують матеріальний (*дукля венецкая, одгьянія и утвари нѣмецкіє, хлѣбъ французкій, полотно швабское*) й духовний (*географію нѣмецкую, газеты французскіє, Італіанскими Мудрецами, Лондонскаго или Парижскаго Парламента*) вияви європейської культури.

3.3. Мовна репрезентація периферійної зони концепту ЄВРОПА

3.3.1. Паремії

Периферію концепту Європа кінця XVII–XVIII ст. насамперед репрезентують паремії як стійкі фразеологічні одиниці, у яких згадано відомі європейські міста та країни; такі прислів'я та приказки відомі широкому загалу носіїв мови, а отже – становлять фрагмент їхньої концептуально-мовної картини світу.

У приказках, уміщених до збірника «Приповісті посполиті» К. Зіновієва, фіксуємо вживання номінацій на позначення відомих країн та міст Європи: *Бувши в Рїмъ, да нѣпѣжа не видѣти* [З., с. 215]; *Романѣ, Романѣ, ничи(м) живѣшь литвою ѡрѣшь* [З. с. 244]; *За тѣе Литвѣ кошелями бѣе'тъся* [З., с. 227]. Цікаво, що в останньому прикладі наголос у *Литвѣ* автор поставив на флексію, тоді як у попередніх випадках – на корінь.

В іншій приказці засвідчено вживання гідроніма *Дунай*, який слугує в тексті маркером далеких європейських країв (зважаючи на протяжність цієї, другої за довжиною і площею басейну, річки в Європі може йтися про Німеччину та столиці Центральної та Східної Європи – Відень, Братиславу, Будапешт і Белград): *За(у)ше(д)ши за Дуна(у) да і додѣму не дума(у)* [З., с. 266].

Ойконім *Краків* системно фігурує в різних пареміях, що свідчить про його важливість у мовній картині світу українців. К. Зіновієв наводить приказку *Хочь до Кракова то ѡ(д)накова* [З., с. 251] (мається на увазі біда), яку пізніше подав М. Номис у збірнику XIX ст. «Українські приказки, прислів'я і

таке інше» у двох варіантах: *Піди до Кракова – всюди біда однакова / Хоч і до Кракова – скрізь біда однакова* [Н., с. 133].

В одній із приказок, якими часто ілюстрував свої думки Г. Сковорода, також згадано відоме польське місто: *«Польская Притча: не вдруг выстроен Краков. Мало-помалу оправляйтесь от Болъзни. Пускай болит тѣло. Лед на то родился, чтоб таять. Но спасайте вас самых, сирѣчь душу, яснѣе сказать, мысли и сердце ваше, владѣющее тѣлом вашим так, как тѣло носимою одеждою»* [С., с. 1276].

Тісні історичні контакти українців із поляками, очевидно, зумовили виникнення й інших паремій, у яких яскраво зображено ті чи ті риси характеру, приписувані сусідньому народові. Наприклад, у «Хроніці» Ф. Сафоновича фігурує прислів'я, у якому полякам надано якісної характеристики: *И оттоль уросло прислове тое: «По шкодѣ ляхъ мудрыи»* [ЛСФ, с. 336].

В іншій приказці за допомогою паронимазії К. Зіновіїв зіставляє два схожих за звучанням ад'єктиви: *Нѣше все славно. / Нѣша и ля(д)зскáа не лю(д)зкаа* [З., с. 234]. Зіставлення свого і чужого засвідчує дуже негативну оцінку останнього, особливо якщо порівняти цю приказку із попередньою *Нѣше все славно* [З., с. 234].

Прикметно, що знакові історичні події XVIII ст. залишили відбиток у мовній картині світу не лише їхніх учасників, а й прийдешніх поколінь українців, що зафіксовано в джерелах пізніших періодів – XIX ст: *«Добувся, як Швед під Полтавою (примітка М. Номиса: програвши справу 1709 р.)»* [Н., № 1796, с. 118]. Знаючи історичний підтекст⁷⁹, можна зрозуміти іронічний зміст приказки.

3.3.2. Семантичні деривати

⁷⁹ Ідеться тут про епізод Великої Північної війни – сумнозвісну битву між союзними військами Карла XII, гетьмана Івана Мазепи та Костя Гордієнка, з одного боку, і московською армією Петра I – з другого, яка завершилася перемогою останніх. Відбулася 27 червня (8 липня) 1709 року поблизу Полтави.

До периферії концепту ЄВРОПА відносимо деякі семантичні деривати, мотивовані європейськими етнонімами та ойконімами. Як зазначає Н. М. Попова, досліджуючи еволюцію національно маркованих концептів Іспанії, «поява нових значень, на відміну від синхронних інваріантів, свідчить про діахронний характер феномену мовної полісемії, яка не лише відіграє важливу роль у розвитку лексичного складу мови, але й свідчить про еволюційні процеси в межах національної концептосфери, що є результатом змін, які відбуваються у свідомості суспільства <...> Будучи діахронним явищем, полісемія є засобом накопичення значної кількості інформації в межах семантичного поля мовних одиниць» [Попова 2018 (б), с. 274–275].

У реєстрі майна і підданих значкового товариша Сави Івановича Билима в селах Хоминцях та Євлашах (18 грудня 1751 р.) привертає увагу лексема *гишпанка* на позначення типу холодної зброї (шаблі): *шабля под мосенжною оправою, гишпанка, з хвостикомъ желъязнымъ* [ДІМ, с. 322]. Вірогідно, це значення лексеми – ‘тип холодної зброї, шабля’ мотивоване назвою носіїв цієї зброї – іспанцями (пор. з *еспаньйолка* ‘коротка загострена борідка’ [СУМ-11, т. 2, с. 488]. Утім, у словниках це значення не зафіксоване: у «Словнику української мови першої половини XVI – початку XVII ст.» подано лише лексему *гишпан* у значенні ‘мешканець Іспанії, іспанець’ [СЛУМ, т. 6, с. 211], а в «Словарі української мови» Б. Грінченка *гишпанка* – це ‘Испанка’ (мешканка Іспанії) [СГ, т.1, с. 284]. Отже, *гишпанка* в цитованому вище джерелі – це семантичний дериват (пор. із аналогічним відетнонімним новотвором, зафіксованим у «Матеріалах...» Є. Тимченка: «МУЛТЯНЪ, с.м. Род сабли. *Мунтянь на аксамитъ чер[...]номъ въ сребро злоцъсто зъ туркусами оправній*. Вел. IV, 114» [СПУМ-1, с. 439]).

Цікавим є деонімізоване запозичення *берлинъ* (ч.р.), *берліна* (ж.р.) (фр. *berline*), яке вживали на позначення виду карети і Я. Маркович (*берлинъ з глосою роспашная коляска*), і М. Ханенко [див. Горобець 1979, с. 102]. Як назва дорожнього екіпажу ця лексема запозичена із фр. *Berline* ‘чотирьохмісний екіпаж’ (відома із XVII ст.) чи нім. *Berline* ‘берлінська карета (дорожня карета з

відкидним верхом)», «фр. Verline походить від назви міста Berlin» [ЕСУМ, т. 1, с. 175]. Найбільшого поширення лексема з цим значенням набула на початку XVIII ст. Відповідне вживання її зафіксоване в щоденнику М. Ханенка: *Были ми у графа... который насъ своею берлиною отослал аж до кватери* [див. Гриценко 2017, с. 159] (пор. із відойконімним okazіonalіzмом *альяканть* §2.3.2).

3.3.3. Запозичення з європейських мов

До периферії концепту ЄВРОПА також належать лексичні запозичення з європейських мов, зафіксовані в козацьких діаріушах. З одного боку, запозичені назви позначали вишукані продукти європейського виробництва, які поцінювали представники козацької еліти, з другого, – новітні винаходи європейських учених, що були предметом зацікавлення мемуаристів, а також реалії побуту, архітектури, мистецтва, державного устрою Європи кінця XVIII ст. (зокрема в порівнянні з українськими відповідниками).

В. Горобець виокремив специфічні назви європейських вин, зафіксовані в щоденниках Я. Марковича та М. Ханенка. Наприклад, *понтакъ* – ‘французское крепкое вино, названо по имени города во Франции, в Нижне-Пиринейском департаменте’: *Ездили до слободи нѣмецкой, где випили понтаку бутилку* [М. І, 293, 1729]; *фронтиніакъ* – ‘мускатное французское вино’: *...включень листъ до Деяна... о покупцѣ фронтиніаку* [М. І, 291, 1725], *Отправлено вино фронтиніакъ въ Глуховъ* [Х., 42, 1732] [Горобець 1979, с. 40]. Науковець відзначив також ряд інших специфічних європеїзмів на позначення іноземних, переважно тонких шовкових дорогих, тканин, які фігурують у діаріушах: *фанелгя* (англ. flanel), *штаметъ* (нім. Stamett), *штофъ* (нім. Stoff); *гарнѣтура* чи *гредитурa*, *гредитурa* (від фр. Gros de Tours → нім. Garnitur), *крепа* (фр. crêpe), *репсѣ* (фр. Repe), *наплінъ* (фр. Pipeline), *грізета* (фр. Grisette), *люстрина* (фр. lustrine) [Горобець 1979, с. 54–58]. Привернула увагу дослідника й поява нового європейського слова на заміну словосполуки *корм для коня* – *фуражѣ*

(фр. Fourrage), зафіксоване, зокрема, в щоденнику М. Ханенка [X., 32, 1722] [Горобець 1979, с. 27].

За нашими спостереженнями в козацьких щоденниках фігурують також специфічні європейські назви борошняних ласощів, наприклад, *марцепань* (пол. Marcepan < іт. marzapane) ‘вид солодкого печива’) та *пърникъ* (пол. Piernik ‘тісто, печене з медом і перцем, медівник): *При концу обѣда давано мерцепаны* [ХТ, 163, 1719], *Послала жена сестръ... пърниковъ ящикъ* [М. III, 122, 1731]. Відомо, що лексема *марцепань* засвідчена в українських пам’ятках вже в XVI–XVII ст. у формі *марципанъ* [Гриценко 2017, с. 126].

Деякі із зазначених вище лексем зафіксовані в «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.»: «ФРОНТИНІАКЪ, с.м. Род французского вина. *Пріѣхаль и привезъ вина фронтиніаку сулью*» (М, I, 307)» [СПУМ-2, с. 457], «ПЪРНИКЪ, с.м. {пл. рієгпik}. Пряник. *Послала жена сестрі барилці настихинои и пърниковъ ящикъ.* (Дн.Марк. III, 122). [СПУМ-2, с. 261]. *Запозиченою з німецької є лексема французьберъ: «ФРАНЦЪБЕРЪ, с.м. (нім. Franz-silber). Французское серебро. Сребра французьберу самого полфунта.* М. III, 254. [СПУМ-2, с. 456].

Утім, не лише побутом обмежувалися автори щоденників у своїх записах, як може часом здаватися з доволі одноманітних і сухих нотаток про ведення господарства. Наприклад, Я. Маркович стежив за науковими новинками, зокрема він, як і М. Ханенко, цікавився новочасними метеорологічними приладами: *Алексѣй принюсъ отъ Ханенка barometrum и thermometrum, за полтора рубля* [М. II, 222, 12.04.1728].

На прикладі вище згаданих запозичень С. Гриценко зіставила появу певної реалії та її фіксацію в текстах – у 1644 р. італійський учений Еванджелісто Торрічеллі створив ртутний барометр, а вже на початку XVIII ст. відповідна лексема *барометрумъ* була зафіксована у щоденнику Я. Марковича [Гриценко 2017, с. 114]: *Алексѣй принюсъ отъ Ханенка barometrum и thermometrum, за полтора рубля* [М. II, 222, 12.04.1728].

Припускаємо, що П. Апостол мав змогу випробувати цей прилад навіть раніше за Я. Марковича та М. Ханенка, про що свідчить відповідний запис у його щоденнику: *Былъ у Mr Mathieu, гдѣ договорился съ однимъ французомъ, чтобы онъ сдѣлалъ мнѣ барометръ за 3 р. 10 к., и далъ 1 р. въ задатокъ.* [А., 3.11.1725].

У маловивченій пам'ятці кінця XVIII ст., щоденнику І. Галагана, її дослідник, В. Горобець, виявив низку лексичних запозичень із західноєвропейських мов. Ідеться про реалії матеріальної і духовної культури, які спостерігав на власні очі автор аналізованого щоденника, мандруючи європейськими країнами у 1785–1786 рр. (Німеччиною, Францією, Польщею). В. Горобець виокремив у пам'ятці такі тематичні групи європеїзмів, що репрезентують широке коло зацікавлень освіченого українця: 1) нова термінологіка, засвоєна із західноєвропейських мов у галузі градобудівництва, паркової культури та інтер'єру: *алея* (< фр. *allée*), *плафонъ* (фр. *plafond*), *зала* (нім. *Saal*, фр. *salle*), *буфетъ* (фр. *buffet*), *кирха* (н.в.н. *kirche* 'церква'), *шпилемъ* (нідерл. *spil*, ниж.-нім. *spill*) та ін.; 2) лексика, пов'язана з помешканням, оздоровленням та культурним дозвіллям: *в квартиръ* (нім. *Quartier*, голл. *kwartier*), *на променадахъ* (фр. *promenade*) *в комедіях-концертахъ* (нім. *Konzert* < іт. *concerto*), *фоксаль* (фр. *faukeshall*, англ. *Vauxhall*) та ін.; 3) архітектурна лексика: *архитектурь* (п. *architektura* < лат. *architectura*), *каскады* (фр. *Cascade* < іт. *cascate*), *много фонтановъ* (іт. *fontana*), *на болваръ* (фр. *boulevard*) і т.п.; 4) театральна та мистецька термінологія: *в комедіи съ пантомимомъ* (гр. *παῦτομιμος*), *в театръ-варіетѣ* (фр. *variété*), *актриссы* (фр. *actrice*); 5) суспільно-політична термінологія та лексика вищих судово-урядових органів, дипломатії: *В парламентъ* (англ. *parliament*, фр. *parlement*) (пор. із уживанням цієї лексеми у творах Г. Сковороди, див. §3.2.5), *президентъ* (нім. *Präsident* < лат. *presidens*), *резиденцією* (п. *rezydencja* < нім. *Rezidenz* < лат. *residentia*) тощо; 6) оновлена термінологіка, пов'язана з далекими мандрями, засобами переміщення та особами, що керують суднами: *вояжъ* (фр. *voiage*

‘подорож’), *екстрапочту* (нім. Extrapost), *Шкиперъ* (нідерл. schipper, с.в.н. schifherre), *шосе* (фр. chaussée) [доклад. див. Горобець 2002].

Отже, периферійну зону номінативного поля концепту ЄВРОПА у XVIII ст. репрезентують, по-перше, паремії з етнонімами (*По шкодъ ляхъ мудрыи*) / топонімами (*Хочъ до Кракова то ѿ(д)накова*) у їхньому складі (8 одиниць), які актуалізують оцінний, образний та національно-культурний компоненти концепту. По-друге, периферію становлять деякі семантичні деривати (4 одиниці), мотивовані назвами європейських міст (*берлинъ / берліна* ‘карета’) та народів (*гишпанка* ‘шабля’ – у цьому значенні лексема не зафіксована у відомих нам лексикографічних джерелах). По-третє, до периферії зараховуємо запозичення з європейських мов на позначення специфічних предметів побуту (*фанелья* ‘фланень’, *фуражъ* ‘корм для коня’), харчування (*фронтиніакъ* ‘мускатне французьке вино’, *мерцепаны*), новітніх наукових винаходів (*барометрумъ*), європейської архітектури (*на болваръ, шпилемъ*), театрального мистецтва (*съ пантомимом, в театръ-варіетѣ*), морських і сухопутних мандрів (*вояжъ, шосе*), суспільно-політичних понять (*парламентъ, президентъ*) (32 номінації).

Висновки до III розділу

Номінативне поле концепту ЄВРОПА в кінці XVII–XVIII ст. істотно збагатилося, про що переконливо свідчать проаналізовані джерела цього періоду (проаналізовано 490 номінацій у 366 контекстах, див. додаток В). Ядро концепту поповнилося новими прикладами фіксації слова-імені концепту *Європа* (13 випадків уживання) та дериватами від нього (12 одиниць).

У «Літописі» С. Величка ключове слово концепту засвідчене в релігійному контексті для зіставлення християнського Заходу і азійського (мусульманського) Сходу. У значенні ‘сукупність християнських країн’ ключова лексема вербалізує ідейний складник концепту. Типовою є синтаксична конструкція «не тільки в Європі, а й... <у східних країнах>».

Комбінаторика ключової лексеми виявляється у її сполученні з ад'єктивом *християнська*, а також із присвійними займенниками *наша*, *своя*, за допомогою яких підкреслено історичне походження й належність козацької держави до Європи. Іншим характерним сполученням, засвідченим ще в XVI–XVII ст., є ключове слово концепту + означальний займенник *вся* / прикметник *ціла*. Сталим синтагматичним зв'язком є також поєднання лексеми *Європа* у значенні 'частина світу' з назвами інших частин світу, зокрема Африки. Як метонімію (' мешканці Європи') вживає лексему *Європа* Г. Сковорода [Богомолець-Бараш 2021].

Похідний від слова-імені концепту прикметник входить до складу різних перифраз на позначення Європи: *свѣтъ европийскій, европейскіе города, Европскимъ Королевствамъ, европейских панствах, Европейскіе Берега*. У цих словосполучах актуалізовані різні значення полісемічної лексеми *Європа* (й відповідні когнітивні ознаки концепту): ' частина світу', ' сукупність народів Європи', ' об'єднання християнських держав', ' європейська цивілізація'.

Приядрова зона – найбільш об'єктивована частина номінативного поля концепту ЄВРОПА (439 номінацій, що становить 88 % від загальної кількості одиниць номінативного поля в цьому періоді). До її складу входять вербалізатори різного типу: як однослівні найменування (іменники, прислівники), так і синтаксичні конструкції (АСС, ад'єктивно-субстантивні ланцюжки).

На прикладі проаналізованих хоронімів, ойконімів та гідронімів виразно окреслена характерна риса мовної об'єктивації концепту ЄВРОПА у XVIII ст. – варіативність: орфографічна (*в Англії, Англїї, Анкглїї*), фонетична (*Стоколма – Штоколму, Врацьлавъ – з Вроцлава*), морфологічна – у формах родового відмінка однини іменників чоловічого роду (*Риму – Рима, Амстердаму – Амстердама*) та в роді (*Голлюндъ – Голяндия, Вѣдень – Відно*), а також лексична (*Германгя – Аламанія, Лейпцигъ – Липск*). Ці варіанти, зафіксовані в різних пам'ятках, засвідчують перебіг процесу формування системи

найменувань країн і міст Європи – європейського топонімікону – в МКС українців того часу.

У літописах кінця XVII – початку XVIII ст. спостерігаємо підвищену номінативну щільність етнонімів, зумовлену екстралінгвальними чинниками (військовими подіями та дипломатичними контактами між європейцями, які описували літописці) (49 номінацій). У назвах європейських народів системно фіксується полісемія: окрім значення ‘основне населення певної держави’, у літописах реалізуються ЛСВ ‘державна, репрезентована певним народом’, ‘військо тієї чи тієї держави’, утворені внаслідок метонімії. Уперше вжито етнонім *європейцы* (у творах Г. Сковороди). Зафіксовано катойконіми, які не були засвідчені раніше (*вѣднане, краковяне*). Поряд із прямими (одночленими) назвами засвідчено й дво-, рідше багаточленні (етикетні формули) номінації європейців (*вѣденскихъ жителей, міщане виллинскіі, наяснѣйшій король, его милость польскій Август*). Субстантив у таких АСС конкретизує професію позначуваних осіб (*кгубернатору ризскому, куп(ъ)цамъ риз(ъ)скимъ*), позначає державний орган (*Лондонскаго или Парижскаго Парламента*).

Численну групу (98 одиниць) непрямих вербалізаторів приядрової зони концепту становлять дво-, іноді тричленні АСС, що узагальнено позначають європейські землі (*нѣмѣцкіє краи, в ля(д)зски(х) и в лито(в)ски(х) края(х)*), географічні об’єкти (*море Балтицкое, в Полских и Венгерских Горах, версальскіи лѣса*), підкреслюють державний устрій певної країни (*Корона Полская, Рѣш(ъ) Нѣмѣцкая, Рѣчи Посполитой Веницѣйской*). Для вербалізаторів цього типу також характерна варіативність (напр., словотвірні варіанти *англинскій – ангелскій*, похідні від хороніма *Англія*).

На позначення Балтійського моря літописці використовували різні перифрази (зафіксовано 10 номінацій): С. Величко називав його *Великое море*, а також *моремъ Ливонскимъ*, у хроніці Ф. Сафоновича воно було відоме під назвою *мора Нѣмецкого албо Бальтииского*, а в літописі Самовидця йшлося про *море въ Немцахъ*.

Комбінаторні особливості проаналізованих АСС полягають у широкій сполучувальній здатності їхніх компонентів. Залежно від стрижневого субстантива змінюється й значення ад'єктива, що з ним сполучається. Наприклад, ад'єктив *німецькій* має такі значення: 1) 'написаний німецькою мовою' (*німецького букваря*); 2) 'виготовлений у Німеччині' (*чоботь німецькихъ*); 3) 'виконаний німецькими музикантами' (про оперний твір) (*німецькой комедіи*); 4) 'виконаний у німецькому місті' (про музичний твір) (*німецькой оперы*). Залежно від значення такі АСС належать до різних семантичних полів.

Периферійну зону становлять паремії (8 одиниць), семантичні деривати (4 номінації) та новітні запозичення з європейських мов (32 лексеми). У проаналізованих джерелах цього періоду вже не зафіксовано міфоніми, що, ймовірно, пояснюється меншою вагою античної спадщини в мовній картині світу українців кінця XVII–XVIII ст. порівняно з попереднім періодом. Водночас зросла кількість зафіксованих паремій, що дозволило віднести їх до окремого типу вербалізаторів периферійної зони. До складу проаналізованих паремій увійшли етноніми (*По шкодъ ляхъ мудрыи*) й топоніми (*Хочъ до Кракова то ѿ(д)накова*). До периферії належать також деякі семантичні деривати, мотивовані назвами європейських міст (*берлинъ / берліна* 'карета') та народів (*гишпанка* 'шабля' – у цьому значенні лексема не зафіксована у відомих нам лексикографічних джерелах). До периферійної зони зараховуємо й запозичення з європейських мов на позначення специфічних предметів побуту (*фанелгя* 'фланень', *фуражъ* 'корм для коня'), харчування (*фронтиніакъ* 'мускатне французьке вино', *мерцепаны*), новітніх наукових винаходів (*барометрумъ*), європейської архітектури (*на болваръ, шпилемъ*), театрального мистецтва (*съ пантомимом, в театръ-варієтє*), морських і сухопутних мандрів (*воаяжъ, шосє*), суспільно-політичних понять (*парламентъ, президентъ*).

Проаналізувавши семантичний простір концепту ЄВРОПА, спостерігаємо біполярність в його осмисленні (див. додаток В). З одного боку, в мовній

свідомості українців кінця XVII–XVIII ст. Європа асоціюється з матеріальним добробутом (часто вживаними є назви предметів побуту європейського походження, якими користувалися привілейовані верстви населення України, передусім козацька старшина). З іншого боку, слово-ім'я концепту *Європа* вжито як маркер християнської релігії, що панувала в Європі (у протиставленні до Сходу); зафіксовано низку найменувань предметів і явищ мистецької, суспільно-політичної сфери Європи тощо.

Розглянуті пам'ятки засвідчили, що уявлення українців про Європу в кінці XVII–XVIII ст. поглибилися: семантичний простір концепту репрезентують СП «Історія», «Географія», «Матеріальна культура», «Духовна культура», «Людина та соціум» (порівняно з попереднім періодом із семантичного простору майже вийшло СП «Релігія» (5 виокремлених номінацій)). Відповідно до системної тенденції поліплощинності названі поля не є ізольованими й, переплітаючись, взаємодіють між собою в семантосфері концепту.

Найбільше вербальних репрезентантів має СП «Історія» відповідно до проаналізованих пам'яток – козацьких літописів та щоденників (223 номінації).

Істотно розгалузилося й СП «Матеріальна культура» (106 номінацій), у межах якого виокремлено ССП «Тканини й одяг» (*дукля венецкая, чоботи нѣмецкіе*), «Вина й оковита» (*вина венгерскіе, гданскихъ водокъ*), «Харчові продукти й тютюн» (*хлѣбъ французкій, табакъ англінскій*), «Коні та зброя» (*коней нѣмѣцкихъ, нѣмецкихъ стѣдел*), «Рослини та ліки» (*Пля(с)теръ пруски(й), голѣндерскимъ або влоскимъ макомъ*), «Зброя» (*флинтами, пѣстолами нѣмецкими*) (із подальшим поділом деяких із названих субполів на СМП). Визначено, що деякі назви тканин (*швабское полотно*) та вин (*вино венгерское*), відомі з попереднього періоду (XVI–XVII ст.), залишилися в МКС українців донині; водночас у XVIII ст. з'явилася низка нових найменувань (*кулбаку нѣмецкую, зупъ французскій*), які позначали предмети побуту козацької старшини та інших заможних верств населення України [Богомолець-Бараш 2023].

Зазнало розбудови й СП «Духовна культура» (53 номінативні одиниці). Окрім уже відомих за попереднім періодом дослідження АСС, що номінують іноземні мови чи книжки, написані ними (*азбуки: латинская, нѣмецкая и французская*) (ССП «Наука та освіта» → СМП «Іноземні мови»), у пам'ятках XVIII ст. трапляються АСС на позначення новітньої друкованої продукції – західноєвропейської преси (*газети французскіє*), а також творів світського мистецтва (*на нѣмецкой комедіи, комедіи французкой, оперъ италіанской*), назви яких входять до ССП «Мистецтво». Якісно розвинулося СП «Людина та соціум» (9 номінацій), чому сприяли поживлені світські подорожі українців до Європи, де вони спостерігали тамтешні звичаї, побут, особливості суспільного устрою тощо. Цінним джерелом інформації про Європу очима українця є малодосліджений щоденник І. Галагана, писаний у 1785–1786 рр. під час мандрів європейськими містами. Зокрема, автор щоденника порівнював географічні реалії Європи з українськими (*Вѣхали в славную рѣку Рейнь, которая шире Днѣпра*), зіставляв рівень театральної майстерності в європейських операх, міркував про особливості вроди і вдачі європейок тощо.

Висока частотність фіксації вербалізаторів концепту, контексти їх уживання та особливості сполучуваності свідчать про інтенсивну динаміку розвитку концепту ЄВРОПА й водночас сталі його риси-домінанти в концептуальній і мовній картинах світу українців кінця XVII–XVIII ст.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Концепт ЄВРОПА належить до ключових концептів концептуальної і, відповідно, мовної картин світу українців. Як засвідчують результати нашого дослідження, аналізований концепт пройшов тривалий шлях становлення впродовж XVI–XVIII ст., зберігши детермінованість екстралінгвальними чинниками і здатність виступати ретранслятором явищ духовної і матеріальної культури Європи.

З метою аналізу вербальної репрезентації концепту ЄВРОПА побудовано номінативне поле й семантичний простір (додатки Б, В). Структуру аналізованого концепту також репрезентують поняттєвий, ціннісний, образний, національно-культурний, символічний та ідейний складники. До вербалізаторів концепту зараховуємо всю сукупність лексичних, синтаксичних і фразеологічних засобів, за допомогою яких концепт об'єктивується в мові (і які прямо чи опосередковано пов'язані з багатоаспектним поняттям Європи) – усього проаналізовано 936 номінацій у 1131 мікро- й макро контекстах.

Фактичний матеріал дібрано з різножанрових текстів пам'яток XVI–XVIII ст. різної стильової належності: 46 % відсотків проаналізованих номінацій належить до текстів наукового стилю української мови (хронікально-літописного, науково-практичного жанрів, лексикографічних та граматичних праць), 19 % – до епістолярного (мемуарного жанру, текстів приватного листування), 13 % – офіційно-ділового (актових книг і реєстрів, інвентарних описів, текстів ділового листування тощо), 12 % – конфесійного (ораторсько-проповідницького, полемічного жанрів, текстів полемічного листування), 5 % – художнього й 5 % – розмовного стилів української мови. Важливими для дослідження мовної картини світу XVI – кінця XVII ст. стали перекладні праці (наприклад, «Кройніка Матвія Стрийковського» та французька «Бесіда» в перекладі І. Ужевича), виокремлені номінації з яких становлять ≈ 30 % від загальної кількості проаналізованих номінативних одиниць у писемних джерелах цього періоду.

Ядрову частину номінативного поля концепту ЄВРОПА XVI – кінця XVII ст., за свідченням українських писемних джерел цього періоду, формує слово-ім'я концепту *Європа* в різних контекстах уживання (6 випадків фіксації), передусім релігійному. Слово-ім'я концепту *Європа* вперше вжито в 1591 р. у віршованому творі у вигляді АСС *по всей Європїи*. У цьому ж словосполученні ключова лексема засвідчена й у полемічному творі (1598 р.) в контексті зіставлення мусульманського Сходу (Туреччини) і християнського Заходу (Європи). Значення *Європи* як частини світу актуалізується в зіставленні з назвами інших частин світу; ключова лексема вживається в контексті з іншими хоронімами й гідронімами, входячи до СП «Географія» та «Історія».

Слово-ім'я концепту в кінці XVII–XVIII ст. зберегло свої ЛСВ, зафіксовані в пам'ятках попереднього періоду. Ці значення актуалізувалися в нових контекстах (12 випадків уживання в 9 контекстах). У «Літописі» С. Величка ключове слово концепту засвідчене в релігійному контексті для зіставлення християнського Заходу і азійського Сходу. У значенні 'сукупність християнських країн' ключова лексема вербалізує ідейний складник концепту, входячи до СП «Релігія». Комбінаторика ключової лексеми виявляється у її сполученні з ад'єктивом *християнська*, а також із присвійними займенниками *наша*, *своя*, за допомогою яких підкреслено історичне походження й належність козацької держави до Європи. Сталим синтагматичним зв'язком є також поєднання лексеми *Європа* у значенні 'частина світу' з назвами інших частин світу. Як метонімію (*вся Европа* ' мешканці Європи') ужив лексему *Європа* Г. Сковорода.

Похідний від слова-імені концепту *Європа* прикметник увійшов до складу різних перифраз на позначення Європи (11 номінацій): *свѣтъ європейскій*, *європейскіє города*, *Європскимъ Королевствамъ*, *європейских панствах*, *Європейскіє Берега*. Ці словосполуки засвідчені з тими самими значеннями, що й полісемічна лексема *Європа*: 'частина світу', 'сукупність народів Європи', 'об'єднання християнських держав', 'європейська цивілізація'. Названі ЛСВ характеризуємо як когнітивні ознаки слова-імені концепту ЄВРОПА.

Найповніше об'єктивовано концепт у його **приядровій зоні** – передусім назвами європейських країн, міст, історичних земель Європи (846 зафіксованих номінацій, що становить 90 % від загальної кількості одиниць номінативного поля, див. додаток В). Виокремлені хороніми й ойконіми демонструють варіативність на всіх рівнях мови. Наприклад, хоронім на позначення Іспанії у XVI – кінці XVII мав такі фонетичні варіанти: *Гишпаніа – Испаніа – в ышпангы*, уживався у складі перифрази-АСС *кролѣвств[о] Гишпанск[оѣ]*.

Проаналізовані різножанрові писемні джерела кінця XVII–XVIII ст. демонструють варіативність деяких хоронімів, ойконімів та гідронімів: орфографічну (*в Англії – Англѣї – Анкглѣї*); фонетичну (*Стоколма – Штоколму*), морфологічну – у формах родового відмінка однини іменників чоловічого роду (*Риму – Рима*) та в роді (*Голлюндъ – Голяндия*), а також лексичну (*Германгя – Аламанія*). Ці варіанти, зафіксовані в різних пам'ятках, засвідчують перебіг процесу формування системи найменувань країн і міст Європи – європейського топонімікону – в мовній картині світу українців того часу. Варіативність характерна й для похідних ад'єктивів (*англинскій – ангелскій, нѣмецкій – нѣмецкій, французжскій – французскій*).

Важлива роль в об'єктивації концепту ЄВРОПА належить синтаксичним засобам – ад'єктивно-субстантивним словосполукам (АСС) номінаційного типу (460 номінацій, 49 % від загальної кількості вербалізаторів концепту). Виокремлено низку географічних і адміністративно-територіальних назв Європи. АСС узагальнено позначали європейські країни (*Італію – до краєвъ влоскихъ, въ страны италійскіа*; Німеччину – *въ краи Нѣмецкіи, Краина Нѣмецка*) чи підкреслювали державний устрій певної країни (*Корона Полская, Рѣш(ъ) Нѣмецкая, Рѣчи Посполитой Веницѣйской*). Європейську гідроніміку репрезентують назви морів, значущих в історії Європи (*Балтійське море – море Балтийское, море Балтицкое, море Прусское, море въ Немцахъ, окіанъ Нѣмецкій*).

Активними вербалізаторами приядрової зони концепту ЄВРОПА в XVI – кінці XVII ст. були етноніми й катойконіми (99 номінацій). Зафіксовані

фонетичні (*Влоши – влохи – влóси* ‘італійці’), орфографічні (*немци – нѣмцы – нѣмци*), словотвірні (*англійчикъ – англікъ*), лексичні (*влохи – италияны; угре – венгры*) варіанти етнонімів. Системним явищем для етнонімів є наявність у них ЛСВ, які ґрунтуються на метонімії, напр., *нѣмецъ* ‘німецьке військо’, (у мн.) ‘Німеччина’. У літописах кінця XVII – початку XVIII ст. спостерігаємо підвищену номінативну щільність етнонімів (45 номінацій). Поряд із прямими (одночленими) назвами засвідчено й двочленні узагальнені номінації європейців (*народ англійский, вѣденскихъ жителей*). Узагальнену назву на позначення народів Європи *европейцы* вперше вжито у творах Г. Сковороди. Субстантив у АСС із відтопонімним компонентом конкретизує рід занять позначуваних осіб (*кгубернатору ризскому*), вказує на монарший титул (*кроль французский*), позначає державний орган (*Лондонскаго или Парижскаго Парламента*).

За допомогою синтаксичних засобів об’єктивації концепту (АСС) у староукраїнських пам’ятках названо широке коло як матеріальних об’єктів, так і абстрактних понять та явищ. На основі значень виокремлених АСС побудовано СП «Духовна культура» (55 номінацій), у складі якого виокремлюємо ССП «Освіта / наука» та СМП «Іноземні мови», до якого входять АСС на позначення іноземних мов з опорним субстантивом *языкъ* (*мова, вымова*): *языка вло(с)ко(г)* ‘про італійську мову’, *мова французскаа*.

Інший полюс семантичного простору концепту ЄВРОПА – пов’язаний із матеріальною культурою – репрезентують назви тканин, одягу, предметів побуту, зброї, грошових одиниць європейського походження. Побудовано СП «Матеріальна культура» (129 номінацій), яке в XVI – кінці XVII ст. найяскравіше репрезентоване ССП «Тканини і предмети одягу», що поділяється на численні СМП відповідно до країни-виробника. Український побут XVI – кінця XVII ст., до якого входили предмети європейського виробництва, репрезентований деякими іншими АСС (*шкло венецькое, кресло кданьское, столик флядровый*), переважно зафіксованими в інвентарних описах.

Найбільшого розгалуження в кінці XVII–XVIII ст. набуло СП «Матеріальна культура» (106 номінацій). Визначено, що деякі назви тканин (*швабское полотно*) та вин (*вино венгерское*), відомі з попереднього періоду становлення концепту ЄВРОПА, залишилися в МКС українців донині; водночас у XVIII ст. з'явилася низка нових найменувань предметів побуту козацької старшини (*кулбаку нѣмецкую*). Розбудови зазнало СП «Духовна культура» (53 номінації), «Людина та соціум» (9 номінацій у різних контекстах): у пам'ятках цього періоду трапляються АСС на позначення новітньої друкованої продукції – західноєвропейської преси (*газети французськіє*), а також творів світського мистецтва (*на нѣмецкой комедіи*); водночас кількість лексем, які репрезентують СП «Релігія», зменшилася, утім демонструючи динамічну сталість (див. додаток В).

Характерна риса семантичного простору концепту ЄВРОПА – семантична поліплощинність (належність вербалізаторів концепту до різних СП). Наприклад, ад'єктив *нѣмецкій*, входячи СП «Матеріальна культура» у значенні 'виготовлений у Німеччині', водночас належить до СП «Духовна культура» у значеннях 'написаний німецькою мовою' (*нѣмецкого букваря*); 'виконаний німецькими музикантами' (про оперний твір) (*нѣмецкой комедіи*); 'виконаний у німецькому місті' (про музичний твір) (*нѣмецкой оперѣ*).

До приядрової зони номінативного поля концепту ЄВРОПА належать і прислівники із загальним значенням 'по-європейськи' (39 випадків фіксації). Порівняння виконання дії у проаналізованих пам'ятках XVI – кінця XVII стосувалося: а) висловлення / написання відповідною іноземною мовою (це значення переважає) (*по анкѣлску*); б) способу виробництва / звичаю, характерного для певної європейської країни (*по влоски*). У джерелах кінця XVII–XVIII ст. семантика прислівників розширилася – порівняння виконання дії стосувалося також: в) стилю вбрання, притаманного тій чи тій країні Європи (*по Гишпанску*); г) манери танцю / стилю музики, характерного для певної європейської країни (*по италіанску*).

До **периферії** номінативного поля концепту ЄВРОПА XVI – кінця XVII ст. (7 % від загальної кількості одиниць номінативного поля) відносимо, по-перше, міфоніми (*Європа*), зокрема й уживані в переносному значенні та з додатковою конотацією (*Парнасси а[θ]ω(н)скиє, зубáтыхъ Зоїловъ*) (16 номінацій). По-друге, до периферії концепту ЄВРОПА належать деякі семантичні деривати, що виникли завдяки апелятивації ойконімів/антропонімів (*алякантъ, бартоль*) (7 номінацій). Периферійну зону концепту в кінці XVII – XVIII ст. насамперед становлять паремії, кількість фіксацій яких у розглянутих джерелах цього періоду зростає (8 випадків уживання); деякі паремії засвідчені й у пізніші періоди, напр., *Хочь до Кракова то ω(д)накова* (XVIII ст.) → *Хоч і до Кракова – скрізь біда однакова* (XIX ст.) До периферії цього періоду належать також деякі семантичні деривати, мотивовані назвами європейських міст (*берлинъ / берліна* ‘карета’) та народів (*гишпанка* ‘шабля’), а також новітні для того часу лексичні запозичення з європейських мов, що трапляються в козацьких щоденниках, відбиваючи особливості побуту козацької еліти (*фронтиніакъ* ‘французьке вино’) й широке коло зацікавлень освічених українців (*barometrum* ‘барометр’) (32 номінації).

Активне вживання вербалізаторів концепту ЄВРОПА в різножанрових пам’ятках засвідчує органічне входження лексичних, синтаксичних і фразеологічних засобів об’єктивації аналізованого концепту в мовну картину світу українців. Завдяки динамічному характеру розглянутого концепту відбувається його адаптація до нових українських реалій. На дослідженому мовному матеріалі простежено чіткі історичні паралелі: Європа як *об’єднання християнських держав* (основна когнітивна ознака слова-імені концепту) здавна протистояла азійській загрози – нинішня російська агресія, що вилилася в повномасштабну війну Росії проти України, становить нову загрозу зі Сходу для всієї Європи та широко постульованих європейських цінностей, що протягом віків сформували концептуальне підґрунтя *свѣту європейского*, належність до якого українці декларували ще в ранньомодерну добу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бовгиря Андрій. Образи козацького історіописання XVII–XVIII ст. // Академічні й доакадемічні образи української історіографії: Колективна монографія / Відп. та керівник авт. колективу О. А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2012. С. 150–192.
2. Балух В. О. Ранньомодерна Європа: підручник / В. О. Балух, В. П. Коцур. Чернівці : Наші книги, 2016. 704 с., іл.
3. Баровська А. В. Міфи щодо європейської інтеграції в офіційному дискурсі ЄС : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2013. 72 с.
4. Бачинська О. А. Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні 1708–1709 рр. через новини франкомовного видання «Амстердам» // *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія* : У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Г. Київ, 2020. Кн. 2 : Простори історика. С.363–372.
5. Бессонова О. Л. Еволюція засобів вербалізації концептів негативних емоцій в англomовному художньому дискурсі XVIII–XXI ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія. 2014. Вип. 10(1). С. 109–113. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2014_10\(1\)_29](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2014_10(1)_29) (дата звернення – 21.09.2022).*
6. Біда К. Іоанікій Галятовський. «Ключь Разумѣнія» І. Галятовського // Іоанікій Галятовський і його «Ключь Разумѣнія». Рим, 1975. С. V–VCI.
7. Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XVI, XVII, XVIII ст. // Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. Київ, 1958. Т.1. С. 68–137.
8. Близнюк О.О. Концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов) / : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / КНЛУ. К., 2008.
9. Бобро М. П. Аксіологічні та лінгвокультурні параметри концепту ЖИТТЯ як складника української концептосфери : автореф. дис. на здобут.

наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова ; Харківській національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2019.

10. Богомолець-Бараш О. М. «Єврослова» в мовній картині світу українця XXI століття (за матеріалами асоціативного експерименту). *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип. 2 (66). С. 17–25. URL: <https://doi.org/10.17721/2520-6397.2019.2.02>

11. Богомолець-Бараш О. М. «Слова року» в українській літературній мові XXI століття як репрезентанти змін у мовній картині світу українців. *Studia Linguistica*. 2019. Вип. 14. С. 32–49. URL: <https://doi.org/10.17721/StudLing2019.14.32-49>

12. Богомолець-Бараш О. М. Специфіка вербалізації концепту ЄВРОПА в мовній картині світу Г. Сковороди. *Studia Linguistica*. 2021. Вип. 18. С. 37–56. DOI: <https://doi.org/10.17721/StudLing2021.18.39-54>

13. Богомолець-Бараш О. М. Об'єктивація концепту ЄВРОПА в українській мові XVI – першій половині XVII ст. *Українське мовознавство*. 2022 (а). Вип. 1(52). С. 54–78 DOI: [https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).54-78](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).54-78)

14. Богомолець-Бараш, О. Репрезентація матеріальної культури Європи в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі назв тканин та одягу). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2022 (б). Вип. 1 (33). С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.33.02>

15. Богомолець-Бараш О. М. Європейський «слід» у мовній картині світу освіченого українця XVIII ст. (на матеріалі приватних козацьких діаріюшів). *Українське мовознавство*. 2023 (а). Вип. 1 (53). С. 88–119. DOI: [https://doi.org/10.17721/um/53\(2023\).88-119](https://doi.org/10.17721/um/53(2023).88-119)

16. Богомолець-Бараш О. М. Мовні маркери репрезентації духовної культури Європи в оповідальному збірнику Й. Галятовського «Небо нове». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2023 (б). Вип. 2 (50). С. 34–43. DOI: [https://doi.org/10.24144/2663-6840/2023.2\(50\).34-43](https://doi.org/10.24144/2663-6840/2023.2(50).34-43)

17. Богомолець-Бараш О. М. Робоча програма навчальної дисципліни «Лінгвокультурологічні концепти в рекламі»: https://drive.google.com/file/d/1LAS2rLhzJYdfOYBBp6GDvAw_vDQWyYm5/view?pli=1, Київ, 2022 (дата звернення – 09.09.2023).

18. Боднар І. М. Концептосфера ОСВІТА в англійській мові (національно-маркований та індивідуально-авторський аспекти). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.04 «Германські мови». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2019.

19. Бойко Т. В. Лінгвокультурний концепт MINNE / КОХАННЯ в німецькій поезії мінезангу XII–XIV століть: структурний та семантичний аспекти / автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / КНЛУ. К., 2011. 20 с.

20. Бомко Л.О. «Ключ розуміння» Йоаникія Галятовського в контексті українського барокового проповідництва. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 035 Філологія (українська література). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2022.

21. Бондаренко А. Основні аспекти вітчизняних лінгвокультурологічних досліджень. *Література та культура Полісся*. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2019. Вип. 96. № 13. С. 115–125. (Серія «Філологічні науки»). URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/1373/1/12.pdf> (дата звернення – 04.05.2022).

22. Бондаренко М. Онімний простір українських компаративних паремій (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»). *Українське мовознавство*. 2023. Вип. 1 (53). С. 120–134. DOI: [https://doi.org/10.17721/um/53\(2023\).120-134](https://doi.org/10.17721/um/53(2023).120-134)

23. Бондарєва Н. О. Структурно-семантичні і комунікативно-прагматичні особливості висловлювань із концептом ПОРАДА : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2005. 19 с.

24. Бріцин В. М. Когнітивні аспекти в категорійно-функціональній граматиці. Мови та культури у новій Європі: контакти і самотність. Київ : Наукова думка, 2009. С. 65–71.

25. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Частина перша. Монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019, 440 с.

26. Бунько-Мислива, І. «Єврослова» в сучасній україномовній газетно-журнальній публіцистиці. *Лінгвістичні студії : зб. наук. праць*. Донецький нац. ун-т; наук. ред. А.П. Загнітко. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 24. С. 20–23.

27. Ваховська О.В. Вербалізація концепту ГРІХ в англomовному дискурсі XIV–XXI століть / автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / ХНУ ім. В. Н. Карабіна. Харків, 2011. 20 с.

28. Ващенко О.О. Етапи розвитку та сучасний стан чеської топонімії. «Ad orbem per linguas. До світу через мови». *Матеріали Міжнародної науково-практичної відеоконференції «Наративи сучасної України у світовій геополітиці»*, 18–19 травня 2023 року. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2023. С. 46–48

29. Вдовиченко Н. В. Етнокультурні чинники вербалізації морально-етичних концептів в українській мовній картині світу [Електронний ресурс]. *Мовознавчий вісник*. 2014. Вип. 18. С. 70–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mv_2014_18_13 (дата звернення – 12.09.2021).

30. Венжинович Н. Концепт і його лінгвокультурологічна природа. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. Вип. 14. 2006.

31. Веретейченко І. Функціонування концепту європеїзму в літературно-критичних текстах українських письменників. *Мандрівець*. 2015. № 1. С. 62–66.

32. Винничук Ю. Як у Львові цьмагу пили. *Таємниці старого Львова*. Листопад, 2006, 38. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Vynnychuk/Yak_u_Lvovi_tsmahu_pyly.pdf (дата звернення – 07.11.2023).

33. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст. : монографія. Тернопіль : Джура, 2008. 424 с.

34. Вільчинська Т. П. Розвиток концептосфери сакрального в українській поетичній мові XVII–XX ст.: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Київ, 2009. 40 с.

35. Вільчинська Т. Слово і концепт: методика аналізу. *Лексика на перетині наукових парадигм* : колективна монографія / за ред. Л. Струганець. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2018. С. 106–122.

36. Вільчинська Т., Вільчинський О. Концепт «Бог» у поетичній творчості Б.-І. Антонича та П. Сороки: лінгвокогнітивний аналіз. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип.23. Т. 1. С. 41-46

37. Вільчинська Т., Вільчинський О. Лінгвалізація концепту БІЖЕНЕЦЬ у тернопільській регіональній пресі. *Образ: науковий журнал*. Сумський державний університет; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. Суми; Київ, 2022. Вип. 1 (38). С. 20–28. (120 с.)

38. Вільчинська Т.П., Бачинська Г.В., Вербовацька О.С. Концепт «війна» в українській паремійній картині світу (до 95-річчя від дня народження проф. Л.А. Лисиченко). *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди* / гол. ред. О. В. Халіман. Харків, 2023. Вип. 58. С. 3–16. 356 с.

39. Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: Автореф. дис. ... наук. ступеня канд. філол. наук. Львів, 1995. 24 с.

40. Воробйова О. П. Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Філологія*. 2011. Т. 14, № 2. С. 53–64.

41. Ворожко В., Мініч Л. Концепт БІЛЬ у творі О. Турянського «Поза межами болю». *ΛΟΓΟΣ. ОНЛАЙН*, 2020. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/1835> (дата звернення – 09.06.2023).

42. Гайда О. М. Граматика та семантика прийменника в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі документів Львівського ставропігійського братства) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2015.

43. Галів У. Б. Мовна картина світу Оксани Пахльовської: лінгво- та соціокультурний простір. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. Вип. 49. 2021. С. 37–40

44. Галів У., Легка Л. Концепт ЛЮБОВ у творчості Андрея Шептицького: лінгвістичні та сакральні виміри. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип.53, т. 1, С. 181–186.

45. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 446 с

46. Голик Р. Георгіус з Русі в країні див: Юрій Дрогобич і стереотипи європейської ментальності XV–XVI ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. 14–15. С. 61–72.

47. Голікова Н. С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту : монографія. Дніпро : Акцент ПП, 2018. 432 с.

48. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу, 2-е вид. Київ: Логос, 2004. 284 с.

49. Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу. *Studia linguistica*. 2010. Вип. 4. С. 400–412.

50. Голубовська І. О., Корольов І. Р. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики : курс лекцій. К. : ВПЦ «Київський університет», 2011.

51. Голубовська І. О. Сучасна українська лінгвоконцептологія: стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства* : зб. наук. праць. Хмельницький : ФОП Бідюк Є. І., 2016. Вип. X. Т. 1. С. 151–159.

52. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся: лінгвокогнітивна інтерпретація: (монографія). Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2010. 527 с.

53. Голобородько К. Ю. Концептуалізація мовного образу України в поетичній картині світу Олександра Олеся. *Український світ у наукових парадигмах* : зб. наук. пр. Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди ; Харків. іст.-філол. т-во ; [редкол.: О. О. Маленко (голов. ред.) та ін.]. Харків : ХІФТ, 2014. Вип. 1. С. 50–56.

54. Голобородько К. Ю. Національний концепт НАРОД у мовній картині світу Олександра Олеся. *Український світ у наукових парадигмах* : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди; Харків. іст.-філол. т-во ; [редкол.: О. О. Маленко (голов. ред.) та ін.]. Харків : ХІФТ, 2015. Вип. 2. С. 52–59.

55. Горбач О. Засади періодизації української літературної мови й етапи її розвитку // II Міжнародний конгрес україністів; Львів, 22–28 серпня 1993 р. *Доповіді і повідомлення: Мовознавство*. Львів, 1993. С. 7–12.

56. Горобець В. Й. Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 7. Київ, Наукова думка, 1972. 172 с.

57. Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1979. 128 с.

58. Горобець В. Й. Недосліджена пам'ятка мови і культури XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2002. Вип. 6. С. 34–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apyl_2002_6_6 (дата звернення – 01.11.2023).

59. Гоцур О. Репрезентація та роз'яснення концептів ЄВРОПА та РОСІЯ на сторінках української преси. *Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика*. 2016. Вип. 41. С. 111–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Jur_2016_41_15 (дата звернення – 17.07.2023).

60. Гошовська О. Асоціативний експеримент як метод виявлення структури концепту та етнокультурної специфіки (на прикладі концепту ВІРА). *Українознавчі студії*, Івано-Франківськ, Плай, 2019, 20, 198–206.

61. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І.Р. Вихованець та ін. / за ред. К.Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
62. Гриценко О. Доба євроремонту. *Критика*. 2001. № 1–2 (39–40). С. 15–17.
63. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ : Наукова думка, 1984. 228 с.
64. Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів. *Мовознавство*. 1984. № 5. С. 22–30.
65. Гриценко С. П. Динаміка лексикону української мови XVI – XVII ст. Київ: КММ, 2017. 934 с.
66. Гриценко С. П. Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2018. 1151 с.
67. Гриценко С. П. Локальні маркери в українських пам'ятках офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст. *Gwary Dziś*. Poznan: WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK, vol. 12. 2020. S. 109–126. DOI: <http://doi.org/10.14746/gd.2020.12.8>
68. Гриценко, С., & Мединська, Н. Мова vs ідеологія в Україні XVI–XVII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*, 1(33), 45–52. вилучено із <https://philology-journal.com/index.php/journal/article/view/134>
69. Гудкова Н. М. Становлення концепту ЕКСКЛЮЗИВНІСТЬ у російському друкованому рекламному тексті XIX–XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол.наук: 10.02.02 – рос. мова / Н. М. Гудкова. К., 2012. 20 с.
70. Данильчук Д. Екзотопоніми як джерело мотивації урбанонімів міста Києва. *Вісник науки та освіти. Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія*

«Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія», (№ 3(9) 2023):104-131. DOI:10.52058/2786-6165-2023-3(9)

71. Дзира Я. Про відтворення тексту історичних джерел. *Український історичний журнал*, 1970, №3.

72. Дзира Я. Передмова. // Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. Київ: «Наукова думка», 1971. С. 9–42

73. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2002. Вип. 2. С. 292. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Ucse_2002_2_18 (дата звернення – 02.09.2021).

74. Дзюба Олена. Українці в європейських містах: адаптація до життя в нових соціумах (XVIII ст.). *Соціум*. 2003, 3. С. 55–63. URL: http://resource.history.org.ua/publ/socium_2003_3_55 (дата звернення – 02.09.2021).

75. Дзюба О. «Україна» і «Малоросія»: слова і поняття в українській мемуарній літературі XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 15. Київ : Інститут історії України, 2015. С. 42–52. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dziuba_Olena/Ukraine_i_Malorosii_slova_i_poniattia_v_ukrainskii_memuarnii_literaturi_XVIII_st.pdf? (дата звернення: 9.05.2023).

76. Дзюба О. М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я. Маркович та М. Ханенко (перша половина XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 64. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_3_6 (дата звернення: 9.05.2023).

77. Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 308. URL: http://resource.history.org.ua/publ/sash_2017_13-14_17 (дата звернення: 9.05.2023).

78. Дзюба О. М. Мемуаристи Гетьманщини XVIII ст.: інтелектуальні інтереси та духовні запити // Історія Української держави. Гетьманат ранньомодерної доби. Київ, 2018. С. 591–611.

79. Дзюба О. Українська мемуарна література XVIII ст: особливості індивідуального стилю // Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Київ : Інститут історії України, 2020. С. 383–409. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dziuba_Olena/Ukrainska_memuarna_literatura_XVIII_st_osoblyvosti_indyvidualnoho_styliu.pdf? (дата звернення: 9.05.2023).

80. Дзюбенко О. М. Концепт НАВЧАННЯ у латинській, українській та англійській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2014. 18 с.

81. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Слова-знаки національної культури. МАЇСТЕРІУМ. Випуск 32. Мовознавчі студії. Київ, 2011. С. 20–26. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fbfe77b1-6f1d-40a3-b303-b786ad8ef289/content> (дата звернення – 01.09.2021).

82. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К., «Основи», 2020. 1464, [1496] с., іл.

83. Дидик-Меуш Ганна. Українська медицина. Історія назв. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 400 с.

84. Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVII ст. Слово — текст — словник. Львів, 2015. 384 с.

85. Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник. Львів, 2018. 688 с.

86. Дидик-Меуш Г. Топоніміка Європи на мапі українців XVI–XVIII століть (за матеріалами писемних пам'яток). *Folia Philologica*, вип. 5, 2023. С. 40–45, DOI: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2023/5/6>

87. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ–Львів : Свічадо, 2012. 342 с.

88. Довганюк Е.В. Еволюція концепту КРАСА в англomовному дискурсі XIV – XXI століть. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.04 «Германські мови». Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна МОН України, Харків, 2017.

89. Дрогобич Ю. Роки і пророцтва / Уклад. і наук. ред. В. М. Вандишев. Харків, 2002. 287 с.

90. Дуденко О. Вербалізація концепту ЗОВНІШНІСТЬ ЛЮДИНИ в сучасному художньому дискурсі (на матеріалі роману «Танго смерті» Ю. Винничука). *Філологічний часопис*, вип. 2 (16), 2020, С. 19–34.

91. Дячук В. Семантичний простір концепту як джерело інтерпретації його змісту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2022. Вип. 1(31), С. 12–16. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.31.03> (дата звернення – 29.03.2023).

92. Європейський проект та Україна : монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова [та ін.]. Київ : НІСД, 2012. 192 с.

93. Єрмоленко В. «Євромова» та її українська версія: нові слова й нові об'єкти. *Україна Модерна*. 2010. №16 (5). С. 63–86.

94. Єрмоленко С. Я. Мінливість мовної картини світу. *Мовознавство*. 2009. №3–4. С.94–103.

95. Єрмоленко С. Я. Територія мови Тараса Шевченка : Монографія / [С.Я. Єрмоленко, Г.М. Вокальчук, А.Ю. Ганжа, Л.П. Гнатюк, Г.М. Сюта]; за ред. С.Я. Єрмоленко. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. 348 с.

96. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов. *Вісник Черкаського університету*. 1999. Вип. 11. С. 12–25.

97. Жаботинская С. А. Ономаσιологические модели и событийные схемы. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія філологія*. 2009. №837. С. 3–14.

98. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. [У:] *Культура народів Причорномор'я*. 2002, 32, с.51–53.

99. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Довіра, 2007. 262 с.

100. Журашек-Рись І. Польські назви тканин у рукописах XVIII ст. (за матеріалами двох інвентарів скарбниці Вірменського архиєпархіального собору у Львові). *Проблеми слов'янознавства*. 2014. Вип. 63. С. 204–213. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2014_63_17

101. Загнітко А. Класифікаційні типології концептів. *Лінгвістичні студії*. 2010. Вип. 21. С. 12–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2010_21_4 (дата звернення – 04.09.2022).

102. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2012.

103. Заремська І. М. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011, 7, 396–402.

104. Звонко Г. О. Об'єктивація концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2017.

105. Зелінська О.Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки : Монографія. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2013

106. Ісаєвич Я.Д. КОРОНА ПОЛЬСЬКА, поняття та назва держави [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Korona_Krona (дата звернення: 23.09.2023).

107. Історія традиційних українських прикрас / авт. тексту, упоряд.: Г.В. Врочинська, Г.Г. Стельмахук. Київ : Балтія-Друк, 2020. 184 с. : іл.

34. Йогансен Майк. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у слобожанську Швайцарію. Як будеється оповідання. Поезії / упоряд. і передм. Віри Агєєвої. Київ: Віхола, 2023. 360 с. (Серія «Життя»).

108. Казимир І. І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків: Харківський держ. ун-т, 2007. 19 с

109. Калита О. Структура концепту ХРЕСТ (на основі українських фразеологізмів). *Дивослово*, 5–6, 2021, с. 27–29.

110. Калюжна Ю. Витоки формування уявлення про концепт у філософії Людвіга Вітгенштейна. *Forum Filologiczne Ateneum* 1(8)2020. С. 395–415.

111. Кардашук О. Концепт КАЯТТЯ в повісті Ольги Кобилянської «Земля». *Південний архів. Філологічні науки*. Вип. XIV. Херсон : Айлант, 2002. С.341–345.

112. Кара-Васильєва Т. Українське бароко і літургійне шитво XVII–XVIII століть // Українське бароко [Текст] / керівник проекту Д. Наливайко ; ред. кол. Д. Горбачов [та ін.]. Харків : Акта, 2004 (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень). Т. 2. С. 7–40.

113. Капранови, брати. Історія Європи. Український погляд. Київ: вид-во «Зелений пес», 104 с. [Електронна версія: https://chtyvo.org.ua/authors/Kapranovy_Braty/Istoriia_Yevropy_Ukrainskyi_pohliad/] (дата звернення – 09.09.2023).

114. Карпенко-Іванова У. Фрейм «вооруженное противостояние» в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. 231 с

115. Квасниця Ольга. Концепт Європа в рецепції української інтелектуальної еліти. *Сучасні орієнтири української журналістики: від теорії до практики: Зб. Матеріалів звітної наукової конференції за 2018 рік (Секція «Журналістика»)* / упоряд. Соломія Онуфрив. Львів : Паіс, 2019. 79–82.

116. Кирилюк О., Лашкіна В. Вербалізація концепту Україна в текстах промов українських президентів (В. Януковича, П. Порошенка, В. Зеленського). *Grail of Science*, 2022, (14-15), с. 391–396. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.27.05.2022.07>

117. Кліментова О. В. Ключові топоніми-концепти в українській, французькій та англійській мовах : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.15 – загальне мовознавство ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2018.

118. Кобець Л. Функціонування лексеми «камка» у писемних пам'ятках української мови XIV – першої половини XVII століття. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2013. № 28. С. 27–35.

119. Козюра І. В. Європейські студії Григорія Сковороди. *Щастя у подорожах: реактуалізація духовно-творчої спадщини і дозвілєвих практик мандрівного філософа-богослова Г.С. Сковороди: матеріали методологічного міждисциплінарного інтернет-семінару до 45-річчя факультету харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу* (м. Полтава, 3 грудня 2019 р.). Полтава: ПУЕТ, 2020, 96. Текст укр.мовою: 9–19. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/9387/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D1%8E%D1%80%D0%B0%20%D0%86.%20%D0%92..pdf> (дата звернення – 02.09.2021).

120. Колоколова А. О. Знання про культуру в номенах України (на матеріалі української публіцистики). *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 281–285. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2011_22_58 (дата звернення – 08.02.2021).

121. Колонюк С. Поняття концепту в етнолінгвокультурологічній парадигмі. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*, 49, 107–113. 2021. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2022.49.16>

122. Коляденко О. О. Термін фрейм у лінгвістиці. *Термінологічний вісник : Зб. наук. пр.* Київ : ІУМ НАНУ, 2013. Вип 2 (1). С. 139–144.

123. Коляденко О. О. Лексико-семантична репрезентація концепту СТРАХ в українській наївній та науковій картинах світу : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2018.

124. Комарек Станіслав. Європа на роздоріжжі / Перекл. з чеської Олени Крушинської. Львів: Априорі, 2020. 496 с.

125. Комісар Л. П. Концепт ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ (european values study) в міждисциплінарному вимірі: рефлексія і практика. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2018. № 1. С. 54–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2018_1_15 (дата звернення – 09.09.2023).

126. Кондратенко Н. В. Вербалізація концепту ВОРОГ в українському політичному дискурсі. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2017. Вип. 16. С. 358–366.

127. Кононенко В. Концепти українського дискурсу. Монографія. Київ–Івано-Франківськ, 2004. 248 с.

128. Кононенко В. І. Символи української мови. 2-ге вид., доповн. і перероб. Київ : Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту імені В. Стефаніка, 2013. 440 с.

129. Концепт «Європа» : Навчальний посібник / Ващенко А. В., Гаврилов В. М., Дятлов В. О., Казимір В. А., Кеда М. К., Коваленко О. О., Соломенна Т. В. Чернігів : Десна Поліграф, 2018. 296 с.

130. Коч Н. Исследование концептов в диахронии как теоретическая и методическая проблема. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки*. 2010. Вип. 89(1). С. 316–320. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2010_89\(1\)_74](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2010_89(1)_74) (дата звернення – 01.08.2022).

131. Коць Т. А. Публіцистичний стиль в українській літературній мові кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: нормативно-аксіологічний аспект. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2019. 455 с.

132. Кравченко В. Л. Семантичні та лінгвопрагматичні характеристики концепту ЄВРОПА у сучасному англomовному політичному дискурсі [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Кравченко Вікторія Леонідівна ; Київський національний лінгвістичний ун-т. Київ 2007. 195 арк.

133. Кравченко В. Концепт ЄВРОПА як семантичний актант у сучасному євроінтеграційному дискурсі. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки.* 2010, Вип. 89(1). С. 324–328. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2010_89%281%29_76 (дата звернення – 26.09.2021).

134. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. Київ: Укр. центр духов. Культури, 1997. 192 с.

135. Кравців В. Ренесанс і гуманізм на Україні // *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1993. С. 300–318.

136. Краснобаєва-Чорна Ж. Термінополе КОНЦЕПТ. *Українська мова.* 2006. № 3. С. 67–79.

137. Краснобаєва-Чорна Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці). *Українська мова.* 2009. № 1. С. 41–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2009_1_6 (дата звернення – 04.07.2022).

138. Купіна Я. Концепт ПАМ'ЯТЬ як складова української концептосфери. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки.* 2009. Вип. 81(3). С. 316–319. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2009_81%283%29_77 (дата звернення – 15.09.2022).

139. Крекотень В. Українська барокова проза // Українське бароко [Текст] / керівник проекту Д. Наливайко ; ред. кол. Д. Горбачов [та ін.]. Харків : Акта, 2004 (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень). Т. 1. С. 331–444.

140. Купчинський О. Вступне слово // Стрийковський Мацей. *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі* / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. (Історичні джерела. Т. 10).

141. Ладика О. В. Методологія дослідження лінгвокультурного концепту American Dream. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2015. Вип. 6(1). С. 47 – 51.

142. Ладика О. В. Об'єктивація концепту AMERICAN DREAM (діахронний підхід) [Текст] : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.04 – германські мови ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2017. 20 с.

143. Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Львів : Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2003. № 490 : *Проблеми української термінології*. С. 105–113. (Термінологія гуманітарних знань).

144. Лисецька Н. Г. Концепт «Еуропа» у німецькій лінгвокультурі. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки»*. Ніжин, 2016. Книга 1. С. 175–180.

145. Лисецька Н. КОНЦЕПТ „EUROPA“ НА ЗРІЗІ ДВОХ ТИСЯЧОЛІТЬ. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*, 2020, (9(77), 51–55. вилучено із <https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/view/2791> (дата звернення – 03.09.2022).

146. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків: ВГ «Основа». 2009. 192 с.

147. «Літопис» Самійла Величка («Історія») — визначна історіографічна пам'ятка: до історії тексту та його вивчення // Величко С. *Літопис / Упоряд.:*

Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлєва; Підгот. до друку: А. Багро, С. Багро, А. Бовгиря, Т. Добрянська, О. Іванова, В. Кононенко, М. Филипович. НАН України. Інститут історії України; Санкт-Петербурзький державний університет. Центр вивчення історії України. Київ: Кліо, 2020. XI–XXXIV

148. Лукаш Г. П. Словник конотативних власних назв. 2-е вид., перероб. і доп. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. 280 с.

149. Маленко О. Тарас Шевченко: пророк у пошуках правди (концепт ПРАВДА). *Культура слова*. 2014. Вип. 80. С. 158–166.

150. Мартинов А. Ю. «Пан'Європа» Ріхарда Куденхова-Калергі та започаткування процесу європейської інтеграції. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 69–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eis_2015_2_6 (дата звернення – 02. 10. 2023).

151. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.

152. Мартінек С. Концептосфера РОБОТА в українській лінгвокультурі // *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Т.3. PRACA. Lublin, 2016. S. 241–279.

153. Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і в першій половині XVII століття // *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1993. С. 319–341.

154. Мех Н. Одвічні слова української культури: Словник з історії української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст.: базові концепти. Київ: Фоліант, 2020. 472 с.

155. Милик О. В. Лінгвальні засоби репрезентації концепту ЗДОРОВ'Я в латинській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.14 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2017.

156. Мислива-Бунько І. Я. «Єврослова» в сучасній україномовній газетно-журнальній публіцистиці. *Лінгвістичні студії*. 2012. Вип. 24. С. 20–23.

157. Мицик Ю. А., В. М. Кравченко. Передмова // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / Передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М.

Кравченка; Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. І. Кречотень, В. В. Німчук, П. С. Сохань, Н. М. Яковенко. АН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії, Інститут історії України. Київ: Наук, думка, 1992. С. 5–52

158. Мозер М. Причинки до історії української мови / За заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. XVI, 832 с.

159. Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*, 2005, №1, с. 67–82.

160. Монахова Т. Типи семантичних деривацій концептів *дім і дорога* в ідіолекті Валерія Шевчука. *Волинь – Житомирищина*. 2010. №20. С. 271–280.

161. Мюнклер Герфрід. Європа як політична ідея. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Україна – ЄС. 2008. Число 50 / 2007. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm> (дата звернення – 23.08.2023).

162. Наєнко Г. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні. Київ: «Освіта України», 2013. 404 с.

163. Наєнко Г. Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики. *SLAVIA ORIENTALIS*. Warszawa: Komitet Slowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk, 2022, LXXI 4. С. 779–794. DOI:10/24425/slo.2022.143219

164. Ніка О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст.: монографія. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. 444 с.

165. Ніка О. Концепт як барокова стилістична фігура (на матеріалі писемних пам'яток другої половини XVII ст.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2013. Вип. 22, ч. 2. С. 211–216.

166. Ніка О. Дискурсивні принципи полемічного тексту і діалогізм «Отпису» Клірика Острозького // Діалогізм в історичних вимірах

староукраїнського часу: W(т)пись Клирика Wстро(з)ского / Підгот. наукового дослідження, тексту, покажчиків О.І. Ніка. Київ : Освіта України, 2016. С. VI–XI

167. Ніка О., Олешко Ю. Передмова // Антоній Радивилівський. Барокові проповіді XVII століття / Підгот. наук. дослідження, тексту, покажчиків Оксана Ніка, Юлія Олешко. Київ : «Освіта України», 2019. С. I–XIV

168. Німчук В. «Синоніма славеноросскаа» — пам'ятка давньої української лексикографії // Синоніма славеноросская. Пам'ятки української мови XVI–XVII ст / підготов. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1964. 208 с. (серія наукової літератури).

169. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К. : Наукова думка, 1980. 304 с.

170. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в контексті бароко // Українське бароко / редкол.: Д. Горбачов та ін. Харків, 2004. Т. I. С. 489–522.

171. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. Київ: Український Центр духовної культури, 1997. 328 с. + 16 с. вкл.

172. Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. Київ : Укр. Центр духовної культури, 2001. 252 с.

173. Новик О. Живе повсякдення давнини: перше видання діаріуша Пилипа Орлика 1725 і 1726 рр. *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2023, т. 10. С. 217–223. DOI: <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.10.16>

174. Нудьга Г. Українські студенти в університетах Європи у 14–18 століттях. *Хроніка – 2000*. 2007. Вип. 71. С. 108–152.

175. Огар А. Суперечливі аспекти поняття «концепт». *Проблеми гуманітарних наук*. Філологія. 2013. Вип. 32. С. 242–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_fl_2013_32_20 (дата звернення – 18.02.2021).

176. Огар А. Ключові концепти українського дискурсу (концепти ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДОЛЯ, МАТИ, ЛЮБОВ/КОХАННЯ, СВОБОДА). *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Філологія. 2017. № 40. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4557.2017.40.117004> (дата звернення – 09.09.2022).

177. Огар А. Вербалізація концептуальної опозиції НЕБО-ЗЕМЛЯ в українській поезії ХХ ст. [Електронний ресурс]. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2016. С. 137–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsev_2016_2016_15 (дата звернення – 08.10.2022).

178. Огар А. О. Вербалізація концепту УКРАЇНА в художніх творах Івана Огієнка [Електронний ресурс]. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія : Філологічна*. 2018. Вип. 15. С. 120–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/IvanOgienko_2018_15_25 (дата звернення – 02.07.2021).

179. Огар А. Вербалізація концепту ВІЙНА в сучасному художньому дискурсі [Електронний ресурс]. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2019. С. 38–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsev_2019_2019_6 (дата звернення – 22.05.2021).

180. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Либідь. 293, [1] с. (Літературні пам'ятки України).

181. Олешко Ю.Л. Староукраїнська проповідь XVII ст. у комунікативно-когнітивному вимірі. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Спеціальність 10.02.01 – українська мова. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016.

182. Остапчук Я. В. Номінативне та понятійне поле концепту *imagination*. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2012. Вип. 29. С. 161–163

183. Остапчук Я. В. Функціонування концепту РОЗУМІННЯ в мовній картині світу. *Молодий вчений*. Київ. 2018. С. 84–88.

184. Семантична репрезентація концепту ЗНАННЯ: лінгво-когнітивний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Філологія*. Одеса, 2019. Вип. 42.

185. Пахльовська О. «Вкрадена Європа» і Україна: між новим Мюнхеном і Ялтою-2 // *Нова Європа (збірник есеїв)* : упорядниця Катерина Зарембо. Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. 176 с.

186. Передрієнко В. А. Передмова // Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. Київ: вид-во «Наукова думка», 1976. С. 5–19.

187. Передрієнко В. А. Передмова // Приватні листи XVIII ст. Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1987. С. 5–16.

188. Петрів Х. В. «Україна» та «український» як експліканти семантичного поля концепту «Європа» в публіцистиці Оксани Пахльовської. *Одеський лінгвістичний випуск. Спецвипуск*. 2017. С. 172–176.

189. Петрів Х. В. Концептосфера національної ідентичності та її мовна об'єктивація в публіцистичних текстах Оксани Пахльовської : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. 21 с.

190. Письменна Ю.О. Концепт ВОЛЯ в українській лінгвокультурі // *Leksykon aksjologicznij Słowian i ich sąsiadów*. 2019. Т.4. WOLNOŚĆ. S.393–430

191. Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту / відп. ред. В. Німчук ; НАН України. Ін-т української археографії. Київ : Українознавство, 1994. 286 с.

192. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : ВЦ «Академія», 2001. 152 с.

193. Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток. *Мовознавство*, 2005, вип. 3–4, С. 80–84.

194. Плахтій А. О. Вербалізація концепту АНГЛІЯ в російській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро : [б.в.], 2015. 20 с.

195. Плотнікова Н. Алгоритм аналізу лінгвокультурного концепту. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2013. Vol. 1. P. 165–170.

196. Плохій С. Брама Європи. пер. з англ. Романа Ключка. 2-г. вид. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 496 с.

197. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища шк., 1971. 423 с.

198. Полиця Т. Д. До питання про когнітивно-орієнтований опис фразеологічних та паремійних номінацій концепту. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови.* 2013. Вип. 10. С. 115–118.

199. Поліна Г. В. Мовна об'єктивація концепту БОГ в англійському дискурсі XIV–XX століть / автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2004. 20 с.

200. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство.* 2015. № 4. С. 212–222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufm_2015_4_43 (дата звернення – 19.03.2021).

201. Попова Н. М. Еволюція національно-маркованих концептів у мовній картині світу Іспанії (XVI–XX століття) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.05; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2018. 40 с.

202. Попова Н. М. Національно-марковані концепти в мовній картині світу Іспанії: динаміка розвитку [Текст] : монографія ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, Логос, 2018. 266 с.

203. Потульницький В. Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в 17–18 століттях (The Intellectual Influences Яременко Максим of the West on the Spiritual Life of Ukrainian Elite in the Seventeenth – Eighteenth Centuries). *Київська старовина.* 2001. а. №.1. С.3–10; б. №.2. С.3–16; в. №.3.С.3–9; г. №.4.С.3–12; г. №.5. С.3–10.

204. Прихода Я. В. Концепт Європа в українській публіцистиці : когнітивно-лінгвістичні аспекти : автореф. дис. канд. філології : 10.01.08. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2005. 16 с.

205. Прихода Я. В. Еволюція концепту ЄВРОПА в українській публіцистиці. *Вісник Львівського Ун-ту. Серія журналістики.* 2004. Вип. 25. С. 409–422.

206. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 331 с.

207. Пугач В. М. Українські методика дослідження мовної картини світу в контексті польських лінгвокогнітивних студій. *Література та культура Полісся*. 2021. 102(17f). С. 103–115. <https://doi.org/10.31654/2520-6966-2021-17f-102-103-115>

208. Радзієвська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху. *Мовознавство*. 1997. №4–5. С. 17–26

209. Радзієвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість : моногр. ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. К., 2010. 491 с.

210. Радишевський Р. Роль польського посередництва у формуванні української барокової літератури // Українське бароко [Текст] / керівник проекту Д. Наливайко ; ред. кол. Д. Горбачов [та ін.]. Харків : Акта, 2004 (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень). Т. 2. С. 69–122.

211. Ракітіна М. І. Діахронні виміри лінгвокультурного концепту ЛЮБОВ (на матеріалі китайських народних пісень) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, К., 2021.

35. Руденко О. Жупан – основний елемент стройового одягу реєстрових козаків. Електронний ресурс. URL: <https://cutt.ly/e2DOsa4>. (дата звернення: 18.07.2022) .

212. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.

213. Русина О. В. Велике князівство Литовське // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А–В. 688 с.

214. Сазонова Я. Ю. Феномен страху в текстах жахів української і англійської літератур: лінгвопрагматичні аспекти. Харків: ХІФТ, 2018. 344 с.

215. Саєвич І. Концепт СОНЦЕ в українському лінгвокультурному просторі. *Studia Methodologica* : [науковий збірник] / гол. ред. Р. Гром'як ; відп.

ред. Ю. Завадський ; редкол.: О. Куца, М. Любащук, Н. Поплавська [та ін.].
Тернопіль : ТНПУ, 2011. Вип. 31. С. 58–61.

216. Саєвич І. Г. Теорія картини світу: ключові поняття. *Лінгвістика: збірник наукових праць*. 2012. № 2 (26). С. 18–28.

217. Саєвич І. Г. Ключові концепти культури: критерії виокремлення. *Слово і речення: синтактика, семантика, прагматика* : матер. Міжнар. наук. конф. 2013. С. 249–255.

218. Саєвич І.Г., Ключник Т.О. Номінативний простір «РОЗУМ» в українській лінгвокультурі. *Вісник Запорізького національного університету : Збірник наукових праць. Філологічні науки*. 2018. № 1. С. 148–154.

219. Сахнюк О. С. Мовна концептуалізація болю: когнітивний та лінгвопрагматичний аспекти (на матеріалі близько- и неблизькоспоріднених мов) : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.15 – загальне мовознавство ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014.

220. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2011. 844 с.

221. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

222. Синиця І. А. Лінгвокультурні паралелі: Григорій Сковорода і Китай. *Мова і міжкультурна комунікація*. 2017. Вип. 1. С. 139–147, http://nbuv.gov.ua/UJRN/movmk_2017_1_17 (дата звернення – 04. 04. 2021).

223. Сірант А. М. Концепти ГРІХ та СПОКУСА в українській прозі другої половини ХХ століття: ментальний аспект : монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня «Рута», 2016. 192 с.

224. Скаб М. Методика концептуального аналізу: проблеми та вирішення. *Науковий вісник ХДУ: зб. наук. пр.* Вип. IV. Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. С. 356–360.

225. Скаб М. Концепт ДУША у фольклорі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Сер. Мовознавство. Тернопіль : ТНПУ, 2007. Вип. 1 (16) 2007. С. 396–409

226. Скаб М. В. Динаміка семантики концепту ДУША в українській мові. *Українська мова*. 2007. №3. С. 80–89.
227. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
228. Скуратівський В. Феномен українського бароко // *Українське бароко [Текст] / керівник проекту Д. Наливайко ; ред. кол. Д. Горбачов [та ін.]*. Харків : Акта, 2004 (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень). Т. 2. С. 371–410.
229. Славутич Є. Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII–XVIII ст.). *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики : зб. наук. праць*. 2005. Число 12. С. 295–326. Електронний ресурс. URL: <http://history.org.ua/JournALL/sid/12/1/17.pdf> (дата звернення – 05.05.2022).
230. Слухай Н. В. Когнітологія і концептологія у лінгвістичному висвітленні : навч. посібник / Н. В. Слухай, О. С. Снитко, Т. П. Вільчинська. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. 367 с.
231. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> (дата звернення – 08.09.2023).
232. Соболь В. О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. *Питання літературознавства*. 1996. Вип. 3. С. 19–27.
233. Соколова Н. В. Вербалізація концептосфери ФЕМІНІЗМ в американському жіночому дискурсі XIX–XXI ст. [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова, 2007. 21 с.
234. Ставицька Л. О. Гендер: мова, свідомість, комунікація : монографія. Ін-т укр. мови НАН України. Київ : КММ, 2015. 438 с.

235. Стельмащук Г. Давній український стрій. *Наше життя*. 1997. №6. Електронний ресурс. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/199x/1997-06-june-magazineOur-Life.pdf> (дата звернення – 12. 02. 2022).

236. Стисло І. Б. Концептуалізація опозиції МОЛОДИЙ – СТАРИЙ у публіцистичних текстах (на матеріалі корпусу української мови) [Електронний ресурс]. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Філологічна*. 2015. Вип. 59. С. 204–207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2015_59_76 (дата звернення – 01.02.2021).

237. Строкаль О. Вербалізація концепту ПРИРОДА в поетичній мові Олексія Довгого. *Міжнародний філологічний часопис*. 2020, 11(1), С. 30–40. DOI: <https://doi.org/10.31548/philolog2020.01.030>

238. Строкаль О. Вербалізація концепту НАРОД у поезії Олексія Довгого. *Українське мовознавство*. 2020. Вип. 1 (50). С. 126–134. DOI: [https://doi.org/10.17721/um/50\(2020\).126-134](https://doi.org/10.17721/um/50(2020).126-134)

239. Строкаль О. Вербалізація міфологеми червоного кольору в поетичній мові Олексія Довгого. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2023, 73 (1), с. 108–128. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-6397.2023.1.06>

240. Струкевич К., Краєвська О. Особливості лінгвокультурного концепту ІНТИМНІСТЬ в лексичній та фразеологічній семантиці української та англійської мов. *Вісник СНТ ДонНУ*. 2016. Вип. 8, том 2. с. 159–163.

241. Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові. Київ, 2009. 240 с.

242. Сулима В. І. Біблійні географічні назви як концепти та їх художньо-стилістична функція у творах Г. С. Сковороди. *Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність (наукові матеріали Переяслав-Хмельницьких 14 Сковородинівських читань)*. Відпов. ред. проф. М.П.Корпанюк. Київ: ВЦ «Просвіта», 2009. Вип. II, 264. С. 195–203.

243. Таїрова-Яковлева Т. Вступ, Коментарі // Пилип Орлик і мазепинці. Джерела / Упорядник Т. Таїрова-Яковлева. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. С. 5–6, 119–152.

244. Тесленко І. «Ганібель з дому Строщего»: італієць на службі князя Острозького // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ: Laurus, 2012. 624 с. ; іл.

245. Тищенко К. О. Вербалізація концепту VATAN/БАТЬКІВЩИНА в турецькій мові [Текст] : / автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.13 ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології. К., 2018. 20 с.

246. Трач Н. С. Єврометафори в мовленні мас-медіа (українсько-польські паралелі на матеріалі видань «Український тиждень» та «Gazeta Wyborcza»). *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2014. Т. 164. С. 66–73.

247. Трифонов Р. А., Колоколова А. О. Нормативна оцінка і категоризація знань про країни в українській публіцистиці (про цивілізовані та інші країни). *Лінгвістика*. 2013. № 2. С. 157–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ling_2013_2_24 (дата звернення – 10. 06.2021).

248. Українські гуманісти епохи Відродження : антологія : у 2 ч. / НАН України, Ін-т філософії ; [упоряд., перед. сл., прим. В. Д. Литвинова ; відп. ред. В. М. Нічик]. Київ : Наук. думка : Основи, 1995. Ч. 1 / [Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський]. 1995. 430, [1] с.

249. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій. Харків: Майдан, 2004, 776.

250. Ушкалов Л. В. Україна і Європа: нариси з історії літератури та філософії / Харків: Майдан, 2016, 316.

251. Франко І. Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст. [пер. з польської]. // *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1993. С. 342–365.

252. Фрасинюк Н. І. Вербалізація концепту ТЕРПІННЯ в українській, російській та англійській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2014. 19 с.

253. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ, Вид. дім «КМ Академія», 2003. 184. с.: іл.

254. Цапок О. М. Мовні засоби репрезентації концепту КРАСА в поезії українських шістдесятників: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Черкаси, 2003. 191 с.

255. Цигвінцева Ю. О. Джерела та способи неосемантизації сучасної української лексики. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальністю 035 «Філологія». Інститут української мови НАН України. Київ, 2021 р. 295 с.

256. Чепіга І. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Іоанікій Галятовський. Ключ розуміння. Київ, 1985. С. 5–51.

257. Чепіга І. П. Глосування як форма лексикографічної роботи в творах Іоанікія Галятовського // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. Київ: Наукова думка, 1988. С. 70–75.

258. Черненко Н. А. Вербалізація концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ у європейських лінгвокультурах (на матеріалі латинської, французької, ду10.02.15 ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології. К., 2016. 20 с.

259. Чернова А. В. Концепти БАТЬКО, МАТИ в українській лексико-фразеологічній системі світу : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова ; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровськ, 2010.

260. Шаповалова А. Концепт свободи як волі у поетичній творчості Тараса Шевченка. *Шевченкознавчі студії*. 2012. Вип. 15. С. 44–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shs_2012_15_9 (дата звернення – 02.09.2021).

261. Шваб Т. О. Еволюція концепту ГЕРОЇЗМ в англійській мові (на матеріалі текстів давньоанглійського, середньоанглійського та ранньоніованглійського періодів): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2006. 254 с.

262. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови : пер. з англ. / пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко; Канад. ін-т укр. студій, Схід. ін-т

українознав. ім. Ковальських, Харків. іст.-філол. т-во. Харків: Акта, 2002. XII, 1054 с. (Класика Української Науки).

263. Шевченко Л. Л. Методика концептуальних досліджень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : *Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2012. Вип. 9. С. 52–56.

264. Шевченко І. С. Лексично втілені концепти: історичний вимір. *Нова філологія*. 2014. № 64. С. 121–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Novfil_2014_64_26 (дата звернення – 28.06.2021).

265. Шевченко І. С. Эволюционные механизмы когнитивной семантики. *Когниция, коммуникация, дискурс*. Направление: Филология. 2016. № 13. С. 131–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kkd_2016_13_9 (дата звернення – 28.06.2021).

266. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. (Серія: *Studia rationis* 1). 340 с.

267. Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис // Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991, 5–22.

268. Шевчук В. Поетика бароко в українських літописах // Українське бароко [Текст] / керівник проекту Д. Наливайко ; ред. кол. Д. Горбачов [та ін.]. Харків : Акта, 2004 (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень). Т. 1. С. 445–468.

269. Шевчук В. Про малі українські діяріуші як історико літературні пам'ятки // Малі українські діярії XVII–XVIII ст. / упоряд. вступ. стат. та комент. В. Шевчука. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. С. 7–50.

270. Щербатюк В. Концепт РОДИНА у художній картині світу В. Стуса. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : *Філологія (мовознавство)*. 2011. Вип. 14–15. С. 163–167.

271. Щепанська Х.А. Мовний образ серця в українській поезії ХІХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Львів, 2014. 20 с.

272. Юдко Л. В. Концепт *толерантність* у дискурсі спецслужб (на матеріалі англійської, німецької, російської, української мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2016. 20 с.

273. Яворська Г. М. Концепт БІЛЬ в типологічному висвітленні (ред.) (у співавторстві). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. 424 с.

274. Яворська Г. М., Богомолів О. В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі: Монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 136 с.

275. Яворська Г. М. Концепт ВІЙНА: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети. Серія : Філософія*. 2016. № 1. С. 14–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2016_1_4 (дата звернення – 05.06.2022).

276. Яворська Г. М. Концепт ЄВРОПА // 2018, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Tom 2. Europa. Redakcja Wojciech Chlebda. Lublin-Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. pp. 257–288

277. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-те вид., перероблене та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.

278. Яковенко Наталя. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ – початку ХVІІІ ст. Київ: Laurus, 2012. 472 с.

279. Яковенко Наталя. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ : Критики, Laurus, 2017. 634 с.

280. Яременко Максим. Насолоди освічених в Україні ХVІІІ століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). Київська Академія. 2012. № 10. С. 117–185.

281. Яремко Я. П. Стратифікація концепту. *Мовознавство*. 2009. № 1. С. 60–69. URL: [S1.eps \(movoznavstvo.org.ua\)](http://S1.eps(movoznavstvo.org.ua)) (дата звернення – 03.06.2021).

282. Ярмак М. Поняття ЧЕСТЬ у сучасній українській мові (спроба когнітивної дефініції) // *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Т. 5. Honor. Lublin, 2017. S. 273–307.

283. Яроцька Г., Пономаренко Т. Метафоричне моделювання концепту ЄВРОПА в українському медіадискурсі. *Діалог. Медіастудії*. Вип. 26, 2020. С. 208–225. DOI: <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2020.26.225322>

284. Ясіновська О. IL NOME DELL'AMORE : Концепт любов і слово любов у текстах Нового Завіту. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол.* 2000. Вип. 29. С. 152–165.

285. Ястремська Тетяна. Моделювання українського діалектного простору: концепти верх / низ. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 804 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

286. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові : монографія. Київ, Інститут української мови: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. 179 с.

287. J. Bartmiński, R. Tokarski, Językowy obraz świata a spójność tekstu, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław 1986, s. 72.

288. Bartmiński J. (2008). *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna? Acta Universitatis Wratislaviensis*. No 3060. Język a Kultura. Tom 20. Wrocław. S. 15–33.

289. Bartmiński, J. | Chlebda, W. (2013), Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu Europy. *W: Etnolingwistyka*. 25. 69–95.

290. Bartmiński, Jerzy (2018a). Language in the Context of Culture. The Metaphor «Europe as Home» in This Day and Age. *Biblioteka Przeglądu rusycystycznego*. Nr 27. Katowice, 2018.

291. Bartmiński, J. (2018b), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?* W: Chlebda, W. (red.) (2018), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Т. 2: Europa. Lublin – Opole, 7–14.

292. Kozlovskiy V. Die national-kulturelle Komponente der semantischen Struktur des linguakulturellen Konzepts (Національно-культурний компонент семантичної структури лінгвокультурного концепту). *Ukrainisch-Bayerische Germanistentagung an der Universität Lwiw*. Lwiw, 2014: 96–102.

293. Kvasnytsia O. «Europa» – «Ukraina» – «Rosja» jako kod dominujący w tekstach publicystycznych Oksany Pachlowskiej [Electronic resource]. *Komunikacja Społeczna*. 2014. № 2 (10). pp. 36–41. URL : <http://www.komunikacjaspoleczna.edu.pl> (дата звернення – 07.08.2021).

294. Nika, Oksana, and Svitlana Hrytsyna. Frequency Dictionary of 16th Century Cyrillic Written Monument // *Jazykovedný časopis*, 2019, roč. 70, č. 2. P. 276288.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Богомолець-Бараш О. М. «Єврослова» в мовній картині світу українця XXI століття (за матеріалами асоціативного експерименту). *Мовні і концептуальні картини світу*. 2019. Вип. 2 (66). С. 17–25. URL: <https://doi.org/10.17721/2520-6397.2019.2.02>
2. Богомолець-Бараш О. М. Специфіка вербалізації концепту ЄВРОПА в мовній картині світу Г. Сковороди. *Studia Linguistica*. 2021. Вип. 18. С. 37–56. DOI: <https://doi.org/10.17721/StudLing2021.18.39-54>
3. Богомолець-Бараш О. М. Об'єктивація концепту ЄВРОПА в українській мові XVI – першій половині XVII ст. *Українське мовознавство*. 2022. Вип. 1 (52). С. 54–78 DOI: [https://doi.org/10.17721/um/52\(2022\).54-78](https://doi.org/10.17721/um/52(2022).54-78)
4. Богомолець-Бараш, О. Репрезентація матеріальної культури Європи в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі назв тканин та одягу). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2022. Вип. 1 (33). С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.33.02>
5. Богомолець-Бараш О. М. Європейський «слід» у мовній картині світу освіченого українця XVIII ст. (на матеріалі приватних козацьких діаріюшів). *Українське мовознавство*. 2023. Вип. 1 (53). С. 88–119. DOI: [https://doi.org/10.17721/um/53\(2023\).88-119](https://doi.org/10.17721/um/53(2023).88-119)
6. Богомолець-Бараш О. М. Мовні маркери репрезентації духовної культури Європи в оповідальному збірнику Й. Галятовського «Небо нове». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2023. Вип. 2 (50). С. 34–43. DOI: [https://doi.org/10.24144/2663-6840/2023.2\(50\).34-43](https://doi.org/10.24144/2663-6840/2023.2(50).34-43)

ДИНАМІКА РОЗШИРЕННЯ НОМІНАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ ЄВРОПА В XVI–XVIII СТ.

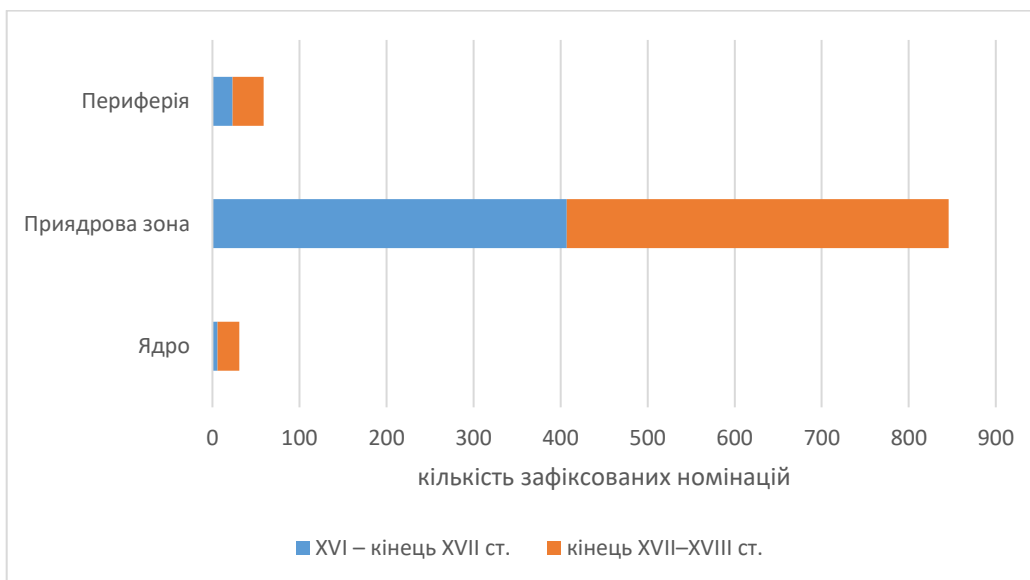

схема 1 (співвідношення динаміки розширення номінативного поля в різні періоди розвитку концепту ЄВРОПА)

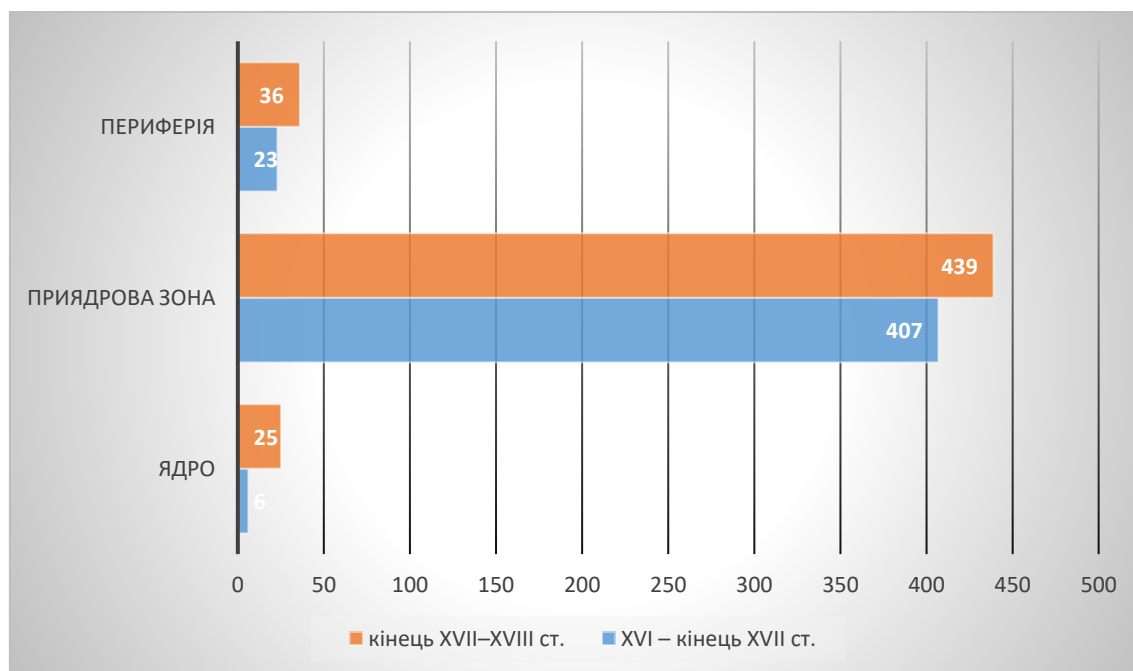

схема 2 (кількісне співвідношення одиниць номінативного поля в різні періоди розвитку концепту ЄВРОПА)

ДИНАМІКА СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ КОНЦЕПТУ ЄВРОПА В XVI–XVIII СТ.

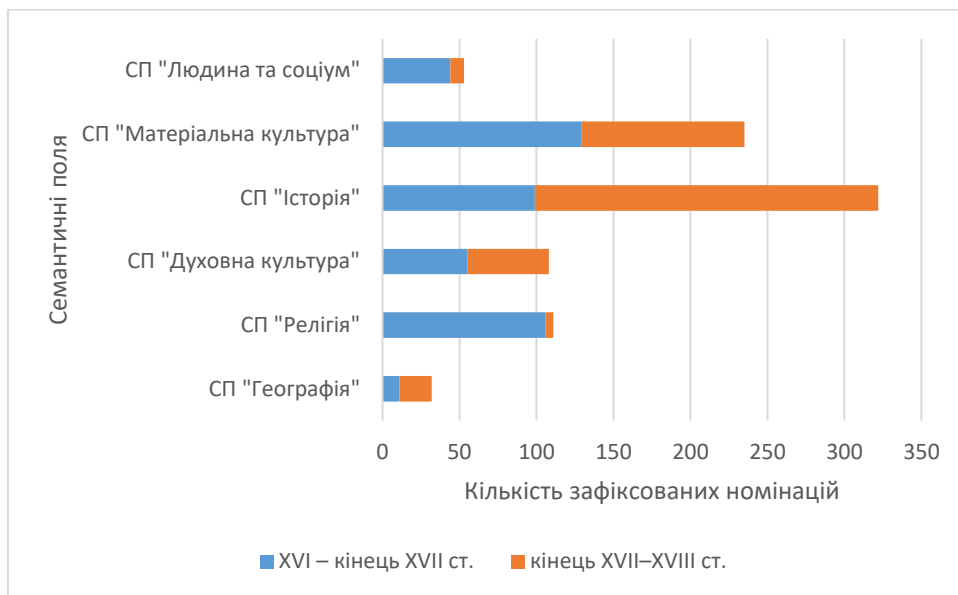

схема 3 (кількісне співвідношення СП у різні періоди розвитку концепту ЄВРОПА)

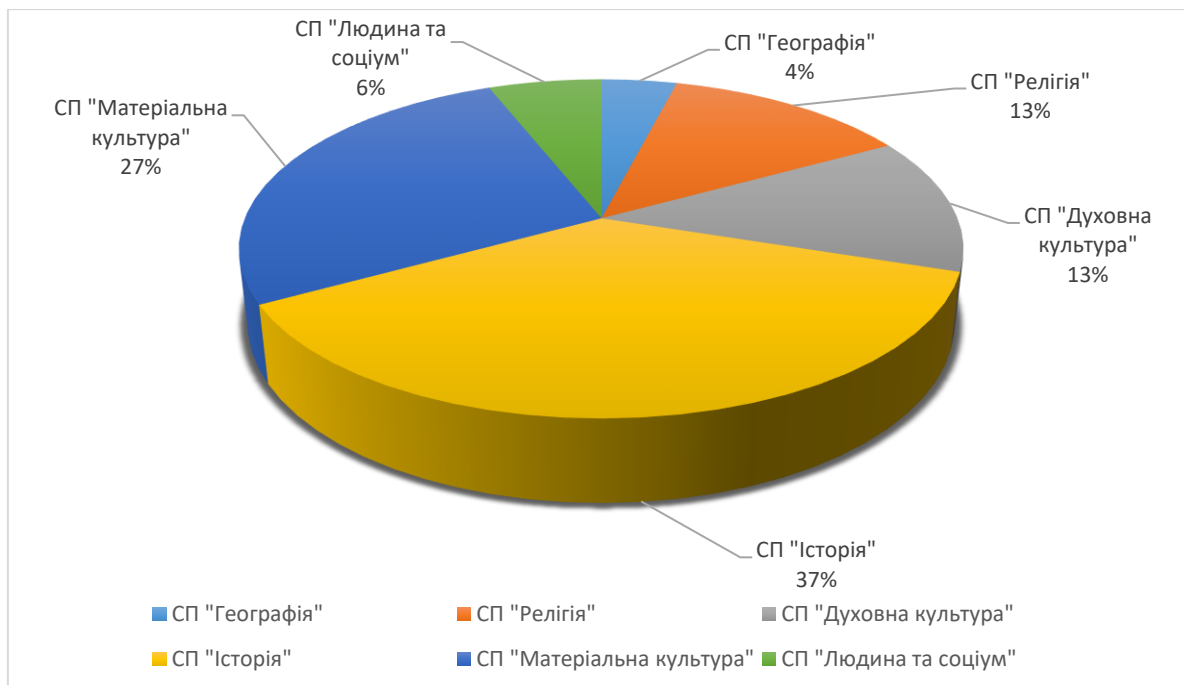

схема 4 (відсоткове співвідношення вербальних репрезентантів семантичних полів)